

गङ्गातरङ्गी

षण्डितराज—न्यायतिलक

श्री मान्त्रिम् ‘शास्त्रशर्म’ (कुञ्चनमूर्ति) महाशयैः

विरचिता

मूलकारविरचितया व्याख्यया

समन्विता

श्री तरकल् शङ्करनुष्णिपारश्वेन

प्रकाशिता

राजाप्रस्., पूर्णचैदपुरी.

१९५६

GANGATHARANGINI

by

PANDITHARAJA-NYAYATHILAKA

SRI MANTHITTA KUNJU NAMBOODIRI

WITH COMMENTRY

by

AUTHOR

Published by

SRI THARAKKAL SANKARAN UNNI WARIER

Copies 500]

[Price 3—0—0

RAJA PRESS, TRIPUNITHURA,

1956.

गङ्गातरज्जिणी

पण्डितराज—न्यायतिलक

श्री मान्त्रिष्ठ ‘शास्त्रशम्भ’ (कुञ्चुनमूतिरि) महाशयैः

विरचिता

मूलकारविरचितया व्याख्यया

समन्विता

श्री तरकल् शङ्करनुष्णिपारशवेन

प्रकाशिता

राजाप्रस्., पूर्णवेदपुरी.

१९५६

महामहिमश्री

दर्शनकलानिधिरामवर्मपरीक्षिद्वोश्रीमहाराजानाम्

अभिप्रायः ।

इह जगति तनुमतां निखिलसुखसाधनं धर्म एव समार्जनीय इति वेद स्मृतिपुराणादिषु बहुशः समुद्घुष्यते । सर्ववर्णाश्रमसाधारणश्च धर्मस्तीर्थाटनपुण्य क्षेत्रवासादिरूप इति तत्वैव प्रतिपादितम् । तादृशेषु च तीर्थेषु गङ्गैव महत्तमा, क्षेत्रेषु श्रीवाराणस्येव मुख्यतमा इत्ययमपि सर्वाभ्युपगतो विषयः । प्रकृतग्रन्थ निर्मातृणां गोश्रीमहाराजवितीर्ण‘तार्किकतिलक’‘पण्डितराज’बिस्तुद्विभूषितानामस्मत्सती धर्मानां मान्तिष्ठ शास्त्रशर्म (कुञ्चुनम्पूतिरि) महाशयानां जन्मान्तरीयसुकृतविशेषपरि पाकवशात् कञ्चन कालं श्रीकाशीक्षेत्रवासस्समजायत । तदा प्रभृत्येतेषामनन्य साधारणमहिमवस्तु श्रीविश्वनाथ-तत्प्रियतमक्षेत्र-तदन्तिकस्थगङ्गाप्रवाहेषु निरति शया भक्तिः क्रमेण परिपुष्टा गङ्गातरङ्गिणीनामकमहास्तोत्ररूपेण बहिर्निर्गता ल्यल सीति । अहो, एतेषां धन्यतमता, यदेतैरेतत्स्तोत्रकलद्वारेण बहूनामपि परेषा मनस्वं सुकृतमार्जयितुं सुलभ उपायस्समपादि ॥

स्तवोऽयं स्वयं रमणीयत्वात्, रमणीयार्थप्रतिपादकत्वाच्च सत्काव्यरसिकाना मत्यन्तमाहादमुत्पादयतीत्यत्र न विशयलेशः । मूले तत्र ततोपन्यस्तविषयाणां दुरुह तया किमपि चारुतरं व्याख्यानमध्येतैविरचितं पठितृणां महते भवत्युपकाराय । स्तोत्ररत्नस्यास्य प्रचुरः प्रचारः, निर्मातृणां निश्रेयसान्तास्समग्रास्समृद्धयश्च यथा भवेयुः, तथा अनुगृह्णातु पूर्णस्त्रीशः करुणानिधिर्भगवान् नारायण इति प्रार्थयते ॥

एतेषां सतीर्थलभधन्यः
परीक्षिदपराख्यः
रामवर्मा ।

अवतारिका ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाज्ञनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलिं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

प्रकृष्ट्यते हि तीर्थेषु मूर्तित्रयेणापि मानिता गङ्गा, पुण्यस्थलेषु श्रीकाशी, भगवदर्चामूर्तिषु श्रीविश्वनाथश्च । श्रुतिभिरपि मुक्तकण्ठं प्रशस्यमानप्रभावेष्वमीषु लिषु भगवत्या भागीरथ्या नुतिरूपमिदं प्रबन्धरत्नम् । अनुषङ्गतस्तदन्ययोरुभयोर्महिमा प्यसकृदत्र वर्णितो भागवताग्रणीभिर्ग्रन्थकारैः । पर्यासं खल्वेतावदेव वचनं सता मत्त प्रवृत्त्युत्पादे । ततोऽधिकं ग्रन्थाधिकारिकं वचो नूनमनावश्यकम्, मादशा मल्पधियामयुक्तञ्च । ग्रन्थकर्तृचरितन्तूच्यमानं कालान्तरे कदाचन कस्यचिच्चरि त्वान्वेषिणस्त्यान्नामोपयोगीति तन्मात्रं मनागिह वक्तुमुत्सहे ॥

अस्ति केरलेषु सुप्रसिद्धमत्यन्तपावनं श्रीगुरुवायुपुरं दक्षिणेन ‘वङ्किटड्’ इति व्यपदिश्यमानो देशविशेषः । षट्कर्मनिरतानां श्रोतियाणां सन्निवेशैर्धर्मक्षेत्रायमाणस्य तस्य तिलकवल्लालसीति ‘मान्तिष्ठृपदेन सुप्रतीतं भूदेवायतनम् । ब्रह्मनिष्ठानां तापसोपमवृत्तीनामग्रजन्माग्रगण्यानां परम्परयाऽध्युषिते तस्मीन् महा च्छान्दसात्सुब्रह्मण्याभिधानाद्विदुषस्तद्वर्मपत्तयां पार्वतीनाम्नायामपरारुन्धत्यामुदपद्यन्त सहस्रोतरद्विष्वाशो वत्सरे(1052 M. E.)पूज्यपादा बन्धुरतरनुतिप्रबन्धस्यास्य प्रणेतारः श्रीशास्त्रशर्माणः (कुञ्चुनम्पूतिरि) ॥

आरुदेषु वृषं बुधार्कदनुजाचार्येषु, मान्दौ तुलां,

सिंहं राजनि, मङ्गले च मकरं चापं गुरावाश्रिते ।

कुम्भे सौरितमोयुते च मिथुने लघ्मे मघासङ्गते

श्रीमानाप समः कणादमुनिना श्रीशास्त्रशर्मा जनिम् ॥

पञ्चमे वयसि पिता सुशिक्षितमातृकाक्षरराशयस्सप्तमे चोपनीता एते समनन्त रान् सप्तसरान् ज्येष्ठभ्रातुरन्तिके सपदामृकसंहितामध्यगीषित । पञ्चदशे वयसि निर्वृत्त

समावर्तना वर्षद्वयं श्रीशिवपुर (Trichur) मध्यास्य पदपाठं हृषीकुर्वन्त एव काव्याध्यसु स्वैरचारे चातुरीमष्यलभन्त । अथ च परमाद्भुतप्रभावयोगीश्वर सान्निध्यविशुद्धमृद्धं ‘किराडाद’ इति सुप्रसिद्धं सवित्रीसदनं कञ्चन कालमधिवसन्तः श्रीमद्रामशास्त्रिभ्यः न्यायसिद्धान्तमुक्तावस्थां शिक्षामविन्दन्त । अष्टादशे वयसि समासाद्य शास्त्रकलाकुलसदनमिति चिरादाजितप्रशस्ति कोटिलिङ्गपुरीं महामहोपाध्या यानां भट्टश्रीगोद्वर्मराजानामन्तेवसन्तः रामस्वामिशास्त्रिप्रभृतिभिस्सवयोभिस्सह दिन करीयमधीत्य गादाधरीं पठितुमारभन्त । शिष्याणामेषामनन्यसामान्यया विनय श्रद्धामेषादिगुणसम्पदा सुतरां प्रीता गुरवो वात्सल्यातिशयवशंवदा विद्यामिव निजां भागिनेयीमपि विनयादिशस्तशीलशालिनीं ‘कोच्चिकाव्’ नाम्नीमन्योन्येनान्योन्यस्य धन्यतावासि निश्चिन्वाना एतेभ्यस्सहधर्मिणीं प्रत्यपादयन् । या पुनरनारतोद्यमा न्यायनये ज्योतिशशास्त्रे च वैदुषीमुपेयुषी विद्ययापि भर्तुसधर्मिणीत्वमायत्तमतनुत । कृतदारपरिग्रहा अपि विद्यायामनूनानुरागा एते षड्भिर्वैर्ष्वाधान्तां गादाधरीं व्युत्पत्ति वादं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीश्च निस्तन्द्राध्ययननिष्कृष्टचिन्तनाभ्यासैनिरूपसंस्कारान कुर्वन्त ॥

तस्मिन् काले गोश्रीभूमण्डलमाखण्डलातिशायिप्रभावैसुरक्ष्यमाणमासीदसीम शेषुषीनिर्जितनिर्जेरगुरुभिश्श्रीरामवर्ममहाराजैः । ये हि वार्धके राज्याधिकारान्निवृत्ता मुनिवृत्तौ वर्तमाना राजर्षितामविन्दन्त । प्रतिवर्षन्तैर्महाराजैरात्मीयायामास्थान्यां विद्वत्सदांसि प्रावर्त्यन्त । यत्र प्रादेशिका वैदेशिकाश्च संख्यातिगास्संख्यावन्तः सममिलन् । तयोर्विंशे वयस्येतेऽपि तत्र महाराजैस्साध्यक्षे सदसीदम्पथमतया सन्निधाय साधारणादित्यसामान्यलक्षणमसाधारणया नैपुण्या निरवोचन् । तत्र परीक्षकैरान्वीक्षिकीविचक्षणैरुपक्षिसानप्रतीक्षितपूर्वपक्षानपि व्युत्पत्तिदाव्यात् प्रत्युत्पन्नमतित्वा चाक्षीणमुच्चरयन्तस्सभासदां हृदयानि प्रमोदमेदुराण्यकार्षुश्च । अत्यन्तोदारप्रकृतिना विशेषज्ञेन महीपतिना प्रीत्याश्र्ययोरन्तरपर्याप्तावकाशयोर्बहिःपरीवाहरूपाभिः क्षाधाभिः रुतमसम्भावनाभिश्च सविशेषं समाजिता अभवन् । तथैवानन्तशायिना श्रीपद्म नामेन समधिष्ठितायां श्रीवच्छिभूपनगर्या नवरात्रविद्वत्सभायां कृतसम्बन्धा यथार्हमर्हणा मलभन्त ॥

अत्रान्तरे जनयिता जीवितकृतकृत्यतया जडमुत्सृज्य सञ्चितसुकृतोचितं धाम जगामेति, विद्यया समानाभ्यां जन्मना परं पूर्वावराभ्यां सोदराभ्यां सहिता एते विधिवदादृतवत्सरदीक्षा नित्यश्राद्धादिभिस्सुपुत्रधर्मं सम्यक्तरां निरवहन्। ज्यायानात्मनो ब्राता वैयाकरणः स्वयच्छ नैयायिक इत्युभौ तस्मिन् काले विद्याभ्यां व्यतिभाते स्म । १०७८ (M. ४) तमे वर्षे समवसितपैतृकदीक्षानेतान्, पार्थि वानां गत्वारित्वपथां समर्थयन्तः इव ते श्रीरामवर्ममहाराजा निजपुरीमानाय्य स्वगुरुवर स्मारकतया स्थापितायां श्रीशेषाचार्यसंस्कृतविद्याशालायामध्यापने नियोजयामासुः । कदा चित्रत्राजग्मुरवच्छेदकतासरास्वयकोडपत्रस्य खण्डनकारा दिग्न्तविश्रान्तयशसः प्रवयसः श्रीकाञ्चीपुरावासाश्रीनिवासाचार्याः (शिङ्गलाचार्याः) । विद्यावतामभिनवा विक्रम सभा ह्यासीतेषां महाराजानामास्थानी । महीपतेरीहितमनुसृत्य तैराचायैरपूर्वं वाद विषयमवतार्य निपुणं निरूपणे प्रकान्ते, विज्ञानेन वृद्धा अपि वयसा युवान एते राजाज्ञया प्रातिपक्षयेण प्रत्यवातिष्ठन्त । सद्वशप्रतियोगिलाभादभूतपूर्वं प्रमदमुत्सा हच्छ प्रपेदुषोस्तयोरुभयोर्भैष्मपितामहकिरीटिनोरिव साभिनिवेशमच्छलमभियुज्ज्ञानयोः सभाजुषां पुलकोद्घमकारी वादाहवस्सप्ताहं प्रवृत्ते । यः किल परिसमाप्तिमनायि प्रतिपक्षदक्षतायास्साक्षादनुभूत्या सन्धुक्षिताभ्यामद्भुतहर्षभ्यां विष्टम्भितचेतसामाचा यर्णां तत्पशंसापूर्वकेणाङ्गलिबन्धेन । अन्यदा च, नवीनवादप्रस्थानमहाटवीवीर केसरिणामनेककोडपत्रनिर्मातृणां श्रीकृष्णतात्याचार्याणां (अप्पावय्यङ्कार) तनयो जनक कल्पस्तर्कनये राजसभां स्वसान्निध्येन पर्यक्षरोत् । तेन सममतिमहति प्रवृत्ते वादेपि नैवाभूद्विजयश्रियश्चारित्रविभ्रंशः । एवं तदा तदा प्रवृत्तासु संसत्तु समन्वितानां विदुषान्निवैरस्तोकबहुमानमभिष्टुतमेतेषां विनयविशेषविभूषितं वैदुष्यम् अह न्यहनि महाराजानां प्रीतिं समेधयामास । अचिरादेव ते तार्किकतिलकविरुद्देनैता नलमकार्षिश्च । अथ कदाचिदेते राजानुमत्या कतिपयमासान् मातृगृहमधिष्ठाय ‘पल्वानेंरि’देशीयेभ्यश्श्रीमद्रामस्वामिशास्त्रिभ्यसुगृहीतश्रीभाष्योपदेशाः पुनरुक्तप्रकर्षं मकुर्वन्त ब्रह्मणं ब्रह्मविद्यायास्सम्पत्त्या ॥

गतेषु कतिपयेषु हायनेषु महाराजैरात्मनप्पष्ट्वब्दपूर्तिमङ्गलावसरे पूर्णवैदं पुर्या राजधानीन्निकषा सुस्थापितायां शास्त्रमहापाठशालायामेते न्यायाचार्यपदे न्ययुज्यन्त ।

तत्पदं विभूषयतामेतेषामंभूत् ब्रह्मता शिष्यसम्पदपि । यस्यां पूर्वजन्मा जितसुकृतविशेषाणां परिपाकादन्तर्भावभागधेयभागयं जनोपि जन्मनस्साफल्यं भजति । अन्तेवासिषु पुत्रेष्विवात्यन्तवत्सलानां नित्यप्रसादिनामेतेषां सा हृदयङ्गमा शिक्षण शैली अहो बतानुभूतवद्विरेवास्वाधरसा स्मरणरोमन्त्यैः । न तु भूमिर्वाग्विभवानां कस्यापि । प्रदानेन विद्याया वृद्धिं शुद्धिं यथैवामी व्यतन्वत्, तथैव पुनः पुन रादानेष्यनारतमुद्युज्जत । तस्यामेव महापाठशालायां वैयासिंकं दर्शनमध्यापयद्वयः श्रीमत्पञ्चापगेशशास्त्रिपादेभ्यस्समाष्ट्याणामुपनिषदामुपदेशं प्रत्यपद्यन्त । अनध्यायविरा मावसरादिषु कोटिलङ्गपुरं गत्वा गुरुवरनिषेवया प्रामाण्यवादादिषु प्रौढग्रन्था मत्तेरेषु, अद्वैतसिद्धिब्रह्मानन्दीयादिषु च गाढावगाढां धियमाधायाचार्या अमी नित्य विद्यार्थितामिवात्मनो व्युज्जयन्ति स्म । ज्ञानानन्दमनुभवन्तो महान्तः न हि कदापि तृप्यन्ति ज्ञानानामेधानाममिरिव । येषान्नाधिकस्सुहृत् पण्डितेभ्यः, नापरो विनोदशास्त्रार्थविचारात्, नान्यः पुमर्थश्च तत्त्वनिर्णयात्, बहुश्रुतानां राजबहुमतानां तेषां राजगुरुश्रीशेषाचार्यपौत्रश्रीमत्सेतुमाधवदीक्षिताचार्याणां समागमसातत्यममीषामपूर्व ग्रन्थावलोकनादौ सौकर्यसम्पादकं सद्विज्ञानाभिवृद्धावुभयोरुपकारकार्यासीच । एवं वीत विश्रमेण परिश्रमेण विद्याम् राजप्रसादेन श्रियञ्चान्वहमुच्चिन्वन्तः, प्रकृत्या शान्ताः, वृत्त्या प्रयताः, कीर्त्या तुलारहिताश्च गुरुपादाः परमेश्वरप्रसादलभ्यानामभ्युदयानां पूर्णपाततां प्राप्ता अपि नित्यं तन्निषेवानिरतकरणतया एवावर्तन्त । महामहोपाध्याय पदप्रदानेन अमी माननीया इति महाराजैर्यथावदात्रेदितापि तदानाधिकृता भारतसार्वभौम सच्चिवसभा, निवेदयितृणां पात्रज्ञतामासताच्च विस्मरन्तीव, हन्त गोश्रीमण्डलस्य परिमितिमल्पामुद्ग्राव्य अपरिमितस्यैतेषां पाणिडत्यस्य बहुमानने वैमनस्यं किल भजते स्म । वयसां पञ्चाधिकपञ्चाशतः परस्तादध्यापकपदान्विवृत्तास्मासाद्य कोटिलङ्गपुरं प्रवयसां गुरुवर्याणां परिचर्यायां परायणा न्यवसन्, यावत्ते ब्रह्मभूयं प्रपेदिरे ॥

उपाध्यायपदस्यैतेस्यागेपि सा महापाठशाला पूर्णतयीपुरी वा नैवासहतात्यन्तिकं स्वत्यागम् । अन्तरा तिरोहितं वार्षिकं राजविद्रृत्सदः तस्यां महापाठशालायां सानुबन्धं पदमतानीत् । यत् परीक्षकसदस्येषु प्रवरा व्यराजन्त गुरुचरणाः । अनतिचिरात्तस्या भरणकार्योपदेष्टृणां समितावङ्गमावसमभजन्तच । राजर्णीणामनुजन्मभि

रनुकमप्राप्तं भुवोः भरमुद्रहद्धिः ‘धार्मिकचक्रवर्ती’ति सार्थेन विरुदेनालङ्कृतैर्महा
राजैः पदे पदे राजधानीमानाद्य सप्रणयबहुमानातिशयं सत्कृताः तेषामभिलाखं
मानयन्तस्सन्ततं तैरनुष्ठितेषु श्रौतस्मार्तकर्मकदंवेषु इतिकर्तव्यताविधायकाश्चाभूत्वं ।
पण्डितराजविरुदेन वारत्रयं वीरशृङ्खलया च विभूषिता अप्यभवन् । १११२ तमे
व्रेषे (M. E.) व्युपरतासुरभूत् प्रसूरिति स्वीकृतसांवत्सरिकदीक्षास्त्वगृहे
न्यवसन् । यदैवैतेषामपूरि वयसां षष्ठ्यापि । धार्मिकचक्रवर्तिनामनुगामिनोऽपि
सर्वे गोश्रीक्षितिरक्षिणः धर्मकार्येषु संशयनिवृत्तौ प्रमाणमेतानमन्यन्त ॥

११२३ तमे वत्सरे (M. E.) गोश्रीराजयश्रीरशिश्रयत् प्राजययशसश्रीपरीक्षिदपरा
भिस्त्यया विस्त्यातान् श्रीरामवर्ममहाराजान् । यानमानयन्, श्रीकामकोटिपीठाधि
‘पतयश्श्रीशङ्कराचार्यपूज्यपादाः ‘दर्शनकलानिधिः’ इति, श्रीशङ्कगिरिस्थशारदापीठाधिप
तयः ‘अभिनवतर्कवागीशः’ इति च सादरानुग्रहवितीर्णाम्यां विरुदाभ्याम् । यान्
प्रति—

‘विद्यानामेकपतिस्सर्वासां सागरो यथा सरिताम् ।
सदृवृत्तानां शरणं सस्यत्रातस्य नीलमेघ इव ॥

उत्तमधाम गुणानां प्रधराणामर्थम् यथा भासाम् ।
स्वैरनिषेव्यं सुधियां सप्रसवो भूरुहो यथावीनाम् ॥

स्थिरतायां कुलशैलः स्थितिरक्षायां विवस्वतस्तनयः ।
अम्बोधिर्गम्भीर्यं धिषणो नीतौ युधिष्ठिरो धर्मे ॥

इत्यादयः स्तुत्यभिमानिनां कवीनामुक्तयो भूतार्थलेशव्याहृतय एव भवन्ति ।
सवयसां सतीर्थ्यानां सुचिरसाहर्चयनिरुद्वामात्मनि सविशेषां प्रीतिमनुग्रहतत्परतात्म
गणयन्तः, स्वस्य च तत्सेवारसं पूरयन्तः तदाज्यया पुनरपि पूर्णवेदपुरीमध्यवसन्
गुरुचरणाः । विदुषां तोषणे, विद्यानां पोषणे च नित्यमेकतानमनोभिर्महाराजैरद
रादरेण सन्ततं सञ्चिन्त्यमानयोगक्षेमास्सम्प्रत्यपि तेषां प्रत्यासन्ना एव वर्तन्ते च ।
एवं दैवसिद्धैः पौरुषसाधितैश्च कुल-शील-सदाचार-विद्या-विस्त्याति-विभूत्यादिभि
रक्षेषैरुत्कर्षहेतुभिरुपहितफलसम्पदसम्प्रति प्रतिपन्नवार्धकाश्चीगुरवः पतिदेवतया पत्नया,

पितृदेवेन पुत्रेण, श्वशुरेश्वरया स्नुषया च समक्त्यादरातिरेकं वरिवस्यमाना वरीवृत्ति ॥

सुधियां सहदयानां समक्षमुपहियमाणेयं गङ्गातरङ्गिणी, प्रस्तुतैर्धार्मिकचक्र वर्तिभिर्महाराजैरात्मना समं श्रीकाशी नीतानां तत्र कतिपयान्यहान्याहितवासानां गुरुपादानां विश्वातिशायिमहिमोश्श्रीविश्वनाथविष्णुपद्मोस्तावत्पर्यन्तं श्रुतिमालगोचरयो रपरोक्षानुभूतावन्तरङ्गे परमुत्तरङ्गतां गताया भक्तिरङ्गिण्या एव परीवाहः क्षोकरूपः। प्रतितरङ्गं गङ्गां प्रस्तुत्य महादेवोत्कर्षसमर्थनपर्यवसायिन्यस्मिन् स्तवराजे तत्र तत्र निगूढानां श्रुतिपुराणावर्थविशेषाणां सुप्रतीत्यर्थं मूलकृद्धिरेव कृतमतयोजितञ्च व्याख्यानमनल्पाय कल्पेतैव पठिंतृणामुपकाराय। एतद्गन्थकृद्धिरेव कृतं व्याख्यातञ्च श्रीविश्वनाथाष्टकं ग्रन्थाधिक्याभावात् पृथक् पुस्तकरूपेण प्रकाशनं नापेक्षत इति तस्याप्येतदन्ते योजनं कृतमुचितं भाति। उत्कर्षपारम्यं परमेश्वरस्य समर्थयत दृष्टकं परिशिष्टतामर्हत्येव द्व्यस्य स्तोत्रस्य। बहुभ्यो हायनेभ्यः पूर्वमेव निर्मित योरप्यनयोरेतावत्पर्यन्तमप्रकाशने निर्मातृणां कवियशःप्रार्थिताराहित्यान्नापरो हेतुः। सम्प्रति तु तदीयप्रियशिष्येणाद्वकुलीनेन शमविनयाभरणेन 'तरकल शङ्क रनुणिं' महाशयेन सप्रार्थनं गुरुनुज्ञाप्य स्तोत्ररत्नमिदं धारयतां भद्रङ्गरं कृत मुद्रणसंस्कारं प्रकाशमानीयते। बाढं प्रशस्योऽयमुद्यमो महाशयस्यास्य। येन कृतमुचितमभ्यस्तविद्यतायाः; अनुरूपमनुष्ठितं लोकोपकारतत्परतायाः; अर्पिता चानु गुणा दक्षिणा गुरुभक्तिप्रकर्षस्य। सौन्दद्वोपाध्यायमतमवलम्ब्य निरुक्तेषु चतुर्दशसु व्यासिलक्षणेषु प्रगद्भोक्तस्य लक्षणस्य नचरत्नमालिकेति कापि विस्तृता व्याख्या प्यस्ति टिप्पण्या सह निर्मिता गुरुपादैः। कचित् क्रोडपत्रशैलीमप्याश्रयन्त्यां यस्यां प्रतिपादितास्सन्त्यपूर्वा बहवो विषयाः। सापि यदि प्रकाशमानेष्यते, महदुपकृतं भविष्यति पण्डितलोकस्य, विशेषतस्सदस्तु वाक्यार्थवक्तृणाम्॥

'इदमप्यस्ति किञ्चिदत विशेषतो वक्तव्यम्, यदस्य ग्रन्थस्यावतारिका लेखने ज्येष्ठप्रातृकल्पस्य तस्य सतीर्थवरस्य दुर्निरोधनिर्बन्धो नियोग एव जन मिममेवं यत्किञ्चनवादिनमद्य करोतीति। न खलु ज्ञायते कं प्रत्यवतारिका स्यात् सफलनिबन्धना प्रबन्धस्यास्येति। ये नाम सुधियः पठेयुर्विर्मद्सुरभिमिमां कृतिमवधा नेन, ते नन् स्वयमेव जानीयुरवतारकेण शब्दाविष्करणाद्वहुगुणाधिकामस्य

गुणवत्ताम् । अविदुषामवधानविहीनानाश्च न हि काश्चन विशेषप्रतिपत्तिं कर्तुं
मलभ्वन्त्कृतारिका भूयस्यपि । तस्मात्सामुद्रजलाञ्जलिना समुद्रस्यार्थं कुर्वाण
इव अहमपि कारुणिकेभ्यश्श्रीगुरुभ्य एवाधिगतैर्मीमिः कतिपयाक्षरैस्तच्चरितलेश
स्पर्शसङ्कान्तपरिमलैस्तदाराधनमात्रमेतावता कृत्वा धन्यधन्यतां प्रपन्नः, कृतमभि
मन्यमानश्च सतीर्थ्यसुहन्मणेर्वचनम्, उपहरामि गङ्गातरङ्गिणीं विदुषां गुणग्राहिणा
मग्रभुवि । प्रार्थये च गङ्गावत्स्वादुरसामघापहामिमामवगाहा श्रद्धालबो लोकद्वय
निर्वृतिं यथा विन्देरन्, तथा प्रचुरप्रचारायानुगृह्णातु श्रीशङ्करनारायणतनुर्देव
इति ॥

इति, भक्तिमात्रमवलम्ब्य वक्ति यत् सुविनीतशिष्यपरमाणुरच्युतः ।
अपि शब्दतो विकलमर्थतोपि तद्गुरुरूपदैवतमुदे भवेद् भ्रवम् ॥

ERNAKULAM, }
5-II-1956. }

K. Achyutha Poduval,
Professor of Nyaya,
SANSKRIT COLLEGE, TRIPUNITHURA.

प्रस्तावना ।

कारुण्याभ्युधिना सुदुर्लभतरं येनैव गत्वा समं
स्नानं श्रीमणिकर्णिकाभ्यसि मया क्लेशं विना साधितम् ।
तस्मै ‘धार्मिकचक्रवर्ति’ विरुद्धायानेन माटक्षमा-
नाथायाक्षयसद्गुणाय कृतिने कामं मया धार्यते ॥

साहित्ये मृदुले च कर्कशतरे शास्त्रे च तर्कादिके
तुल्यकीडितभारतीसुरभिलः श्रीमान् परीक्षिन्नृपः ।
जीयान्मे श्रयिणोऽस्ति ‘दर्शनकलानिध्या’ द्युपाध्यच्छ्रितं
तं प्रत्यप्यधर्मर्णता कृतिरियं येनैव संशोधिता ॥

गोश्रीपतिर्विततकीर्तिरुदारचेता
गोश्रीपतेश्वरणपद्मरतोऽतिधीरः ।
संशोध्य सत्कृतिसमेधितसत्प्रमोदो
यो मत्कृतिं सुकृतिं नयति स्म मात्र ॥

येनेयं सुचिरात्प्रकाशपदवीं वित्तव्यान्मे कृति-
नीता पारशवस्स शङ्करपदाभिरूप, स्तथा पाणिधः ।
रामार्घ्यो बहुधा कृतव्यवसिती संलेखनादौ प्रियाः
शिष्या मे सुखिनो भवन्तु पोतुवालप्यच्युतारूप्यसदा ॥

ग्रन्थकारः ॥

**PANDITHARAJA-NYAYATHILAKA
SRI MANTHITTA KUNJU NAMBOODIRI**

श्री
गङ्गातराङ्गिणी

प्रथमस्तरङ्गः ।

श्रीमद्विष्णुपदि प्रभावमिह ते को वाऽवगन्तुं प्रभु-
दुर्बोधं त्रिदिवौकसामपि शिवो यस्मात्कलाभूच्छिवः ।
भक्त्या केशलया तथापि भवतीं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्म्यहं
कारुण्यान्यम् साहसं महदिदं मातस्त्वया क्षम्यताम् ॥ १ ॥

श्रीमदिति ॥ अत्र श्रीमत्वं न केवलं कान्तिमत्त्वादिरूपम्, किन्तु अत्यन्त पूज्यत्वादिरूपम् । यथा ‘श्रीमतः शितिकण्ठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम्’ इत्यादौ । तत्र भगवदाज्ञाया दुरतिक्रमत्वोपपादकं तत् । अत्र वक्ष्यमाणप्रभावोपपाद्यमिति विशेषो बोध्यः । विष्णुपदीति । गौरादित्वात् डीष् । ‘निर्गता विष्णुपादाब्जातेन विष्णुपदी स्मृता’ इति ब्रह्मवैर्वते । प्रभावम् परिपावकत्वसमस्ततीर्थान्तरसेव्यत्वादि रूपम् । इह पृथिव्याम् । को वेति । किंशब्द आक्षेपे । न कोपीत्यर्थः । अव गन्तुं साकल्येन विशेषतो ज्ञातुम् । का कथा पुनस्तद्र्दर्णन इति भावः । प्रभुः शक्तः । त्रिदिवौकसामपि अप्रतिहतज्ञानशक्तीनां हरिहरादिदेवश्रेष्ठानामपि । दुर्बोधमिति । तदुक्तम्—‘तव परमहिमानं चित्तवाचाममानं हरिहरविधिशक्ता नापि गङ्गे विदन्ति’ इति, ‘महात्मतां यद्यपि ते महापगे न वेद वेदा न हरिन् शङ्करः । तथापि पौरा णिकसङ्कथामुखात् कियत् कियदेवि गृहीतवानहम् ॥’ इति च । शिवः महेश्वरः । यस्मात् प्रभावात् । किलेति प्रसिद्धौ । शिवः शिवमस्यास्तीति शिवः । अर्शाच्च । निखिलकल्याणगुणालयः । अपिच शिवं करोतीति शिवः । शिवशब्दात् तत्करोतीति एन्तात् पचाद्यचि रूपम् । जगन्मङ्गलकारी । अपिच शिवः शुद्धः, ‘शुद्धत्वात्

युक्तस्यास्य सदा व्यवस्थितदिशावेलानिमित्तक्रिया—
 भाव्यैः कर्तृपभोक्तृभिश्च विविधैर्नाम्ना च रूपेण च ।
 संवीक्ष्यैव हृदाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य लीलामयी
 चिन्छत्कर्त्तर्जननि व्यनक्ति जगतः सृष्टिस्तव ग्राभवम् ॥ २ ॥

शिवः प्रोक्तः’ इति वातूलशुद्धोक्ते । ब्रह्मणः पञ्चमशिरश्छेदनसमुद्भूतब्रह्महत्यायाः करतलद्वलभ्रतत्कपालस्य च मोचनादिति भावः । तदुक्तं वामनपुराणे तृतीयाध्याये—‘गत्वा सुपुण्यां नगरीं सुतीर्थी दृष्ट्वा च लोलं स दशाश्वमेघम् । स्नात्वा च तीर्थेषु विमुक्त पापः स केशवं द्रष्टुमुपाजगाम ॥ केशवं शङ्करो दृष्ट्वा प्रणिपत्येदमब्रवीत् । त्वत्प्रसादा दृधृषीकेश ब्रह्महत्या क्षयं गता ॥’ इति, ‘एवमुक्तस्सुरेशोन केशवेन महेश्वरः । कपाल मोचने सक्षी वेदोक्तविधिना मुने ॥ स्नातस्य तीर्थे लिपुरान्तकस्य परिच्युतं हस्त तलात्कपालम् । नाम्ना बभूवाथ कपालमोचनं तत्तीर्थवर्यं भगवत्प्रसादात् ॥’ इति च । अपिच, श्यति नाशयति जगताममङ्गलानीति शिवः । अपिच शेरते अस्मिन् जगत् परमैश्वर्यादीनीति शिवः । तथाच त्वद्वारणेनैव महेश्वरोप्येतादशनिखिलमहिमातिशय सम्पन्न इति त्वत्प्रभावस्सर्वोत्कृष्ट एवेति भावः । यथाच श्रीमद्भागवते—‘यच्छौच निस्सृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्मि विधृतेन शिवशिवोऽभूत्’ इति । आनन्द मन्दाकिन्याञ्च, ‘यत्पादाम्बु निधाय मूर्धनि चितावामशिशवत्वं हठात् प्राप्तो भक्षितकाळ कूटनिकरो मृत्युञ्जयत्वं ययौ । दिग्बासा नृकपालमात्रविभवश्चाविन्ददीशानताम् ॥’ इति । केवलयेति । शशत्यादिकाव्यसामग्रीरहितयेत्यर्थः । अत एव साहसमिति वक्ष्यते । इदम् अशक्यारब्धस्तुतिरूपम् । तथाच प्रकृतसाहस्रस्यापराधपर्यवसायि त्वात् क्षन्तुमभ्यर्थना । मात्रिति सम्बुद्धया कारुण्याविनाभावः, क्षमनयोग्यता, प्रार्थने क्षमा नियतेति विक्षम्भश्च घोत्यते ॥ १ ॥

विचित्रजगत्सृष्टिरपि प्रभावस्यापरिच्छेदताया व्यज्जिका भवतीत्याह—युक्त स्येति ॥ युक्तस्य धटितस्य । अस्य प्रत्यक्षादिसन्निहितस्य । उपस्थितस्येति यावत् । व्यवस्थितेति । व्यवस्थितैः प्रतिनियतैः दिशावेलानिमित्तक्रियाभाव्यैः दिशा देशः वेला समयः निमित्तानि कारणानि क्रिया यागादयः भाव्यानि सुखदुःखानि तैरित्यर्थः । कर्तृपभोक्तृभिः कर्तृभिः उपभोक्तृभिश्च । अत जगति केचिद्वयवस्थितदेशोत्पादा:

यथा कृष्णमृगादयः । केचिद्वयवस्थितकालोत्पादाः, यथा कोकिलारावादयः । केचिद्वयवस्थितनिमित्ताः, यथा नवाभ्युदध्वानादिनिमित्ता वलाकागर्भादयः । केचिद्वयवस्थितक्रियाः, यथा ब्राह्मणाः । तेषामेव याजनादयः, नेतरेषाम् । व्यवस्थितभाव्याः, धर्मस्य सुखम्, अधर्मस्य दुःखम् । एवं केचित् कर्तार एव भवन्ति, यथा सूदर्त्तिंगादयः । केचित् भोक्तारः । श्राद्धवैथानरीयेष्यचादिषु पितापुत्रादयः, न कर्तारः । तस्मा दुभयग्रहणम् । यद्वा, व्यवस्थितानि दिशावेलानिमित्तानि येषां तानि व्यवस्थित दिशावेलानिमित्तानि, तादृशैः क्रियाभाव्यैः क्रियया भवेयेरित्यर्थः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुपृष्ठं देशः । देहपतनादूर्ध्वं कालः । उत्तरायणमरणादि निमित्तम् । एतानि व्यवस्थितानि । एवं राजसेवाफलस्य ग्रामादेः भूमण्डलं देशः । प्रसादोत्तरः कालः । निमित्तं सेवा । शेषं पूर्ववत् । नामा घटादिनामा । रूपेण पृथुबुद्धोदराद्याकारेण । संवीक्ष्यैवेति । अस्य सृष्टावन्वयः । संवीक्षणमत्त सिसुक्षा पूर्वकसृष्टव्यवस्तुपर्यालोचनमेव । तथाचामायते—‘सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत’ इति । अस्यास्तैतिरीयश्रुतेरयमर्थः—ब्रह्मपुरं प्रतिष्ठेत्यादिना योऽयं पञ्चकोशविलक्षणः परमात्मा उक्तः सोऽयमद्वितीय आत्मा स्वशक्तियोगात् कामितवान्, आत्मन्याश्रिता मायाशक्तिः कामनाकारेण विक्रियामापद्यत इत्यर्थः । नह्यविक्रियस्य चिदेकरसस्य मायामन्तरेण कामः सम्भवति । कामनाप्रकार एव निर्दिश्यते—बहु स्यां प्रभूतं भवेयम् । नन्वाकाशस्य घटादिपदा र्थान्तरोपाधिकृतं बहुभवनं दृष्टम्, अद्वितीयस्य तु कथं बहुतेत्याशङ्कोच्यते—प्रजायेय प्रकर्षेण पूर्वावस्थितात् स्वरूपादाधिक्येन उत्पदेय । सः परमात्मा उक्तं प्रकारेण कामयमानः तपोऽतप्यत । तपश्शब्देन ज्ञानमुच्यते । ‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ इति श्रुत्यन्तरात् । सृज्यमानजगद्वचनालोचनमकरोदित्यर्थः । सः परमेश्वरः स्त्रष्टव्यवस्तुपर्यालोचनं कृत्वा प्राणिकर्मनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगत् देशतः कालतो नामा रूपेण च सर्वप्राणिभिरनुभूयमानं सृष्टवानिति । अनेन प्रधानाद्यचेतनं जगत् सृजत्वित्याशङ्का निरस्ता । यो नामा रूपेण च सृजति, स नामा रूपेण च स्त्रष्टव्यं वस्तु बुद्धावालिखति, यथा घटस्थाकुलालः इत्यनुमानेन अनेकश्रुत्यनुभवाद्यनुगृहीतेनान्तस्सङ्कल्पस्य सृष्टिहेतुत्वे सिद्धे प्रधानाद्यचेतनं बुद्धावना लिखितं करोतीति सम्भावनाया अप्यशक्यत्वात् । हृदापि मनसापि । अचिन्त्य

ओतप्रोतमिदं गुणेष्विव पटो वैराजरूपे गिरि-
 ग्रामारण्यपुरीनदाबिधिनृपतत्पश्चादिरूपं जगत् ।
 कोणे क्वापि विहायसस्तदपि तत् प्राहुर्यदंशे शिवे
 तत्त्वं तत्त्वमसीत्युदाहरति कस्तावन्महत्त्वन्तव ॥ ३ ॥

रचनारूपस्य इदमित्यं कर्तव्यमिति चिन्तयितुमप्यशक्यस्य । अचिन्त्यत्वच्च
 पूर्वविशेषणैरेवोपपादितम् । अत जीवानां सृज्यत्वेन निर्देशाज्जगद्रचनाया
 अचिन्त्यत्वप्रतिपादनाच्च तेषां जगत्कर्तृत्वायोग्यता उक्ता । लीलामयी लीला
 रूपिणी । जगद्रचनायाः प्रयोजनान्तराभिसन्धिपूर्वकत्वाभावात् केवललीलारूप
 त्वम् । तथा च ब्रह्मसूत्रम्—‘लोकवतु लीला कैवल्यम्’ इति । गौड
 पादीयवचनच्च, ‘भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे’ इति । चिच्छक्तेरिति ।
 चितः मायोपहितचितः परमेश्वरस्य शक्तिः जगत्कारणत्वादिनिर्वाहिका या शक्तिः
 तद्विषया इत्यर्थः । ‘द्रवरूपेण काष्ठेषा शक्तिसादशिवी परा’ इति काशीखण्डे
 स्मरणात् । ननु परमेश्वरस्यैव जगत्कारणत्वं ‘यतो वा’ इत्यादिश्रुतिसिद्धम्, न
 तु तच्छक्तेरङ्गाया इति कथमेतदुपपद्यत इति चेत्र, शक्तिशक्तिमतोरभेदेन तदु
 पपत्तेः । तथाच सूतसंहिता—‘सा शिवा परमा देवी शिवाऽभिन्ना शिवङ्करी ।
 जगत्कारणमापनश्चिवो यो मुनिसत्तमाः ॥ सा तस्यापि भवेच्छक्तिः तया हीनो
 निरर्थकः’ इति, काशीखण्डेपि गङ्गां प्रस्तुत्य, ‘ममैव सा परा मूर्तिः तोयरूपा
 शिवात्मिका । ब्रह्माण्डानामनैकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥ शुद्धविद्यास्वरूपा च
 लिशक्तिः करुणात्मिका । आनन्दामृतरूपा च शुद्धधर्मस्वरूपिणी ॥ यामेतां जगतां
 धातां धारयामि स्वलीलया । विश्वस्य रक्षणार्थाय परब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥’ इत्युक्तम् ।
 जगतः कार्यवर्गस्य सृष्टिः पूर्वं ब्रह्मशक्तौ मायायामनभिव्यक्तरूपेणावस्थितयोर्नाम
 रूपयोः स्पष्टीकरणलक्षणा । प्राभवं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्वादिरूपम् । श्रूयते च,
 ‘यस्सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतत् ब्रह्मानामरूपमन्त्वा जायते ॥’ इति,
 ‘पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च इति च ॥ २ ॥

ओतप्रोतमिति ॥ ओतम् ऊर्ध्वतया स्थितम् । प्रोतं तिर्यक्तया स्थितम् ।
 गुणेष्विविति । गुणेषु तन्तुषु । पटः ऊर्ध्वतन्तुषु ओतः, तिर्यक्तन्तुषु, प्रोतः तद्रदित्यर्थः ।

स्पर्शे हाटकतां नयन्नपि मणिः स्पर्शेन काळायसं
तस्मै तां निजशक्तिमद्भुततरां गङ्गे न दातुं श्रमः ।
त्वन्तु स्पर्शनदर्शनादिभिरमेयं ते पवित्रीकृति-
ग्रागद्धयं प्रदाति जीवनिवहायाहो तवोदारता ॥ ४ ॥

वैराजरूपे विविधं राजते, विविधानि राजन्ते वस्तून्यतेति वा विराद्
हिरण्यगर्भः पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिस्थूलशरीरोपाधिकः । तदुक्तं पञ्चदश्याम्—
‘स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टिः । सूत्रात्मा स्थूलसृष्टैव विराडित्यु
च्यते परः ॥’ इति । तत्सम्बन्धी वैराजं ब्रह्मण्डः तदात्मके रूपे हिरण्यगर्भविग्रहे ।
आमो वीथी । पुरी पट्टणम् । पतत् पक्षी । जगत् विश्वम् । कोणे एकदेशो ।
अत ओतप्रोतमित्यनुषज्यते । तदपि वैराजरूपमपि । तत् विहायः अपि ।
प्राहुः, श्रुतय इति शेषः । ताश्च बृहदारण्यके जनकसभायां याज्ञवल्क्यवाचक्रवी
प्रश्नोत्तररूपाः । यदंशे परब्रह्मण अंशे कोणे । अत्रापि ओतप्रोतमित्यस्यानुषङ्गः ।
तथाच श्रुतिः—‘पादोऽस्य विधा भुवनानि’ इति । ‘यस्यायुतायुतांशांशे विश्व
शक्तिरवस्थिता । परब्रह्मस्वरूपस्य प्रणमामि तमव्ययम् ॥’ ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकां
शेन स्थितो जगत्’ इत्यादिस्मृतेतिश्च । ननु निरवयवस्य ब्रह्मणः अंशाभावात्
कथमिदं घटत इति चेत्र, श्रुतेः द्वैतवासनाविशिष्टश्रोतृप्रतिबोधनार्थत्वात् । तदुक्तं
पञ्चदश्याम्—‘निरंशेष्यंशमारोप्य कृत्स्नेशो वेति पृच्छतः । तद्वाषयोत्तरं ब्रूते
श्रुतिः श्रोतुरुहितैषिणी ॥’ चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया । अद्वैत
भाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम्’ इति । शिवे इति सम्बुद्धिः । तत् तत्त्वं ब्रह्म त्वम
सीति योजना । इति इति हेतोः । उदाहरति दृष्टान्तमुखेन बोधयति । तावत् साकल्येन ।
महत्त्वं प्रभावम् । महत्परिणाममिति च । अत्र दृष्टान्तेन यथा तनुषु ओतप्रोतः
पटः तनुभ्योऽव्यतिरिक्तः प्रतिभासमात्रः, तथा ब्रह्मणि परम्परया ओतप्रोतं विश्वमपि
ब्रह्मणोऽव्यतिरिक्तं प्रतिभासमात्रम्, तत्स्वरूपं ब्रह्मैव पारमार्थिकमिति सूच्यते ॥ ३ ॥

एवं प्रभावमुपपाद्य । ‘कारुण्यान्म साहसम्’ इत्युक्तं कारुण्यमेव विश
दयति—स्पर्श इति ॥ स्पर्शे मणिरित्यन्वयः । हाटकतां स्वर्णताम् । नयन्
प्रापयन् । काळायसं लोहम् । स्पर्शस्त्र्योऽश्मविशेषः स्पर्शनेन लोहं स्वर्णतां

यच्छुन्त्येव पदं परात् परतरं देवा हरीशादयः
 सत्यं दीर्घतरेण कुछूतपसा ध्यानेन योगेन वा ।
 अल्पे चायुषि दुर्बले च वपुषि स्वान्ते च लोले नृणाँ
 स्नानेनैव विषुक्तिदासि शरणं गङ्गे कलौ केवलम् ॥ ५ ॥

नयतीति प्रसिद्धिः । तस्मै काळायसाय । तां निजशक्तिम् सुवर्णताप्रापणरूपं सामर्थ्यम् । स्पर्शनदर्शनादिभिरिति । न केवलं स्पर्शेनेत्यर्थः । आदिना स्मरणं कीर्तनादीनां ग्रहणम् । तदुक्तं गारुडपुराणे—‘नद्यो जलावगाहेन पावयन्तीतरा जनान् । दर्शनात् स्पर्शनात् पानात् तथा गङ्गेति कीर्तनात् ॥ पुनात्यपुण्यान् पुरुषान् शतशोऽथ सहस्रशः । गङ्गा तस्मातिपबेत्स्या जलं संसारतारकम् ॥ गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि । मृतो विष्णुपुरं याति न पुनर्जायते भुवि ॥ उत्कामद्विश्च यः प्राणैः पुरुषः श्रद्धयाऽन्वितः । चिन्तयेन्मनसा गङ्गां सोपि याति परां गतिम् ॥ एवं गङ्गाजलस्पर्शनादिना पावितः परानपि पवित्री कर्तुं समर्थो भवति, पावनदर्शनादेः पापहरत्वस्मरणात् । अत एवोक्तं माघेन श्रीनारददर्शनं प्रस्तुत्य—‘हरत्यधं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः । शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति काललितयेषि योग्यताम् ॥’ इति । एतदभि प्रायेणाह—अमेयं ते पवित्रीकृतिप्रागद्वयमिति । न केवलं पवित्रतारूपं पूर्वोपेक्षया उत्कर्षम्, अपि तु परेषां तत्करणरूपां निजामपरिमेयशक्तिश्चेत्यर्थः ॥ प्रददातीति । दाने प्रकर्षश्चान्ते मुक्तिरूपपरमपुरुषार्थप्रयोजकत्वम् । जीवनिवहाय न केवलं काळायसरूपैकजातीयाय, अपितु चराचरात्मकानेकजातीयनिरवधिप्राणिभ्य इत्यर्थः । एतदर्थस्फोरणार्थं निवहशब्दं उपात्तः ॥ ४ ॥

ननु ‘मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्,’ ‘मोक्षश्च शिवपूजाफलम्’ इत्यादिप्रमाणेन हरि शङ्करादीनामपि मोक्षदातृत्वे किं गङ्गां सेवितुं प्रवृत्त इत्याशङ्कायामाह—यच्छुन्त्ये वेति ॥ सत्यमित्यर्थाङ्गीकारे । अल्पे चायुषीत्यादि । एवच्च बहुकाल प्रबलशरीरनिश्चलचित्तसाध्याः तपोध्यानयोगाः कलौ दुस्साधा इति तेषां प्रसादेन मुक्तिरूपध्युमशक्येत्यर्थः । स्नानेनैवेति । अत एकत्वं विवक्षितम् । तेनावृत्तिनिरपेक्षत्वमुक्तम् । एवकारेण साधनान्तरसापेक्षत्वं व्यवच्छिनति । यथाच ब्रह्मवैवर्ते

आदौ पङ्कजयोनिना स्वनियमव्यापारपात्रे शुभे
संगुप्ताथ शुचौ महाबलिजितः पादारविन्देर्पिता ।
पश्चात्वं परिपावनेन शिरसा सम्भाविता शम्भुना
शैलेन्द्रेण च भाग्यतः पुनरिळां प्राप्तासि भागीरथि ॥ ६ ॥

राधां प्रति गोकुलकृष्णस्य वचनम्—‘शरीरजा सुराणां सा बभूव सुरनिम्नगा ।
मुक्तिदा च मुमुक्षूणां भक्तानां हरिभक्तिदा ॥ तिथिनक्षत्रपर्वादि नायेक्ष्यं जाह्वी
जले । स्थानमालेण गङ्गायां सञ्चिताधं विनश्यति ॥’ इति । काशीखण्डे च—
‘मक्त्या गङ्गावगाहस्य किमन्यत् फलमुच्यते । अक्षयः स्वर्गवासोपि निर्वाणमथवा
हरे ॥’ इति । गङ्गावगाहस्य एकस्य गङ्गावगाहस्येत्यर्थः । असीति त्वमर्थे
अव्ययम् । असि केवलं शरणमित्यन्वयः । त्वमेव शरणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आदाविति ॥ आदौ प्रथमम् । पङ्कजयोनिनेति अर्पितेत्यनेनाप्यन्वेति । नियम
व्यापारपात्रे नियम्यते विधीयत इति नियमः स्वाध्यायादिः तस्य व्यापारः अनुष्ठानं तस्मै
तस्य वा यत् पालं तस्मिन् नियमव्यापारोपयोगिकमण्डलावित्यर्थः । शुभे इत्यादिविशेषे
षणतयेण स्वभावतः परिशुद्धाया गङ्गायास्संसर्गतो विशुद्धिर्दर्शिता । संगुप्ता सादरं
गुप्ता । अर्पितेति । पाद्यतयेति शेषः । परिपावनेनेति । तदुक्तं रामायणे—‘शिवे
शिवशिरस्युत’ इति । ‘पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि’ इति च । सम्भाविता सदा धार
णेन सम्भानिता । शम्भुना शमित्यव्ययं सुखवाचि । भवतिश्चान्तर्भावितण्यर्थः ।
शं सुखं भावयत्युत्पादयतीति शम्भुः तेन परमेश्वरेण । अहो त्वन्माहात्म्यप्रकर्ष
इति भावः । शैलेन्द्रेण हिमवता । भाग्यत इति । क्षितिसुवामनायासेन महा
पापनिवृत्यादेस्मुकरत्वादिति भावः । इलां प्राप्तेति । अलेदं बोध्यम्—‘ज्येष्ठे मासि
क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलादवतरदसौ जाह्वी मत्यर्लोकम् । पापा
न्यस्यां हरति हि तिथौ सा दशैषाद्य गङ्गा पुण्यं दद्यादपि दशगुणं वाजिमेध
क्रतोश्च । इति नारदीयवचनम् । भागीरथीति । भगीरथस्येयं भागीरथी । तस्ये
दमित्यण् । भगीरथेनावतारितेत्यर्थः । भगीरथेन निर्वृत्ता आनीता भागीरथीत्यपि
केचित् । सम्बुद्धया महादेवशिरःपतनहेतुसूच्यते । महाबलिजित इत्यनेन पाद्यत्वे
नार्पणहेतुश्च ॥ ६ ॥

तार्तीयिकविलोचनानलघनज्वालातितम् शिरः
 स्वीयं देवि भिषग्वरशिशिरयन् शीतांशुचूडामणिः ।
 ग्रालेयाचलसम्बवे त्रिजगतां सन्तापहस्त्वां महा-
 पापव्रातदवाग्नितापहरणक्रीडां वहत्यन्वहम्   ॥ ७ ॥

विख्याता विजरेव भाति भवती सम्प्राप्य यां साधवो
 निर्धूताखिलकिल्बिषा भजनदामीशस्य भागीरथि ।
 नित्यं त्वत्पदमागताः परतरं तस्य स्वदन्तेतरां
 लग्नौ गन्धरसौ तदीयचरणद्वन्दप्रसूनाम्बुधु   ॥ ८ ॥

तार्तीयीकेति ॥ तृतीयमेव तार्तीयीकम् ‘तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्य’ इति वार्तिकात् । भिषग्वरः विभ्यत्येभ्यो रोगा इति भिषजः वैद्याः तेषां वरः परमेश्वरः । पापामयदारिद्रयसंसारादिसकलरोगचिकित्सकत्वादाद्यत्वाच्च । ‘भिषक्तमं त्वां भिषजं शृणेमि’ इति श्रुतेः । ‘त्वमाद्यो भिषग्भेषजं भस्म शम्भो’ इति भगवत्पादवचनाच्च । तथाच निखिलैषधप्रभावज्ञस्स तापशान्तये त्वामेव स्वीकृत वानिति निरतिशयं ते शिशिरीकरणसामर्थ्यमिति भावः । शिशिरयन् वहतीत्य न्वयः । शिशिरीकरणार्थं धत्त इत्यर्थः । शीतांशुचूडामणिरिति । तथाच तेनाप्य शास्त्रत्वेन तापस्य निरतिशयत्वं ध्वन्यते । त्रिजगतां तापापह इति । इदं अभिषग्वरत्वोपपादकम् । यद्वा, त्वद्वहनेनैव लब्धप्रभावस्सोऽपि त्रिजगतां तापापहोऽभूदिति भावः । दर्शिततापनिर्वापणसामर्थ्यं दर्शयति—महापापेत्यादि । महापाप व्रात एव यो दवाग्निः तत्तापस्य हरणमेव कीडा यस्यास्तामित्यर्थः । अनेन क्रीडया दवाग्नितापहन्त्याः किञ्चाम लोचनाग्निज्वालातापहरणमिति ध्वन्यते । अन्वह मिति । अनेन ज्वालायास्सातत्यं द्योत्यते   ॥ ७ ॥

विख्यातामिति ॥ विख्याता प्रसिद्धा । विजरा विगता जरा यया यस्या दर्शनादिना सा तन्नाम्नी ब्रह्मलोकोपकण्ठस्थिता नदी । सा च कौशीत कानामुपनिषदि पर्यङ्कविद्यायां प्रसिद्धा । यद्यप्युपनिषदि विरजेति नदीनाम श्रुतम् । तथैव तत्र निरुक्तञ्च । तथापि लोकप्रवादानुसाराद्विजरेति प्रयुक्तम् । विजामिति वा पाठः । तत्पक्षे विगतं रजः पापं यया यस्या दर्शनादिना इत्यर्थः । यद्वा,

विगतं रजः रजोगुणः यस्यास्सा शुद्धसत्त्वेत्यर्थः । रजःपदसप्तानार्थकाकारान्त
रजःपदेन समं समासः । अकारान्तमपि रजपदं कोशादिसिद्धम् । सम्प्राप्य उप
गत्य । अस्य निर्धूने अन्वयः । पक्षे अर्चिरादिमार्गेण गच्छतामुपासकानां
मध्ये चन्द्रलोकप्राप्त्याद्यर्थं तावर्त्यन्तमनुवृत्तस्य सूक्ष्मदेहस्य सुकृतदुष्कृतैस्साकं विजरा
निमज्जनानन्तरमेव विलयात् । पूर्वं स्थूलशरीरपातावसरे उपासनाबलेन सुकृतदुष्कृ
तयोः स्वाधिकरणे फलोपभोगानुपधायकत्वरूपं विधूनमेव । स्वरूपस्य तु तन्नि
मज्जनानन्तरमेव नाशः । ततस्तेजोमयं दिव्यशरीरं परिगृह्यैव ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
तथा श्रूयते च त्रिपाद्विभूत्युपनिषदि—‘उपरि गत्वा विरजानदीं प्राप्य तत्र स्नात्वा
भगवद्घ्यानपूर्वकं पुनर्निर्मज्य तत्रापश्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं सूक्ष्मशरीर
मुत्सृज्य केवलमन्त्वमयदिव्यतेजोमयनिरतिशयानन्दमयमहाविष्णुसारूप्यविग्रहं परिगृह्य
तत उन्मज्यात्मपूजां विधाय प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकं ब्रह्ममयवैकुण्ठमाविश्य’ इति ।
यां गङ्गां विजराच्च । सुकृतविशेषम् उपासनाविशेषं वा साधयन्तीति साधवः ।
पक्षे पर्यङ्कविद्योपासकाः । निर्धूतेति । दर्शनस्पर्शनादिना विनष्टनिखिलपापा इत्यर्थः ।
ईशस्य भजनदां विश्वनाथे भक्तिप्रदाम्, पक्षे भगवत्प्रसिप्रदाम् । नित्यमिति ।
काश्या नित्यत्वमुक्तं काशीखण्डे । ‘अहो जनानां जडता विहाय काशीं यदन्यत
नयन्ति चेतः । परिस्फुरद्वाङ्गजलाभिरामां काशीं तिशूलाग्रधृतां ल्येषि ॥’ इति ।
तत्पदं तस्य विश्वनाथस्य पदम् आलयम्, पक्षे ब्रह्मलोकम् । आगताः प्राप्ताः
सन्तः । परतरम् अत्युक्तष्टम् । तस्य विश्वनाथस्य सम्बन्धिनौ, पक्षे ब्रह्मसम्ब
न्धिनौ । स्वदन्तेतराम् अतिशयेनानुभवन्ति । लग्नावित्यादि । तदीयस्य विश्वनाथ
सम्बन्धिनः चरणद्वन्द्वस्य प्रसूनाम्बुषु पादार्चनकुसुमेषु तत्क्षालनजलेषु च भगव
त्सेवावसरलब्धेषु लग्नौ संकान्तौ गन्धरसौ भगवदित्त्रकमलयोः कर्पूराद्यनुलेपन
प्रयुक्तं सहजच्च दिव्यं गन्धं रसच्च । उपासकास्तु ब्रह्मलोकं प्रविष्टा भगवत्सहजाव
संकान्तावेव तावनुभवन्तीति भगवद्वन्धरसानुभव एव साधारणर्धमघटकः ।
तदीयेत्यादिविशेषणन्तु तदुपपादकमिति बोध्यम् । तथाच श्रुतिः—‘तं ब्रह्मगन्धः
प्रविशति, तं ब्रह्मरसः प्रविशति’ इति

सन्त्यन्याशशतशोऽत्र पूर्णसलिलाः स्रोतोवहा यद्यपि
 क्षुद्राघप्रतिघातमात्रपदुताप्रोघन्मदास्तास्समाः ।
 प्रायश्चित्तपथातिगामिदुरितप्रक्षालनप्रक्षमा
 नित्यं सत्यपदप्रयाणपदवी जागर्णि सर्वोत्तरा ॥ ९ ॥

सन्तीति ॥ अत्र जगतीतले । यद्यपीत्यकामानुमतौ । क्षुद्राघेत्यादि ।
 तन्मात्रपदुतयापि ताः प्रोघन्मदाः । त्वन्तु निष्प्रतीकारदुरितप्रक्षमापि न
 मदेन विजृम्भसे । अल्पा एव माद्यन्ति, न परिपूर्णा इति भावः । समाः
 सर्वाः । प्रायश्चित्तेत्यादि । प्रायश्चित्तशब्दः पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे
 रूढः इति मिताक्षरायाम् । प्रायश्चित्तानां पन्थानो विधयः तानतिक्रम्य गच्छ
 न्तीति तदतिगामीनि तदविषया इत्यर्थः । मरणान्तिकप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तप्रायश्चित्त
 रहितानीति यावत् । तथाभूतानां दुरितानां ब्रह्महत्यादीनामपि । ‘कामतो ब्राह्मण
 वधे निष्कृतिर्न विधीयते’ इति मरणान्तप्रायश्चित्तविषयेषु स्मर्तृणां निष्कृत्यभाव
 व्यवहारदर्शनात् । एवच्च ‘ब्रह्महा मद्यपस्त्येनस्तथैव गुरुत्ल्पगः । एते वेदविदां
 श्रेष्ठा महापातकिनः स्मृताः ॥ एमिस्सह वसेद्यस्तु संवत्सरमसावपि ।’ इत्युपक्रम्य
 ‘अकामकृतदोषस्य प्रायश्चित्तमिदं सुने । कामतश्चेन्मुनिश्रेष्ठ प्राणान्तिकमुदाहतम् ॥’
 इति सूतसंहितायां मरणान्तिकप्रायश्चित्तस्मरणेषि न क्षतिः । यद्वा, प्रायश्चित्त
 सामान्यरहितानाम् आवृत्त्या शतशः कामकृतानान्तेषाम् । ‘विधेः प्राथमिकादस्मात्
 द्वितीये द्विगुणं भवेत् । तृतीये तिगुणं प्रोक्तं चतुर्थं नास्ति निष्कृतिः ॥’ इति
 मनुदेवलादिभिः कामत आवृत्तौ प्रायश्चित्तसामान्याभावस्मरणात् । दुरितानां पापानां
 प्रक्षालने प्रक्षमा पटीयसीत्यर्थः । यथा चोक्तं नारदीये—‘प्रवेशमाले गङ्गायां
 स्नानार्थं भक्तितो नृणाम् । ब्रह्महत्यादिपापानि हा हेत्युक्त्वा प्रयान्त्यलम् ॥’ इति,
 ‘ब्रह्महा गुरुहा गोप्तः स्तेयी च गुरुत्ल्पगः । गङ्गाम्भसा च पूयन्ते नात्र
 कार्या ‘विचारणा ॥’ इति च । उत्कर्षान्तरमप्याह—नित्यमित्यादि । सत्यपदस्य
 ब्रह्मपदस्य प्रयाणपदवी प्रापिकेत्यर्थः । सर्वोत्तरेति । नद्यन्तरापेक्षया उत्कृष्टेत्यर्थः ।
 यथोक्तं काशीखण्डे—‘वस्तुशक्तिविचारोऽयमद्भुतः कोपि कुम्भजा । द्रवरूपेण
 काप्येषा शक्तिसादाशिवी परा ॥ करुणामृतपूर्णेन देवदेवेन शम्भुना । एषा
 प्रवर्तिता गङ्गा जगदुद्धारणाय वै ॥ यथान्यास्सरितो लोके वारिपूर्णसहस्रशः ।

ब्रह्मग्रुहतल्पगैरपहृतस्वर्णे सुरापायिभि—

र्धे तत्सहवासिभिश्च सहसा निर्भत्स्य दूरीकृताः ।
ये वा सन्ति तदीयपापनिवहानुन्मूलयन्ती सदा--
प्यश्रान्ता जयसि त्वमेव भुवनेष्वेका भवद्वेषिणि ॥ १० ॥

यत्र श्रीहरिशङ्करौ निवसतः सायुज्यदौ वादिना—

वन्योन्यं सुकृतेन केनचिदहो प्राप्तस्तवैतत्तम् ।
स्नानं श्रीमणिकर्णिके पितृगणैः स्वीयैस्त्वयि प्रार्थितं
कुर्वे तत्र वितीर्यतामनुमतिर्दासाय मद्यं त्वया

॥ ११ ॥

तथैषा नानुमन्तव्या सद्विश्चिपथगामिनी ॥’ इति । अयमर्थः—अद्भुतः अद्भुतकरः । द्रवेत्यादि । द्रवरूपा जनार्दनामिका कापि शक्तिरित्यर्थः । जनार्दनात्मता च नारदीये स्मर्यते । ‘योऽसौ सर्वगतो विष्णुः चित्स्वरूपी जनार्दनः । स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः ॥’ इति । अत एवैषा नान्यसमेत्याह—यथान्या इति । ‘कियन्त्यो न स्वनन्त्योऽत रत्नाकरमुदावहाः । परं स्वर्गतरङ्गिण्याः काश्यां का साम्यमुद्वहेत् ॥’ इति । ‘गङ्गासमं त्रिभुवने नास्ति निस्तारकारणम् । यथा भागीरथीतुल्या नदी नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ॥ नास्ति गङ्गासमं तीर्थं कलि कल्मषनाशनम्’ इत्यादिवचनजातान्यप्यतानुसन्धेयानि ॥ ९ ॥

ब्रह्मग्रैरिति ॥ गुरुतल्पगैः गुरुदारगामिभिः । ‘तल्पं शश्याद्वारेषु’ इत्यमरः । अपहृतस्वर्णैः स्वर्णपहारिभिः । स्वर्णशब्देनात्र ब्राह्मणस्वर्णस्यैव ग्रहणम्, ब्राह्मणस्वर्णपहरणं महापातकमित्यापस्तम्बवचनात् । सुरापायिभिरिति । अत तु सुरा शब्देन निषिद्धसुराया एव ग्रहणम्, ‘मद्यपो निषिद्धसुरापाता’ इति विज्ञानेश्वर वचनात् । ये अत्यन्तमहापापिनः । भुवनेषु ऊर्ध्वाधोमध्यलोकेषु । त्वमेव अश्रान्ता तदीयपापनिवहान् उन्मूलयन्ती जयसीति योजना ॥ १० ॥

यत्रेति ॥ वादिनाविति । ‘अत्र मृतो मनुजो मदूपोऽस्तु’ इति विवद मानावित्यर्थः । एतदुक्तं भगवत्पादैः—‘त्वत्तीरे मणिकर्णिके हरिहरौ सायुज्य मुक्तिप्रदौ वादं तौ कुरुतः परस्परमुभौ जन्तोः प्रयाणोत्सवे । मदूपो मनुजोऽस्य

मत्स्यानां पुवनं क्वचित् क्वचिदपां घोप्रवाहः क्वचित्
 कल्पोलोल्लसितं क्वचित् स्तिमितता क्वाप्यम्भसां सम्ब्रमः ।
 कालुष्यं क्वचन क्वचिद्विमलता मातः क्वचिन्मज्जने
 सज्जा सज्जनता कदा पुनरहं सौभाग्यमीक्षेय ते || १२ ॥

मस्तु ॥’ इति । अहो इति । अहो मम धन्यता, यद्वाराणसी प्राप्तेति भावः । उक्तश्च काशीखण्डे—‘अयमेव परो लाभः इदमेव परं तपः । एतदेव परं पुण्यं लब्धा वाराणसीति यत् ॥’ इति । मणिकर्णिके इति । अस्य सर्वतीर्थेत्तमत्वमुक्तं काशीखण्डे । यथा देवीं प्रति परमेश्वरवचनम्—‘सत्यं सत्यं पुनस्सत्यं सत्यपूर्वमिदं वचः । मणिकर्णीसमं तीर्थं नास्ति ब्रह्मण्डगोलके ॥’ इति । इदं नाम निरुक्तं तत्रैव । ‘त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् । यन्मयान्दोळितो मौलिरहि श्रवणभूषणः ॥ तदान्दोळनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका । मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका ॥ चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा रुयातमिदं शुभम् । त्वया चक्रेण खननात् शङ्खं चक्रगदाधर ॥ मम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका । तदा प्रभृति लोकेऽत्र रुयातास्तु मणिकर्णिका ॥’ इति । पितृगणैरिति । यथा च स्कान्दवचनम्—‘नानारूपाश्च पितरो गाथां कुर्वन्ति सर्वदा । अपि कश्चित्कुलेऽस्माकं गङ्गास्नायी भविष्यति ॥ देवर्षीन् परि सन्तर्प्य दीनानाथांश्च दुःखितान् । श्रद्धया विधिना स्नात्वा दास्यते सलिलाङ्गं लिम् ॥’ इति । तत्र स्नाने ॥ || ११ ॥

मत्स्यानामिति ॥ इदश्च कूर्मादीनामप्युपलक्षणम् । पुवनम् उत्पत्तनम् । स्तिमितता निश्चलता । अभसां सम्ब्रमः महानावर्तः । मज्जने स्नाने । सज्जा सञ्चद्धा । सज्जनता सज्जनसमूहः । अहमिति अज्ञानित्वपराधीनत्वार्थान्तरसंक्रमितम् । सौभाग्यमुक्तरूपमनुकरूपश्च । अत्राद्भुतरसस्य क्रदेतिपदसूचितचिन्तास्य व्यभिचारिभावोऽङ्गमिति प्रेयोऽलङ्कारः || १२ ॥

अथ वेदसारभूता गायत्री परमेश्वरविषया । तथाचादित्यपुराणे श्रूयते—‘ततो दर्भासने स्थित्वा गायत्रीं प्रजपेदद्विजः । तैवर्णिकानां सर्वेषां गायत्रीं परमा गतिः ॥ यद्यायत्याः परं तत्त्वं देवदेवो महेश्वरः । इति ज्ञात्वा जपेद्विद्वान् गायत्याः फलमश्नुते ॥ यो मन्यतेऽन्यथयितुं गायत्रीं शिवरूपिणीम् । स पच्यते महाधोरे

स्फुरदिनवरणीयं ज्योतिषे ब्रह्म भर्ग
सदनमस्तिलधास्मां चिन्तयेमाविमुक्ते ।
हृदयकुहरसंस्थः पूर्वकर्मानुरोधात्
सततमपि धियो यः प्रेरयत्यस्मदीयाः

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां प्रथमस्तरङ्गः ॥

नरके कल्पसंस्वया ॥ पादाश्वत्वारो गायत्र्या वेदाश्वत्वार एव ते । रविश्च विष्णु रुद्रेशाः पादानां देवताः क्रमात् ॥ एवं ज्ञात्वा विधानेन गायत्रीं वेदमातरम् । जपेन्माहेश्वरीं ज्योतिनित्यमेव प्रकाशते ॥’ इति इत्यभिप्रायेण विश्वनाथं स्तौति— स्फुरदिति ॥ एवं प्रतितरङ्गमन्ते विश्वनाथस्तुतिरिति क्रमो द्रष्टव्यः । स्फुरदिनवरणीयं स्फुरता द्योतमानेन इनेन सूर्येण वरणीयं भजनीयम् । ज्योतिषे इति पूर्वा न्वयि । ज्योतिर्लब्धुमित्यर्थः । तथाच स्वस्य तेजःप्रदत्त्वेन सवित्रापि समाश्रयणीयम् । ब्रह्मेति तत्पदविवरणम् । भर्गं भर्जयति वृजिनमिति भर्गः, ‘भर्गो वृजिनभर्जनात्’ इति निर्वचनदर्शनात् । परमेश्वरस्तम् । ‘हरः स्मरहरो भर्गः’ इति कोशः ॥

अलेदमनुसन्धेयं गायत्रीस्थो महेश्वरम् ।
भर्गशब्दस्समाचष्टे श्रितसंसारभर्जकम् ॥ १ ॥

गायत्रीवल्लभश्चमुरित्यादित्यपुराणगात् ।
विष्णुवाक्यादिहेशस्य स्फुटा तत्पदवाच्यता ॥ २ ॥

अजन्तोऽयन्न सान्तस्यात्तेजोवाची तथा सति ।
कथञ्चिदपि नैवेह पुंस्त्वं युज्येत यत्पदे ॥ ३ ॥

यदेष रुद्रो भर्गस्यो ब्रह्मवादिन इत्यदः ।
वाक्यं मैत्रायणीयानां गायत्र्यर्थनिरूपणे ॥ ४ ॥

या च भर्गमयत्वोक्तिः श्रुतौ तलवकारिणाम् ।
ताभ्यां भर्गपदस्यात्र सान्तस्वं दूरतः स्थितम् ॥ ५ ॥

प्रथमात्र द्वितीयर्थे छन्दसि व्यत्ययस्मृतेः ।
‘भूयः स्पृष्टा तु पतय’ इत्यादौ प्रथमा यथा ॥ ६ ॥

यद्वा सुपां सुलुक्ष्मूलादमस्वादेशकल्पना ।
तथाचायं द्वितीयान्तः प्रथमान्तो न हीण्यते ॥ ७ ॥

एवं सत्यत तच्छब्दे न घटेत नपुंसकम् ।

इति शङ्का न कर्तव्या यतोऽयं ब्रह्मवाचकः ॥ ८ ॥

यच्छब्दप्रतिनिर्देशो नायं तच्छब्द इध्यते ।

तच्छब्दस्य भवेदेन यच्छब्दसमलिङ्गता ॥ ९ ॥

यच्छब्दः श्रूयते यत्र वाक्ये चोत्तरवर्तिनि ।

तत्र नो तत्तदापेक्षा तथा भूरिप्रयोगतः ॥ १० ॥

किन्तु ध्यानक्रियाकर्मभूतस्य परमात्मनः ।

नामैतत्त्वं गीतायां सुप्रसिद्धं नपुंसकम् ॥ ११ ॥

स्ववाक्ये प्रतिनिर्देशवाक्ये वाऽन्वयबोधकम् ।

भर्गशब्दमपेक्ष्यैव यच्छब्दोऽत्र पुमानिति ॥ १२ ॥

नन्वेवं मन्त्रवाच्यार्थे देवतेति नैरुक्तवचनाद्वायऽया भर्गदेवताकतया कथं सावित्रीत्वव्यपदेश इति चेन्न, उक्तरीत्या भर्गदेवताकत्वेषि सवितृपदसम्बन्धवशेन तदुपपत्तेः । यथा ‘विश्वोदेवस्य नेतुर्मत्तो वुरीत सख्यम्’ इत्याधेकैवर्कं नाना दैवत्या । तथाहि—आलेयस्वस्त्यालेयो नाम ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । विश्वे देवा देवतेति ऋग्विधानोक्तेः वैश्वदेवी । एवं मन्त्रवाच्यार्थे देवतेति सावित्री । एवं मर्त इति पदसम्बन्धेन पित्र्या । तथा पुष्यस इति पदसम्बन्धेन पौष्णी । तथाच यजुर्वेदे ब्राह्मणवाक्यम्—‘विश्वोदेवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन’ इत्यादि । तथा सवितृपदसम्बन्धात् गायत्र्यपि सावित्री भवतीति । सदनमस्तिलधामामिति । अनेन तेजःप्रदाने योग्यता प्रदर्शिता । चिन्तयेम ध्यायेम । धीमहीत्यस्य विवरण मिदम्, ‘ध्यायेमहीति शब्दोक्तौ धीमहीत्येतदुच्यते’ इति पूर्वव्याख्यादर्शनात् । तदैवाहमस्मीति जानीमेत्यर्थः । तथाच धीमहीत्यत्र सम्प्रसारणम् आत्मनेपदश्च छान्दसमिति भावः । प्रार्थनायां लिङ् । बहुवचनं शिष्याभिप्रायकम् । सशिष्या वयं चिन्तयेमेत्यर्थः । ध्याननैरन्तर्यविवक्षया वा बहुवचनम् । अविमुक्ते काश्याम् । यथाचोक्तं काशीखण्डे—‘मुने प्रलयकालेषि न तत्क्षेत्रं कदाचन । विमुक्तं हि शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥ अविमुक्तं तदारभ्य क्षेत्रमेतदुदीर्यते ।’ इति । मास्येषि, ‘विमुक्तन्न मया यस्मान्मोक्ष्यते न कदाचन । महत् क्षेत्रमिदं तस्मा दविमुक्तमिति स्मृतम् ॥’ इति च । प्रशब्दमहिमलब्धमर्थं प्रकटयति—हृदयकुहरेत्यादि ।

द्वितीयस्तरङ्गः

श्रीमज्जाहवि या प्रणमनिखिलाभीष्टप्रदानव्रत-
प्रख्याता विगतस्पृहैरपि मुनिव्रातैस्तवासेविता ।
कल्पद्रूनपि धिकरोति लहरी पापापनोदाक्षमा-
नेषा शम्भुशिरःस्थिता दिशतु नः कल्याणहल्लोहलम् ॥ १ ॥

अन्तर्यामितया सकलप्राणिनामन्तः स्थित इत्यर्थः । जीवात्मना अनुपविश्येति यावत् । तथाच तैत्तिरीयके श्रूयते—‘यदिदं किञ्च तत्सृष्टा तदेवानुप्राविश्त’ इति । अयमर्थः—हिरण्यगर्भादिस्थावरान्तं शरीरजातं यत्किञ्चिदस्ति, तत्सर्वं सृष्टा तदेव सृष्टं शरीरजातं प्रविश्याभ्यन्तरे स्थित उपलभ्यते । एवं ब्रह्माप्या काशादिकार्यं सृष्टा तस्यान्तःप्रविष्टमिव हृदयपुण्डरीके अवस्थितायां बुद्धौ द्रष्टौश्रोतृ विज्ञात् इत्येवं विशेषवदुपलभ्यते । सोऽयमस्य प्रवेश इत्युपचर्यते इति । सर्वदा बुद्धिप्रेरणात् प्रेरयतीत्युक्तम् ॥ १३ ॥

श्रीमदिति ॥ जाहवीति । जहोरपत्यं स्त्री जाहवी । तदुक्तं हरिविंशे—‘राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्टा महर्षयः । उपनिन्युर्महाभागां दुहितृत्वेन जाहवीम् ॥’ इति । जानुद्वारा पुरा दत्ता जहनुनापीय कोपतः । तस्य कन्यास्वरूपा सा जाहवी तेन कीर्तिता ॥’ इति ब्रह्मवैवर्ते । ‘ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोताभ्यामसु जत् प्रभुः । तस्माजहनुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाहवीति च ॥’ इति रामायणे च । धिकार हेतून् प्रदर्शयति—विगतस्पृहैरित्यादि । सस्पृहैरेव कल्पवृक्षास्सेव्यन्त इति भावः । तवेति लहरीत्यनेनान्वेति । लहरी वीचिः । कल्पद्रूपीति । इदं च चिन्तामण्यादेरूप लक्षणम् । ‘चिन्तामणिगुणाच्चापि गङ्गायास्तोयबिन्दवः । विशिष्टा यत् प्रयच्छन्ति भक्तेभ्यो वान्धितं फलम्’ इति नारदीयपुराणे । पापापनोदाक्षमानिति । लहरी तु पापापनोदक्षमेति भावः । शम्भुशिरःस्थितेत्यनेन भगवन्मान्यत्वरूपोत्कर्षो ध्वन्यते । कल्याणहल्लोहलं कल्याणानां मङ्गलानां हल्लोहलम् आहं पूर्वमहं पूर्वमिति त्वरा जनकमहङ्कारम् । प्रासौ त्वराजनकाहङ्कारयुक्तानि मङ्गलानीत्यर्थः । अहङ्कारेण प्रासौ त्वरमाणानि मङ्गलानीति यावत् ॥ १ ॥

यो वा धन्यतमः कथञ्चन तव स्नात्यम्ब तीर्थोदके
 यो वाऽचामति केवलं जलकणं यो वा तनोत्यानतिम् ।
 यो वा नाम गृणाति किञ्चन सकृद्यो वा स्मरत्यङ्गकं
 पांसुं पावनि तस्य तस्य पदयोर्मूर्धना वहान्यादरात् ॥ २ ॥
 पापिष्ठा हि दशात्यये दशहरे सपृष्टा कदर्थीकृत—
 प्रायश्चित्तवितानविस्तरविधिं भावत्कमम्भःकणम् ।
 विध्वस्ताखिलकिल्बिषाः प्रमुदिता वैमानिकैर्मानिताः
 स्वर्लोकं प्रविशन्ति दिव्यवपुषः स्वीये पुनानाः कुले ॥ ३ ॥

यो वेति ॥ धन्यतम इति सर्वत्र यच्छब्दैस्सम्बध्यते । यः स्नाति
 स एव धन्यतम इति भावः । एवमुत्तरतापि । कथञ्चन केनापि प्रकारेण ।
 इदमपि सर्वत्र तत्क्रियापदैस्सम्बध्नाति । तवेत्यस्य जलकणादिष्वपि सम्बन्धः ।
 केवलम् एकमपि । गृणाति उच्चरति । किञ्चन एकम् । सकृत् अस्य स्ना-
 त्यादिष्वपि सम्बन्धः । पावनीति । ‘पावनी च पर्यस्त्वनी’ इति स्मरणात् ।
 वहानीति प्रार्थनायां लोह ॥ २ ॥

पापिष्ठा इति ॥ पापिष्ठाः महापापिनोपि । हीति प्रसिद्धौ । दशात्यये
 चरमसमये । दशहरे इति । दशविधपापहरे इत्यर्थः । ‘दशपापहरा यस्मात्समा-
 दशहरा सृता’ इति धर्माभिधस्थगङ्गास्तुत्युक्तेः । दशविधपापानि ‘अदत्तानामुपादानं
 हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पारूप्य
 मनृतश्वैव पैशून्यञ्चापि सर्वशः ॥ असम्बद्धत्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् । पर-
 द्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ।
 एतानि दशपापानि’ इति ततैव परिगणितानि वेदितव्यानि । कदर्थीकृतेति । कद-
 र्थीकृतः व्यर्थीकृतः प्रायश्चित्तानां वितानानां यागानाञ्च विस्तरस्य प्रपञ्चस्य विधिः
 विधानं येन तमित्यर्थः । तत्त्वकार्यकारित्वादिति भावः । तदुक्तम्—‘प्रायश्चित्त
 निवारिणी जलकणैः पुण्यौघविस्तारिणी’ इति । विध्वस्ताखिलकिल्बिषा इति । ‘यत्तोय
 कणिकास्पर्शः पापिनाञ्च पितामह । ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटिजन्मार्जितं दहेत् ॥’
 इति वचनात् । वैमानिकैः विमानयानैदेवैः । स्वर्लोकं प्रविशन्तीति । ‘प्राणेषु
 त्सञ्जयमानेषु यो गङ्गां संस्मरेन्नरः । सपृशेद्वा पापशीलोपि स वै याति परां
 गतिम् ॥’ इति तारदीयवचनात् । कुले पितृकुलं मातृकुलञ्च । ‘श्रुताभिलविता

दुर्वारामयपीडिता गदहैस्त्यक्तास्तथा बन्धुभि--

निर्वेदोपहताशया बहिरिव स्वान्ते तपन्तो भृशम् ।
त्वामेकां शरणं प्रपद्य वहवो यान्ति स्थिरोल्लाघता--
• मन्ते चाप्यमृतं विमुक्तिनगरीमुक्तालते दुर्लभम्

॥ ४ ॥

स्नानं केवलमामयप्रशमनं मुख्यं महापातक--

प्रायश्चित्तमभीप्सिताधिकफलं तीर्थे त्वदीये कलौ ।
हित्यैतद्विष्वमेषु मनुजा यत्तं बतातन्वते
कर्मस्वल्पफलेष्वतः किमपरं मौढ्यं महत्स्वर्युनि

॥ ५ ॥

दृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता । पुंसां वंशद्वयं गङ्गा तारयेन्नात्र संशयः ॥’ इति ॥ ३ ॥

दुर्वारेति ॥ गदहैर्भिषग्भिः । निर्वेदेति । भिषक्परित्यागात् बन्धुनिष्कास
नाच्च यो निर्वेदः निराशता तेन उपहताशया; विध्वस्तचित्ताः । अत एव बहि
रिव शरीरे इव स्वान्ते चितेषि तपन्तः तापं खेदमनुभवन्तः । शरणं प्रपद्य शर
णत्वेताम्युपगम्य । गङ्गैव मे शरणमिति बुद्ध्या त्वांमुपगत्येति यावत् । स्थिरोल्लाघताम्
स्थिरां शाश्वतीम् उल्लाघतां नीरोगताम् । यान्तीमि । गङ्गाया रोगहरत्वं स्म
र्यते—‘श्रद्धावतां स्वभक्तानामुपसर्गे महत्यपि । नोपायान्तरमस्त्येव विनेशचरणो
दक्षम् ॥ ये व्याधयोपि दुःसाध्या बहिरन्तशशरीरगः । श्रद्धयेशोदकस्पशर्ति
नश्यन्येव नान्यथा ॥ सेवितं येन सततं भगवच्चरणोदक्षम् । तं बाद्याभ्यन्तरशुचिं
नोपसर्पति दुर्गतिः ॥ आधिमौतिकतापञ्च तापं वाप्याधिदैविकम् । आध्यात्मिकं
तथा तापं हरेच्छीचरणोदकथम् ॥’ इति । ‘वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा सद्यस्तु
मोक्षदा । सिद्धा हि सिद्धयस्तस्य स्वर्गस्तस्य गृहाजिरे ॥ करस्था तस्य कै
चल्यं यो गङ्गां सेवते सदा ।’ इत्यादिवचनजातमनुसृत्याह—अमृतमिति । अ
मृतं मोक्षम् । विमुक्तिनगरीति । विमुक्तिनगर्याः श्रीकाश्याः मुक्तालते अत्यन्त
मुक्तर्षाधायकत्वान्मुख्यालङ्कारभूते ॥

॥ ४ ॥

स्नानमिति ॥ केवलं स्नानम् स्नानमात्रम् । देशकालाद्यङ्गकलापनिरपेक्षं
स्नानमित्यर्थः । यथाचोक्तं स्कान्दे—‘तिथिनक्षत्रपर्वादि नावेक्ष्यं जाहृवीजले । स्नान
मात्रेण गङ्गायां सञ्चिताधं विनश्यति’ इति ॥ अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहनोपि
यथा दहेत् । अनिच्छयापि संस्नाता गङ्गा पापं तथा दहेत् ॥’ इति च ।

संसारातिगभीरकूपपतितानुदधृत्य विष्णोः पदं

लोकान् प्रापयितुं सवित्रि कृपया नूनं त्वया पातिताम् ।
रज्जुं तत्र द्वाग्रभागघटितां ग्राह्यां सुखेनाखिलै-

रालम्बेऽहमिमामभद्गुरुणां वेणीं मनोहारिणीम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मवैवर्ते, ‘मौसलस्नानमालेण सामान्यदिवसे नृणाम् । कोटिजन्मार्जितं पापं नश्य तीति श्रुतौ श्रुतम् । यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । नाना जन्मार्जितान्येव कामतोपि कृतानि च ॥ तानि सर्वाणि नश्यन्ति मौसलस्नानतो नृणाम् ।’ इति । महाभारतवचनम्—‘गङ्गास्नानं सर्वविधं सर्वपापप्रणाशकम् । चान्द्रायणसहस्रन्तु यश्चरेत् कायशोधनम् ॥ पिवेदश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातान्न वा समौ । भवन्ति निर्विषास्सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ॥ गङ्गाया दर्शनात् द्रृत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।’ इति । भैतान्यर्थवादाः, ‘स्नानमालेण गङ्गायां पापं ब्रह्मवधोद्भवम् । दुराधर्षं कथं याति चिन्तेयो वदेदपि ॥ तस्याहं प्रददे पापं ब्रह्मकोटिवधोद्भवम् । स्तुतिवादमिमं मत्वा कुम्भीषणकेषु जायते ॥ आकल्पं नरकं भुक्त्वा ततो जायेत गर्दभः ।’ इति भविष्यत्कौर्मादिवचनात् । स्नानमित्यनेन मर्त्यानामपरिहार्यता सूच्यते । आमयश्चात् शारीरो मानसश्च विव क्षितः । तस्य प्रशमनं निरवशेषं प्रशामकम् । गङ्गाया भेषजरूपत्वात् भिषक् श्रैष्ठश्चेति भावः । यथाच स्कान्दे—‘सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्तये । सर्वस्य सर्वव्याधीनां भिषक्श्रैष्ठै नमोऽस्तु ते ॥’ इति । महापातकप्रायश्चित्तमिति । महा पातकानि च ‘ब्रह्महत्या सुरापानस्वर्णस्तेयगुरुतल्पगमनतत्संसर्गास्त्वयानि च महापात कानि’ इति वसिष्ठस्मृत्युक्तानि वेदितव्यानि । कलाविति । सर्वं कृतयुगे तीर्थं क्रेतायां पुष्करं स्मृतम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् ॥ ‘गङ्गा कलि युगे स्मृतेति पाठान्तरम् । येनाकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गैक्सेवनम् । तत्सर्वं तस्य गङ्गाम्भो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥’ इति । अनेन कलिकाले इतरकर्मणां सापायता च धोत्यते । तथाच स्मर्यते—‘अमिहोत्रादिकर्मणि सापायानि कलौ युगे । गङ्गास्नानं हरेनाम निरपायमिदं द्रव्यम् ॥’ इति । एतत् स्नानम् । बहुलश्रमेति । इदमुपलक्षणम्, वित्तव्यादेरपि ग्राहत्वात् । कर्मसु चिकित्साप्रायश्चित्यागादिषु । अल्पफलेषु अल्पमेव फलं येषाम्, तेषु ॥ ५ ॥

संसारेति ॥ नूनमित्युत्पेक्षायाम् । तत्र विष्णोः पदे । दृढेति । दृढं यथा । तथा अग्रभागेन घटितामित्यर्थः । गङ्गाया विष्णुपादप्रभवत्वादिति भावः ।

भक्तवात् समर्पितप्रविक्षसत्पङ्केरुहप्रोल्लः ॥ ५ ॥

तुङ्गाभङ्गतरङ्गभङ्गस्त्रियम् ।
ये वा द्वचषकैः पिबन्ति न सकूद्वालार्करश्मच्छटा—
काश्मीरद्रवरञ्जितां जननि ते व्यथैव तेषां जनिः ॥ ७ ॥

श्रीमहैवतसार्वभौमदयिते धर्मद्रवे तावके
ग्रात्मन्दमरुत्प्रणब्लहरीलास्यैकरङ्गे जले ।

स्नानं मे घटयेदध्वं पुनरपि स्नानान्यनेकान्यनु—
स्यूतान्येतदसंख्यजन्मचरितैः पुण्यैस्तमापादितम् ॥ ८ ॥

सुखेन ग्राण्याम् रज्जुपक्षे मृदुस्पर्शत्वादिना सुखेनालम्बनीयाम्, वेणीपक्षे अङ्गकलापादि
राहित्येन सुसेव्याम् । अखिलैरिति । अनेन अधिकारिविशेषाभावः सूच्यते ।
अभङ्गगुणाम् अभङ्गुराः अनश्वराः गुणाः रज्जुपक्षे तन्तवः, वेणीपक्षे पापहर
त्वादयो यस्यास्ताम् । वेणीं प्रवाहम् ॥ ६ ॥

भक्तेति ॥ समर्पिता अर्चनारूपेण समर्पिता । अभङ्गेति । अविच्छिन्ने
त्यर्थः । लीलाविशेषश्रियमिति । लीला प्रवहणरूपा तस्या विशेषः बहुप्रकारता
तस्याः श्रियमित्यर्थः । ‘शोभासम्पत्पद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिति कथ्यते’ इति
शाश्वतः । दृगिति । चषकः पानपातम् । पिबन्तीति । दर्शनस्य नयनासेचनता
योत्यते । वालेत्यादि । वालार्कस्य रश्मच्छटा किरणसमूह एव काश्मीरद्रवः
कुङ्कुमम्, तेन रञ्जितामित्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रस्थास्यमानो विरहमसहिष्णुस्तस्यात्यन्तिकल्पाभावं समर्थयन् कथश्चिदात्मानं
समाधासयति—श्रीमदिति ॥ दैवतेति । देवशब्दात् स्वार्थे तलि देवताशब्दः, ततः
स्वार्थे प्रजाद्यणि दैवतशब्दः, तथाच दैवतानां हरिविधिमुखानामपि सार्वभौमो महे
श्वरः, तस्य दयिते इत्यर्थः । तथाच—‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां
परमम्ब दैवम् । पर्ति पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥’ इति श्वेताश्व
तरमन्तः । धर्मद्रवे इति । धर्म एव द्रवः यस्यास्तस्यास्समुद्धिः, ‘धर्मद्रवा
धर्मधुरा’ इति स्कान्दे स्मरणात् । वाराहेपि, ‘धर्मस्तु द्रवरूपेण ब्रह्मणा नि
र्मितः पुरा । तद्वै गङ्गेति विख्याता’ इति । धटयेत् सम्पादयेत् । ध्रुवमिति

तीरेऽस्मिन् शिवलिङ्गकोटिनिचिते बोधिद्वमालङ्कुते
 दैवादासफलोपभोगमुदिता येऽमी सदैवासते ।
 स्वच्छं ते शिशिरं सुधाधिकरसं स्वेच्छं पिचन्तो जलं
 तेषामेव तु जन्म धन्यमधिकं मन्ये निलिम्पापगे ॥ ९ ॥
 निर्विघ्नं निखिलार्थसार्थघटनाकृत्यापि मार्जारिकी
 भक्तिस्त्वय्यचिरेण जहूनुतनये कर्मधिसन्दायके ।
 कूले देवतपःस्थले स्थिरतरं मामत संवासयेत्
 प्रत्यानाय्य यतोऽर्चयानि भवतीं साक्षाङ्गवोच्छित्तये ॥ १० ॥

निश्चये । गङ्गास्नानस्य सकलाभीष्टप्रदत्त्वात् अनुस्यूतस्नानानाञ्चाभीष्टत्वादिति भावः ।
 चरितैः अनुष्ठितैः । पुण्यैः पुण्यकर्मभिः ॥ ८ ॥

तीर इति ॥ तीरं नाम प्रवाहसन्निकृष्टा भूः । तलक्षणं तु पादे
 पाताळखण्डे द्वयुत्तरशततमाध्याये उक्तम्—‘प्रवाहाच्छतदण्डान्तं तीरमित्युच्यते बृहैः’
 इति । शिवलिङ्गकोटिनिचिते त्रिमूर्त्याद्यनेकदेवादिप्रतिष्ठितमहनीयनिरवधिशिवलिङ्गं
 व्यापे । उक्तच्च काशीखण्ड—‘तिलान्तरापि नो काश्यां भूमिर्लिङ्गं विना कचित्’
 इति, ‘चतुर्दशसु लोकेषु कृतिनो ये वसन्ति हि । तैः स्वनाम्नेह लिङ्गानि
 कृत्यापि कृतकृत्यताम् ॥’ इति, ‘असंख्यातानि लिङ्गानि पार्वत्यानन्दकानने’ इत्युप
 क्रम्य ‘परार्धशतसंख्यानि गणितान्येकदा मया’ इति च । बोधीति । बोधिद्वमाः
 अश्वत्थब्रक्षाः तैरलङ्कुते इत्यर्थः । अनेनापि पापहरत्वादिकं सूच्यते, ‘अश्वत्थ
 रूपी भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो वटस्तद्रत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
 दर्शनं पूजनं सेवा तेषां पापहरं स्मृतम् । दुःखापद्वयाधिदुष्टानां विनाशकरणं
 ध्रुवम् ॥ अश्वत्थमूलमाश्रित्य जपहोमसुरार्चनात् । अक्षयं फलमास्नोनि ब्रह्मणो वचनं
 यथा ॥’ इत्यादिवचनात् । दैवादासेति । पूर्वजन्मकृतं कर्म दैवम्, तत्प्राप्तेत्यर्थः,
 ‘पूर्वजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुषमैहिकम्’ इति चरकोक्ते । अयाच्चितलब्धेति यावत्,
 ‘उपवासाद्वारं भैक्ष्यं भैक्ष्याद्वरमयाचितम्’ इति नारदीयवचनात् । अत उपवासः
 परसेवा । अमी प्रत्यक्षभूताः । अधिकं धन्यम् अत्यन्तं सफलम् ॥ ९ ॥

ममापीद्वशसफलजन्मतां त्वद्वक्तिरेव साधयेदिति साश्वासमाह—
 निर्विघ्नमिति ॥ अस्य घटनायां प्रत्यानयने संवासने च सम्बन्धः ।

विद्वाश्रात् पापकृता गङ्गापालककृताश्च बोध्याः। यथा च काशीखण्डे पापवच नम्—‘यथा न गङ्गां यात्येष तथा विम्बं प्रकुर्महे। गङ्गां गतो यथा चैष न उच्छित्तिं विधास्यति॥’ इति। पालकानामपि विम्बकारित्वं तत्वैवोक्तम्—‘षष्ठिर्गण सहस्राणि गङ्गां रक्षति सर्वदा। अभक्तानां यापानां वासे विम्बं प्रकुर्वते॥ कामक्रोधमहामोहलोभादिनिश्तैः शैरः। भ्रन्ति तेषां मनस्तत्र स्थितिज्ञापनयन्ति च॥’ इति। निखिलार्थसार्थघटनैव कृत्यं यस्यास्सेत्यर्थः। मार्जा रिकीति। मार्जारिकी अपीति सम्बन्धः। अपिनिर्कर्षयोतकः। ‘कचित् कृताऽ कृता कापि मार्जारी भक्तिरुच्यते’ इति तल्लक्षणम्। कचिदेशकालादिविशेषकृता काप्यकृता या भक्तिः, सा मार्जारी भक्तिरुच्यते इत्यर्थः। यथा मार्जारी मूषक ग्रहणवेलायामेव मसो निश्चलं कुरुते, तथा अस्यामपि भक्ताविति सा अधमेति भावः। उत्तमा तु मार्कटी बोध्या। तल्लक्षणन्तु शिवभक्तविलासे—‘आकामन्तीं नगादन्यं नगं मातरमात्मनः। न सङ्कटेषि त्यजति संश्लिष्यन्मर्कटात्मजः॥’ तथै वापत्सहस्रेषि यः शिवं शरणं ब्रजेत्। सा भक्तिरुतमा ज्ञेया सर्वबन्धविमोचिनी॥’ इति। अचिरेण अविलम्बेन। अस्य प्रत्यानयने सम्बन्धः। जहनुतनये इति। अनेन भगीरथानयनकथां सूचयता भक्तिवशयता धोत्यते। कर्मधिसन्दायके इति। कर्मणामृद्धिं प्रवृद्धिं फलाधिक्यं सन्ददातीति कर्मधिसन्दायकं तस्मिन्नित्यर्थः। कर्मेति व्रतदानादेरप्युपलक्षणम्। ‘अन्यत्र यत् कृतं कर्म व्रतं दानं जपस्तपः। गङ्गा तटे तु तत्सर्वं हरे कोष्टिगुणं भवेत्॥’ इति काशीखण्डे। देवतपःस्थले इति। देवेति क्रष्णादेवुपलक्षणम्। तेषां तपसः स्थाने इत्यर्थः, ब्रह्मादिभिरत्रैव तपश्चरणात्। स्पष्टञ्चैतत्तत्रैव। स्थिरतरमिति वासनक्रियाविशेषणम्। यतो येन वासनेनेत्यर्थः। साक्षात् प्रत्यक्षम्, अर्चनक्रियाविशेषणम्। भवोच्छित्तये इति। ननु परमेश्वरार्चनमेव संसारोच्छेदकम्, ‘शिवाराधनतो नान्यदिति संसारभेषजम्। यदि सत्यं तथा वाक्यं तेन शम्भुः प्रसीदतु॥’ इति तीर्थगिरिमाहात्म्ये, ‘देवदेवो महादेवः सदा संसारभीरुभिः। ध्येयः पूज्यश्च वन्दश्च ज्ञेयो लिङ्गे महेश्वरः॥’ इति कूर्मे, ‘यो न पूजयते मोहालिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम्। स तु स्वर्गस्य मोक्षस्य न च राज्यस्य भाजनम्॥’ इति महाभारते, एवमन्यत च स्पष्टं प्रतिपादनादिति चेत्सत्यम्, सर्वदेवस्वरूपिण्या गङ्गाया आराधने परमेश्वरस्याप्याराधितत्वात्, ‘पूजि तायान्तु गङ्गायां पूजितास्सर्वदेवताः’, ‘सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्तये’ इत्या दिवचनात् ॥ १० ॥

तीरेऽस्मिन् भवभञ्जने क्वचनं चेदभूयो भवत्वेव मे
 भावो देवि मनुष्यविष्क्रिरमृगक्षोणीरुहाद्यात्मना ।
 नत्वन्यत्र धराधिनायककुले स्वच्छन्दभोगास्पदे
 संसारात्यनुवर्तकाघपटलीहल्लीसकोल्लासिते ॥ ११ ॥

सायं जाह्नवि रोधसीह निवसन् सार्थैः सुधीनां समं
 माहात्म्यं कथयन् मिथस्तव मुहुः काश्याश्र लोकोत्तरम् ।
 संसेवेय कदानिलं पुनरपि क्षुभ्यत्प्रवाहाहति--
 प्रैजत्पङ्कजवीथिकाकृतशनैःसंश्लेषणं पावनम् ॥ १२ ॥

तीरे इति ॥ मे भूयो भावश्चेदित्यन्वयः । भावो जन्म । मनुष्येत्यादि ।
 विष्क्रिरः पक्षी । चरात्मना जनने पापाचरणान्यदेशगमनादिकं प्रराज्येतेत्यत
 आह—क्षोणीरुहेति । आदिपदात् तृणतलतादयो ग्राह्याः । तदुक्तम्—‘वं हि
 काश्यां तृणवृक्षगुल्मकाश्चरन्ति पापं न चरन्ति नन्यतः । वं चराभां थमा
 धिगस्तु नो वाराणसीं हाऽद्य विहाय गच्छतः ॥’ इति । गङ्गाचर्चनादिकलतया अखण्ड
 मण्डलाधिपत्यादिकं बहुशः स्मृतमपि न काम्यत इत्याह—नविति । स्वच्छन्द
 भोगास्पदे यथेष्टुखानुभवक्षमेषि । इदं च काम्यत्वप्रसङ्गकम् । संसारेति । संसा
 रात्याः अनुवर्तकानाम् आवृत्तिजनकानाम् अघानां पापानां पटल्याः हल्लीसकेन मण्ड
 लाकारनृत्येन उल्लासिते । इदं धराधिनायककुले भावाभावप्रार्थनायां हेतुगर्भम् ।
 ‘मण्डलेन तु यन्ननृत्यं स्त्रीणां हल्लीसकन्तु तत्’ इति हेमचन्दः ॥ १३ ॥

सायमिति ॥ रोधसि तीरे । सार्थैः समूहैः । कथयन्निति । वर्ण
 नन्तु दूरापास्तमित्याशयः । काश्याश्रेति । स्तवनरूपस्य काशीमाहात्म्यकथनस्य
 गङ्गास्तवनादिवत् श्रेयस्करत्वादिति भावः । स्मर्यते च काशीखण्डे—‘यः काशीं
 स्तौति मेधावी यः काशीं हृदि धारयेत् । तेन तसं तपस्तीवं तेनेष्टं करु
 कोटिभिः ॥’ इत्यादि । तथाच तदपि सफलमेवेत्याशयः । लोकोत्तरमिति । ब्रह्म
 हत्यापुत्रीगमनादिनिखिलापापनिवर्तकत्वादिनेति भावः । ब्रह्महत्यानिवर्तकत्वं स्मर्य
 ते—‘वृत्रं निहत्य वृत्रारिः ब्रह्महत्यामवासवान् । अनुतसो ह प्रपञ्चं प्रायश्चित्तं
 पुरोहितम् ॥’ बृहस्पतिरुवाच—‘यदि त्वं देवराजेमां ब्रह्महत्यां सुदुस्त्यजाम् ।

आकृष्टैरवगाहमानजनतामृत्युद्धवानां वला--

दावैः परिभासुरे श्रुतिरसस्रोतःप्रवाहेऽत्र ते ।

कृत्वा सान्ध्यविधिं वसन् भवपिशाचोच्चाटमन्त्रायित-

प्रक्षुब्धोर्मिगणारवैमुखरिते कूले कृती रथां कदा ॥ १३ ॥

अपानुदित्युस्तद्याहि काशीं विशेशपालिताम् ॥ नान्यत् किञ्चित् कच्चिद्दृष्टं ब्रह्महत्या महौषधम् । राजधानीं परित्यज्य शक विशेशितुः पराम् ॥ भैरवस्यापि हस्ताग्राद पतद्वैधसं शिरः । यत्वानन्दवने तत्र वृत्तशत्रो ब्रज द्रुतम् ॥' इति । यद्धार पुरा ब्रह्मा व्यापारकलशे विभुः । पुत्रीगमनजं पापं धौतं तेनैव वारिणा ॥' इति गङ्गोत्रिमाहात्म्यवचनसिद्धं गङ्गायाः पुत्रीगमनपापनिर्वर्तकत्वम् । क्षुभ्य दिति । क्षुभ्यतः प्रवाहस्याहत्या प्रैजन्त्यां कम्पमानायां पङ्कजवीथिकायां पद्मश्रेण्यां कृतं शनैसंस्केषणं येन तथामूतमित्यर्थः । अनेन अनिलस्य शैत्यमान्द्यसौरभ्यानि सूचितानि ।

'नभिति । 'गङ्गाम्भःकण्ठिधस्य वायोः संस्पर्शनादपि । पापशीला अपि एतम् परां गतिप्रकाप्नुयः ॥' इति नारदीयवचनसिद्धं तादृशवायोः पावनत्वम् ॥ १२ ॥

आकृष्टैरिति ॥ आकृष्टैः त्वया आकृष्टैः । वलादित्यस्यात्र सम्बन्धः । अव गाहेति । अवगाहमानायाः स्नान्त्याः जनतायाः जनसमृहस्य मृत्युद्धवानां जननमरणानाम् आवैः आवैरावृत्तिभिः एवावैरम्भसां भ्रैरिति रूपकम् । आङ्गूर्वक वृत्तधातोर्भवि घज् । परिभासुरे भासमाने । अनेन गङ्गायाः स्नायतां संसार बन्धापहारित्वं प्रतीयते । श्रुतिरसस्रोत इति । श्रुतेवेदान्तस्य रसः ब्रह्मानन्द एव स्रोतो यस्यास्तस्यास्समुद्धिः, 'वेदाक्षररसस्रवा' इति स्मरणात् । अत्र ते इत्यनयोः कूलेषि सम्बन्धः । भवेति । भवः संसार एव पिशाचः तस्य उच्चाटमन्त्रः निष्का सनमन्त इवाचरन् यः प्रक्षुब्धोर्मिगणस्यारवः तैरित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यम् यः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्य केशः आप्रणवार्त्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्यो दिति नाम स एष सर्वेभ्यः पापमभ्य उदितः' इति आदित्यमण्डलस्थस्यादित्या न्तर्यामिणः परमेश्वरस्याप्राकृतं रूपमुक्तं छान्दोग्ये, तद्रूपेण विश्वनाथमुपास्ते—

अरुणनळिननेतं मण्डलान्तः स्फुरन्तं
 सवितुरनघमीशं नाकिनामानखाग्रम् ।
 कनकरुचिमुपासे कामदं वालस्विलय—
 प्रमुखपरिवृतं श्रीविश्वनाथं त्रयीज्यम्

॥ १४ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां द्वितीयस्तरङ्गः ॥

अरुणेति । श्रुत्यर्थस्तु, दृश्यत इति योग्यभिप्रायकम् । प्रणवः नखाग्रम् । सुवर्णः सुवर्ण वदुज्वलः । कप्यासं कम् उदकं रशिमिः पिबतीति कपिः सूर्यः तस्यासम् । असु क्षेपणे इति धातोः कर्मणि घब् । रविविकासितमित्यर्थः । कप्यासं मर्कटपृष्ठम्, तद्व लोहितमित्यर्थः इति भगवत्पादीयव्याख्यानं कपिशब्दरूप्यनुग्रहाय । एवमक्षिणीति । तथाच सद्योविकसितरक्ताम्भोजनयन इत्यर्थ इति । मण्डलान्तरिति । सवितु मण्डलान्तरित्यन्वयः । स्फुरन्तं भासमानम् । योगिभिर्द्वयमिति यावत् । अनघम् । श्रुतिनिरुक्तोदितिनामार्थप्रदर्शनमिदम् । ईशं नियन्तारम् । कामदमिति । अत्रापि नाकिनामित्यस्य सम्बन्धः । तेषामपीत्यर्थः । ईशमिति कामदमिति च, ‘ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकाः, तेषाच्चेष्टदेवकामानाच्च’ इत्यंशान्तरस्य विवरणम् । उपासे इति । ‘मण्डलान्तरगतं हिरण्मयं ब्राजमानवपुषं शुचिस्मितम् । चण्डीधितिमख षिङ्गतद्युतिं चिन्तयेन्मुनिसहस्रसेवितम् ॥’ इति श्रीरुद्रभाष्यगतं वचनमनुसृत्येदम् । वालस्विलयेति । वालस्विलया मुनिप्रमेदाः । प्रजापतेः शरीरे ये केशास्तेभ्यस्ते षामुत्पत्तिः तैत्तिरीयकब्राह्मणे श्रूयते । पार्वतीविवाहसमये स्खलितात् ब्रह्मणो वीर्या दग्मौ तेन हुतादुत्पत्ता दशलक्षसंख्याकमहर्षय इत्युक्तमादित्यपुराणे । यथा—‘दह नाच्च ततो जाता वालस्विलया मरीचिपाः । सहस्राणां सहस्राणि मुनयो हृथूर्धरेतमः ॥ मानतोऽङ्गुष्ठमात्रास्ते प्राप्ता ह्यथ विभावसुम् । बभूवस्ते महात्मानः पतङ्गसहचारिणः ॥ सूर्यस्य रेशिमपास्सर्वे कान्त्या ज्वलनसन्निभाः ॥’ इति । प्रमुखपदेनादित्यादिपरि ग्रहः, लैङ्गकौर्मादिषु ताननुकम्य, ‘एते सहैव सूर्येण अमन्ति दिवि सानुगाः । विमाने संस्थिता नित्यं कामगे वातरंहसि ॥’ सरथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्मुनिभि स्तथा । गन्धवैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥’ इति चोक्तत्वात् । आदित्यादयो राक्ष सान्तास्सप्तगणाः प्रत्येकं द्वादश द्वादश । तेषां प्रत्येकनामानि लैङ्गकौर्मादिषु कीर्तितानि ।

आदित्यस्तोत्रव्याख्यायायां दीक्षितचरणैरपि आदित्यादीनां प्रधानादित्यसेवाप्रकारः ना मानि च सविस्तरं प्रतिपादितानि । ननूका श्रुतिः पुण्डरीकाक्षत्वोपन्यासेन वैष्णवमेव रूपमुपदिशति, न तु शैवमिति प्रतीयते इति चेत्, न तावत् पुण्डरीकतुल्यनयनत्वं तस्यासाधारणं लिङ्गम्, लोकवेद्योरन्यतापि च बहुलं तत्प्रसिद्धेः, तस्य साधारण्येषि पुण्डरीकाक्षशब्दस्य योगरूप्या विष्णावसाधारण्यो पपत्तेश्च । नच तद्विषयिणी यथेत्यादिश्रुतिरिति चक्षुं शक्यम्, योगरूपदशब्दावयवार्थं परवाक्यस्यापि प्रयोगनियम इत्यसिद्धेः । तथापि लोचनद्वयोपन्यासः लैयम्बके रूपे न सङ्गच्छत इति चेत्र, हविरार्त्यधिकरणन्यायादुद्देश्यगतद्वित्वस्याविवक्षिततया अपरि च्छेदकत्वात्, ललाटलोचनस्य मुकुलिततया लोचनद्वयस्यैव विकसितनलिनसाहृदय मिति तस्य विवक्षितत्वेष्यविरोधाच्च । यदाभ्येयपुराणे, ‘ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्य चर्तीं नारायणः’ इति पठ्यते, तत् सवितृमण्डलस्य हृदयादिवत् सकलदेवोपासना स्थानतया विष्णुपूजान्ते च तत्र तदुपासनं कर्तव्यमिति तावन्मात्रम् । पुराणेष्वाग मेषु च दुर्गागिणपत्यादिपूजकानामपि सन्ध्यासमये पूजान्ते च तत्र तत्तद्वेवतोपासन विधानदर्शनात् इति शिवतत्त्वविवेके स्पष्टम् । इदमत बोध्यम्—‘असौ य स्ताम्रो अरुणः’, ‘असौ योऽवसर्पति नमो हिरण्यबाहवे’ इत्यादिमन्त्रैः अन्तरादित्य विद्योपास्यपारमेश्वररूपाम्नानात्, गायत्रीस्थर्भग्पदेन चादित्यान्तर्यामिपरमेश्वरप्रत्या यनात्, ‘ब्रह्मेशानान्युतेशाय सूर्यादित्यर्वच्चसे । भास्ते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥’ इति रामायणवचनात्, ‘सौरमण्डलमध्यस्थं साम्बं संसारभेषजम् । नील ग्रीवं विरूपाक्षं नमामि शिवमव्ययम् ॥’ इत्यादिवचनान्तराचादित्यान्तर्यामी परमेश्वर एवा त्रोपास्य इति सिद्धमिति । विश्वनाथमिति । विश्वैः लोकैः नाथ्यते प्रार्थ्यते, तानु पतपति, तेभ्य आशास्ते, तेषामीषे इति चा विश्वनाथः, ‘नाथृ नाधृ याच्छोपताषै श्वर्याशीष्णु’ इति धातुपाठात् । तम् । त्रयीङ्गमिति, ‘ऋग्मिः पूर्वाङ्गे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्येऽहः सामवेदेनास्तमये महीयते’ इति मन्त्रात्, ‘एष रुद्रो महादेवः कपर्दीं च घृणी हरिः । आदित्यो भगवान् सूर्यो नीलग्रीवस्त्रि लोचनः ॥ अधीयते सहस्रांशुसामगाढ्युर्होतृभिः’ इति कौर्मवचनाच्च ॥ १४ ॥

तृतीयस्तरङ्गः ।

उद्यन्मार्ताण्डविभ्वस्फुटतरकपटश्रीशिवेष्यकटाक्ष-
 व्याक्षेपात् क्षोभसङ्गास्सपदि समुदितास्तुङ्गतुङ्गास्तरङ्गः ।
 कुर्यस्त्वद्विव्यरूपग्रहणपदुतरं मानसादर्शमस्मिन्
 क्षिप्रं प्रक्षाल्य लग्नं दुरितमलचयं शैलकन्यासपत्निः ॥ १ ॥
 अम्भोराशिस्तवायं दिनकरविनुते भूरिंहःप्रवाह-
 प्रोद्यजङ्गारघोषो गगनतलसमुत्कीर्यमाणाच्छबिन्दुः ।
 कल्लोलोद्वेललीलाप्रसुमरपवनः पावनः पावनानां
 दूरस्थानम्बरस्थानपि च करुणया हन्त नित्यं पुनीते ॥ २ ॥

उद्यदिति ॥ उद्यत् उदयं प्राप्नुवत् यन्मार्ताण्डविभ्वं तदेव स्फुटतर
 कपटं यस्य तथाभूतो यः शिवाया ईर्ष्याकटाक्षः ईर्ष्यानिमित्तकः कटाक्षः तस्य
 व्याक्षेपात् पातनात् । ईर्ष्याकटाक्षस्यारुण्यात् उद्यदिति । सपदि समुदिताः सद्यः
 समुद्रूताः । क्षोभसङ्गा एव तुङ्गतुङ्गाः अत्युन्नतास्तरङ्गः । व्यङ्गयोत्प्रेक्षा । प्रातः
 काले प्रायेण गङ्गायां क्षोभस्य दृश्यमानत्वात् । कुर्युरिति । प्रार्थना सामर्थ्यञ्चे
 स्युभयार्थोपि विवक्षितः । त्वदित्यादि । त्वद्विव्यरूपस्य विभ्वभूतस्य ग्रहणे पदुतरम्
 अत्यन्तसमर्थमित्यर्थः । अस्मिन् मानसादर्शे । लग्नमित्यल सम्बन्धः । शैलकन्यासपत्नीति
 समुद्रघ्ना ईर्ष्याहेतुः प्रदर्शितः । अस्मिन्नुत्तरस्मिन्श्च तरङ्गे स्वधरावृत्तम् ॥ १ ॥

अम्भोराशिरिति ॥ अम्भोराशिः जलसमूहः । इदञ्च विशेष्यम् । गाम्भी
 र्यक्षोभ्यत्वादयः सागरधर्माः प्रतीयन्ते । दिनकरविनुते इति । तदुक्तं काशी
 खण्डे—‘यदा गङ्गा समायाता भगीरथपुरस्कृता । तदा गङ्गां परिष्ठोतुं रविस्त
 त्रैव संस्थितः ॥ अद्याप्यहर्निशं गङ्गां सम्मुखीकृत्य भास्करः । परिष्ठौति प्रस
 न्नात्मा गङ्गाभक्तवरप्रदः ॥’ इति । तत्कथापि तत्त्वैव प्रतिपादिता । भूरीति ।
 भूरि रंहो वेगो यस्य तावशेन प्रवाहेण प्रोद्यन् प्रवर्धमानः झङ्गारघोषो यस्य स
 इत्यर्थः । गगनेति । गगनतले आकाशप्रदेशे समुत्कीर्यमाणाः कल्लोलानामाहत्या
 सम्यगुक्षिप्यमाणाः अच्छबिन्दवः निर्मलजलकणा येन स इत्यर्थः । कल्लोलेति ।

उत्पातः पातकनां कलिहतकृतानेकवाधैकशान्ति—
र्यावद्याथाकथाचं वपुषि लगति ते दिव्यतोयैकलेशः ।
तावद्दुष्कर्मधर्मद्युतिजनितभवस्फारधन्वाध्वताप—
स्त्वन्माहात्म्यप्रकर्षत्विदशसरिदहो कोषि सीमाविहीनः ॥ ३ ॥

कलोलेषु उद्वेला प्रवृद्धा लीला सञ्चाररूपा सञ्चालनरूपा वा यस्य तावश्चासौ आ समन्तात् प्रसुमरः व्याप्रियमाणश्च पवनो यस्येत्यर्थः । विशेषणतयेण दूरस्था नामम्बरस्थानामपि शुद्धीकरणप्रकारो दर्शितः । झङ्कारघोषस्य श्रावणेन, जलविन्दूनां पवनस्य च स्पार्शनेन पुनीते इत्यर्थः । पावनः पावनानामिति । पवित्रीकरण सामर्थ्यं प्रकाशयते । तथाचोक्तं कौर्मे—‘पवित्राणां पवित्रश्च मङ्गलानाश्च मङ्गलम् । महेश्वरात् परिश्रद्धा सर्वपापहरा शुभा ॥’ इति । दूरस्थानिति । न केवल मुपागत्य स्नातानिति भावः । अत एव करुणयेति । हन्तेत्याश्रये ॥ २ ॥

उत्पात इति ॥ स्मर्यते च ब्रह्मवैर्वते—‘यतोयकणिकास्पर्शः पापिनाश्च पितामह । ब्रह्महत्यादिकं पापं कौटिजन्मार्जितं दहेत् ॥’ इति । याथाकथाचं यथा कथच्चित् । लगतीत्यनेन सम्बध्यते । ‘तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां जयतौ’ इति णान्तोऽयं शब्दः । तोयैकलेश इति । यत्किञ्चिद्दिन्दुमात्रमपीत्यर्थः । तावत् तावदेव । तावस्त्कालपर्यन्तमेवेत्यर्थः । दुष्कर्मेति । दुष्कर्मेव धर्मद्युतिः सूर्यः तेन जनितो यः भवस्फारधन्वाध्वतापः संसाररूपविततमरुमार्गखेद इत्यर्थः । त्वन्माहात्म्यप्रकर्ष इति । माहात्म्यस्य विनाऽयासं महापापनाशकत्व-महाफलप्रदत्व-नद्यन्तरासाधारण पावकत्व-संसारतारकत्व-सर्वदेवात्मकत्वादिरूपस्य प्रकर्षः अतिशय इत्यर्थः । तथाच स्मर्यते—‘तावद्भ्रमति संसारे यावदङ्गां न सेवते । संसेव्य गङ्गां नो जन्तुभवक्षेत्रं प्रपश्यति ॥’ इति । गारुडवचनानि च—‘ततो गङ्गा जलं दद्यान्महा पातकनाशनम् । सर्वतीर्थकृतस्नानदानपुण्यफलप्रदम् ॥ चान्द्रायणं चरेद्यस्तु सहसं काय शोधनम् । गङ्गाजलं पिवेद्यस्तु समौ स्यातामुभावपि ॥ अर्भिं प्राप्य यथा ताक्षर्य तूलराशिर्विनश्यति । तथा गङ्गाम्बुपानेन पातकं भस्मसाङ्घवेत् ॥’ इत्यादि । काशी खण्डे च, ‘नमस्ते विष्णुरूपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै नमोऽस्तु ते । नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शार्कर्णै ते नमो नमः ॥ सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्तये ॥’ इति च । त्विदश सरिदिति सम्बुद्धिः कथच्चित्त्वतोयकणिकासङ्गस्यैवैवंविधदुरन्तदुर्वारसंसारतापर्निमूलन

अङ्गं यस्याथवाऽस्थि प्रपतति सलिले पावने तावकीने
जन्तोदैवादिवौकस्तटिनि लघु समुत्तीर्णपापार्णवस्य ।
स्वर्लोकस्तस्य हस्ते खलु बहुङ्गतपोदानयज्ञादिलभ्य—
स्त्रैवास्यापि काले भवतु तव कृपालेशतस्तत्प्रपातः ॥ ४ ॥

त्वत्तीरे सा चकास्ति प्रथिततनुभिदा काशिका विश्वनाथ--

प्रेमाधिक्यातिधन्या भवभयविवशैसेव्यमानाऽसमाना ।
प्राणिभ्यो यत्र मृत्यौ स्वयमुरुकरुणस्तारकं वेदसारं
व्याचष्टे देवि कर्णे स हि समुपगतशङ्करश्चन्द्रचूडः ॥ ५ ॥

निरतिशयनैपुणीत्याश्र्व्य द्योतयति—अहो इति । सीमाविहीनः कालतो देशतश्च नि
रवधिः ॥ ३ ॥

अङ्गमिति ॥ अङ्गं शरीरम्, अवयवो वा । ‘अङ्गं गात्रान्तिकोपाय
प्रतीकेष्वप्रधानके’ इति नानार्थरत्नमाला । यस्य उत्कान्तजीवितस्य । लघु क्षिप्रमिति
तरणक्रियाविशेषणम् । हस्ते खलु हस्तगत एव । स्वाधीन इति यावत् । ततैव
तावकीनसलिल एव । अस्यापि ममापि । तव कृपालेशत इति । तदर्थं तव कृपा
लेश एवावश्यक इति भावः । तत्प्रपातः तस्य अङ्गस्य अस्थनो वा प्रपातः ।
अत्र ‘अन्तर्दशाहं यस्यास्थि गङ्गातोये निमज्जति । न तस्य पुनरावृत्तिः ब्रह्मलोकात् कदा
चन ॥ यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके
महीयते ॥ गङ्गाजलोमि संस्पृश्य मृतकं पवनो यदा । स्पृशते पातकं तस्य सद्य
एव विनश्यति ॥ कश्चिद्द्रव्याधो महारण्ये सर्वप्राणिविहिंसकः । सिहेन निहतो
यावत् प्रयाति नरकालये ॥ तावत् कालेन तस्यास्थि गङ्गायां पतितं तदा ॥
दिव्यं विमानमारुद्धरं स गतो देवमन्दिरम् । अतस्वमेव सत्पुत्रो गङ्गायामस्थि
पातयेत् ॥’ इत्यादिगारुदवचनानि स्मर्तव्यानि ॥ ४ ॥

त्वदिति ॥ सा मुक्तिप्रदत्त्वेन लोकोत्तरत्वादिना च श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धा ।
तथा च स्मर्यते—‘अयोध्या मधुरा माया काशी काञ्ची ह्यवन्तिका । पुरी द्वार
वती चैव सपैता मोक्षदायिकाः ॥’ इति । ‘यथा भूमितले विप्रं पुर्यस्सन्ति सह
स्तशः । तथा काशी न मन्तव्या कापि लोकोत्तरा त्वियम् ॥’ इति । ‘किमत्र

नो सन्ति पुरः सहस्रशः पदे पदे सर्वसमृद्धिभूमयः । परन्न काशीसद्वशी दशोः पदं कचिद्गता मे भवता शये शिव ॥ त्रिविष्टपे सन्ति न किं पुरश्चतं समस्तं कौतूहलजन्मभूमयः । तृणीभवन्तीह च ताः पुरः पुरः पुरारे भवतो भव द्विषः ॥’ इति च । ताः पुरः भवद्विषः संसारद्रेष्टुः पुरः पुर्याः पुरः पुरस्तात् तृणीभवन्तीति तद्वचार्या । चकास्तीति । नन्वेकाग्रमाहात्म्ये ‘एष विश्वेश्वरो देव एवैव मणिकर्णिका । कलावन्तर्हिता काशी मुक्तिरैव लभ्यते ॥’ इति काश्या अन्तर्धानश्रवणात् कथमिदमिति चेन्मैवम् , यतः अन्तर्धानं कलौ याति तत्पुरन्तु महात्मनः । अन्तर्हिते पुरे तस्मिन् पुरी तु वसते ततः ॥’ इति हरिवंशवचनात् , तथा ‘कलावन्तर्हितो देवस्तत्पुरञ्च विशेषतः । पुरी तु वसते नित्यं सर्वप्राणिविमुक्तिदा ॥’ इत्यादिपुराणान्तरवचनाच्च , युगान्तरप्रत्यक्षस्य सुवर्णविविधरत्नवित्तस्य विशेषरूपस्य देवदेवनिवासस्य पुरस्य ज्योतीरूपस्यैवान्तर्धानात् काशीलक्षणायास्तु पुर्या मुक्त्यादि फलदाया अनन्तर्धानाच्च काचिदनुपपत्तिः । एवमन्यान्यपि तत्पुराणगतान्यन्तर्धानवचांसि नेयानि । एकाग्रप्रशंसावाक्ये तु काशीपदं पुरपरमेव । यद्वा , तत्क्षेत्रस्तुतिपरतया तत्र स्वार्थे तात्पर्यं भजते इति । प्रथिततनुभिदेति । प्रथिता पुराणादिप्रसिद्धा तनुभिदा स्वरूपभेदो यस्याः सा । भेदश्च निर्विशेषशुद्धजडभेदेन । तदुक्तं श्रीसत्यज्ञानानन्दतीर्थीः—‘निर्विशेषा च शुद्धा च जडा सेति त्रिधा मता । क्षेत्ररूपा जडा काशी मोचयेत्सर्वदेहिनः ॥ मूर्तिरूपा तु या काशी शुद्धा सा चिन्मयी सती । पूर्णरूपा स्वमाहात्म्यं स्वयमेव विचारयेत् ॥ निर्विशेषा तु मुक्तानां शिवस्य च परा गतिः ॥’ इति । अस्य व्याख्या—क्षेत्ररूपा आधारस्वरूपिणी । मोचयेत् मुक्तिं नयेत् । मूर्तिरूपा साकारा या काशी सा शुद्धा चिन्मयी ज्ञानमयी सती । पूर्णरूपा स्वयमेव स्वमाहात्म्यं विचारयेत् विचारयितुं शक्नुयात् , नापर इत्यर्थः इति । इयमेव शुद्धा मूर्तिः चित्पटीप्रदर्शनावसरे ‘इयं वाराणसी देवी साक्षान्मूर्तिमयी शुभा’ इति श्लोकेन दर्शिता । काशिका श्रीकाशी , निर्वाणप्रकाशस्थानल्पात् । तदुक्तम्—‘निर्वाणकाशनाद्यत्र काशीति प्रथिता पुरी’ इति । यद्वा , अनाख्येयं स्वप्रकाशं चैतन्यं काशते प्रकाशते अस्थामिति काशीपदनिरुक्तिः । तदुक्तम्—‘काशतेऽत यतो ज्योतिः तदनास्त्रेयमीश्वरः । अतो नामान्तरञ्चास्तु काशीति प्रथितं विभो ॥’ इति । अथवा , काशन्ते राजन्ते स्वप्रकाशतया अस्यां

तनुत्यागमात्रेण प्राणिन इति काशी । एतदप्युक्तम्—‘कीटाः पतङ्गा मशकाश्च
वृक्षा जले स्थले ये विचरन्ति जीवाः । मण्डूकमत्स्याः किमयोपि काश्यां त्यक्त्वा
शरीरं क्षिवमाप्नुवन्ति ॥’ इति ॥ इदं त्ववधेयम्—अन्तर्गेहाविमुक्तवाराणसीकाश्यभिध
चतुर्विधक्षेत्रात्मिका श्रीकाशीपुरी ॥ ११८ ॥ तथाचोक्तं पादे पाताळखण्डे—परिमाणञ्च
वक्ष्यामि तत्त्विबोधत सत्तमाः । मध्यमेश्वरमारभ्य यावद्देहलिविघ्नपम् ॥ सूतं संस्थाप्य
तद्विक्षु आमयेन्मण्डलाकृतिः । तत्र या जायते रेखा तन्मध्ये क्षेत्रमुक्तमम् ॥
काशीति यद्विदुर्वेदास्तत्र मुक्तिः प्रतिष्ठिता । काश्यन्तः परमं क्षेत्रं विशेषफलसाध
नम् ॥ वाराणसीति विस्थातं तन्मानं निगदामि वः । दक्षिणोत्तरयोर्नदौ
वरणासिश्च पूर्वतः ॥ जाहवी पश्चिमे चापि पाशपाणिर्गणेश्वरः । तस्या अन्तः
स्थितं दिव्यं विशेषफलसाधनम् ॥ अविमुक्तमिति स्थातं तन्मानञ्च ब्रवीमि वः ।
विश्वेश्वराचतुर्दिक्षु धनुःशतयुगोन्मितम् ॥ अविमुक्ताभिधं क्षेत्रं मुक्तिस्तत्र न संशयः ।
गोकर्णेशः पश्चिमे पूर्वतश्च गङ्गा मध्ये उत्तरे भारभूतः ॥ ब्रह्मेशानो दक्षिणे सम्भ्र
दिष्टस्ततु प्रोक्तं भवनं विश्वर्मतुः’ इति । विश्वर्मतुर्मवनमन्तर्गृहम् । ततश्च काशी
वाराणस्य विमुक्तान्तर्गृहाख्यानाञ्चतुर्णा क्षेत्राणामुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वान्तर्वर्तिपूर्वपूर्वपेक्षया न्यून
परिमाणञ्चेति सम्पिण्डितार्थः । अत चतुर्विधेषि क्षेत्रे मरणान्मुक्तिरसन्दिग्धा,
तथापि क्षेत्रविभागवशात् तस्यास्तारतम्यमस्ति । तदुक्तं तत्वैव—‘चतुर्धा वितते
क्षेत्रे सर्वत्र भगवान् शिवः । व्याचष्टे तारकं वाक्यं ब्रह्मात्मैक्यप्रबोधकम् ॥ तथापि
तत्सामर्थ्यात् तत्र तत्र मृतस्य हि । भोगपूर्वापवर्गास्ति जीवन्मुक्तिदशैव सा ॥
अन्तर्गेहे विपन्नस्तु साक्षात्कैवल्यमाप्नुयात् । तथा चतुर्विधेषि क्षेत्रेऽस्मिन् प्रमीतो
गर्भयातनाम् ॥ नैवाप्नोति मुनिश्रेष्ठाः विशेषोऽयं ब्रवीमि वः । काश्यां मृतस्तु
सालोक्यं साक्षात्प्राप्नोति सत्तमाः ॥ ततस्सरूपतां याति ततस्सान्निध्यमश्नुते । ततो
ब्रह्मैकतां याति न परावर्तते पुनः ॥ वाराणस्यां मृतो जन्तुः साक्षात्
सारूप्यमश्नुते । ततस्सान्निध्यमायाति ततो ब्रह्मैकतामियात् ॥ अविमुक्ते विपन्नस्तु
साक्षात् सान्निध्यमाप्नुयात् । ततश्चिदानन्दमये ब्रह्मण्येव विलीयते ॥ सलोकताञ्च
सारूप्यं सान्निध्यञ्चापि सत्तमाः । कल्पं कल्पमवाप्नोति ततो ब्रह्मात्मको भवेत् ॥
‘इति । काशीक्षेत्राद्वाहिः समन्तात् योजनमिताया भुवो देवभूमिरिति संज्ञा । तत्र मरणस्य
स्वर्गफलकस्यमेव । उक्तञ्च ब्रह्मैवर्ते, ‘काश्याश्चतुर्दिशं देवि योजनं स्वर्गभूमिका । मृता

स्त्र इगच्छन्ति स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥’ इति । प्रतिपादितच्चैतत्सर्वं विस्तरत खिस्थलीसेतौ । विश्वनाथेति । विश्वनाथस्य प्रेमाधिक्येन अतिधन्या अत्यन्तं पूज नीयेत्यर्थः । श्रूयते च काशीखण्डे, दिवोदासे काश्यामुषित्वा ॥ राज्यं शासति सर्वेषां देवानां भुवं परित्यज्य मन्दरावस्थितौ जातायां भवानीविश्वनाथ योस्त्रावस्थितयोः काशीवियोगदुःखम्—‘यददीधरदेष जाततापः पृथुले मौलिजटा निकुञ्जकोणे । परितापहरां हरस्तदानीं द्युधुनीं तामधुनापि नोजिहीतौ । महतो विरहस्य शङ्करः प्रसमं तस्य वशी वशं गतः । विविदेन सुरैस्सदो गतैरपि संवीतसुतापवेष्टितः ॥ अतिचित्रमिदं यदात्मना शुचिरध्येष कृपीडयोनिना । स्वपुरीविरहोद्भवेन वै परित्येत जगत्त्रयेश्वरः’ इत्यादि । संवीतसुतापवेष्टितः अप्र कटात्यन्ततापव्यापः । अतिचित्रमिति । इदमतिचित्रम् । किं तत्, जगत्त्रयेश्वरोपि शुचिः पवित्रोपि । यद्वा, प्रलयकाले सर्वसन्तापकोपि सङ्कर्षणमुखानलोत्थकालाभि रुद्ररूपत्वात् परित्येतेति यत् इति । अपि च, ततैव पार्वतीं प्रति भगवदुक्तिः—‘न योगिनां हृदाकाशे न कैलासे न मन्दरे । तथा वासरतिर्मेऽस्ति यथा काश्यां रत्निमम् ॥’ इति । असमानेति । प्रयागादिपुण्यक्षेत्रान्तरापेक्षया विलक्षणेत्यर्थः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘शशकैर्मशकैः काश्यां यत् पदं हेलयाप्यते । तत्पदन्नाप्यतेऽन्यत योगयुक्त्यापि योगिभिः ॥ धर्मार्थकाममोक्षास्यं पुरुषार्थचतुष्टयम् । अखण्डं हि यथा काश्यां न तथाऽन्यत्र कुत्रचित् ॥’ इति । यद्वा, स्वर्गाद्यपेक्षयाप्युत्कृष्टे त्यर्थः, स्वर्गे पातभयसत्त्वात्, अत तु तदभावात् । तदुक्तं ततैव—‘काशीस्त्वैः पति तैस्तुल्या न वयं स्वर्गिणः क्वचित् । काश्यां पाताद्भ्यं नास्ति स्वर्गे पाता द्भ्यं महत् ॥’ इति । भगवत्पादैरप्युक्तम्—‘काशी धन्यतमा विमुक्तिनगरी सालङ्घ कृता गङ्गया तत्रेयं मणिकर्णिका सुखकरी मुक्तिर्हि यत्किङ्करी । स्वर्लोक स्तुलितस्सहैव विबुधैः काश्या समं ब्रह्मणा काशी क्षोणितले स्थिता गुरुतरा स्वर्गे लघुः स्वे गतः ॥’ इति । सूतसंहितायामपि, ‘यथा वाराणसीतुल्या पुरी नास्ति श्रुतौ स्मृतौ’ इति । काशीखण्डेषि, ‘भूमिष्ठापि न याऽत्र भूस्त्रिदिवतोप्युच्चैरधस्थापि या’ इति । प्राणिभ्य इति । नात्र नरतिर्थगमेद इति भावः । यत्र काश्याम् । मृत्यौ मृत्युकाले । स्वयं समुपगतो व्याचष्टे इति योजना । समुपगतः अप्राकृत दिव्यशरीरपरिग्रहेणाविर्भूतः सन् । तथाच, यथा दक्षिणदेशसमीकरणार्थं स्व

समानं कुम्भसम्भवं मुनिं महाविषहरणाय सुन्दरदासं वा प्राप्त्यापयदीश्वरः, तथा तारकोपदेशाय न यं कञ्चित् प्रेषयति, किन्तु स्वयमेवाविर्भवतीत्यर्थः । तारकमिति । तारयति संसारादिति तारकम् । तारयते: एवुद्ध । यद्वा, तारयतेर्थं न्तात् पचाद्यचि स्वार्थं कः । प्रणवः तमित्यर्थः । ‘गर्भजन्मजरामरणसंसारमहा भयात् स तारयति, तस्मात्तारकम्’ इति तारकोपनिषदि तत्पदनिर्बचनस्य, रामरहस्योपनिषदि तारकं प्रस्तुत्य प्रणवस्याधिकारिविशेषं तद्वट्कवर्णनामृषिच्छन्दो देवताश्चोपदिश्य ‘तस्माद्रामाङ्गं प्रणवः कथितः’ इत्युपसंहारस्य च दर्शनात् । अर्थर्वशिरउपनिषदि—‘य उत्तरतः स ओङ्कारः, य ओङ्कारस्स प्रणवः, यः प्रणवस्स सर्वव्यापी, यसर्वव्यापी सोऽनन्तः, य अनन्तस्तत्तारम्, यत्तारं तत् सूक्षमम्’ इति तारकप्रणवयोरभेदप्रतिपादनाच्च । अपि च, ‘प्रणवं तारकं ब्रूते काश्यां देवो महेश्वरः’ इति । भगवताप्युक्तम्—‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहर न्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्॥’ इति । वेदसारमिति । वेदसारता च, ‘ओङ्कारः सर्ववेदानां सारभूतः ब्रकीर्तिः’ इति वचनसिद्धा । सा च लघुधटकाद्यमध्यान्त्यवर्णनिष्पत्त्वात् । तत्र ‘आदि वेदः ऋग्वेदः, मध्यवेदो यजूर्वेदः, अन्त्यवेदस्सामवेदः’ । अत एव आद्य वेदस्याद्याक्षरम् ‘अग्निमीले’ इत्यकारः, मध्यवेदस्य मध्याक्षरं ‘योनिस्समुद्रो बन्धुः’ इत्युकारः, अन्त्यवेदस्यान्त्याक्षरं ‘ज्योतिरुत्तमम्’ इति मकारः । एवं लिभिरेतैरक्षरै स्त्रीयोसारप्रणवस्य ‘निष्पत्तिः’ इत्यादित्यस्तोत्रत्रैव्याख्यायामुक्तम् । ब्रह्मप्रतिपादकत्वे नापि सा बोध्या । ब्रह्मप्रतिपातकत्वच्च, ‘ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः’ इत्यादिस्मृतिसिद्धम् । व्याच्छेषे इति । विशेषेण उपदिशतीत्यर्थः । विशेषश्च श्रमापनयनभवराहित्यसम्पादनपूर्वकत्वादिरूपः । तदुक्तम्—‘अनिलो मृगनाभिरेणुगन्वै रधिकाशि प्रणवोपदेशकाले । हरते मरणश्रमं नरणां हरवामार्घकुचोत्तरीयजन्मा ॥’ इति । ‘संसारसर्पदृष्टानां जन्तुनां यत शङ्करः । अपसर्पेण हस्तेन ब्रूते ब्रह्म स्पृशन् श्रुतिम् ॥’ इति च । उपदेश्यानां भयरहिततया अन्तःकरणस्वास्थ्यार्थं दूरीकृतसर्पेण हस्तेनेति तद्व्याख्या । उपदिश्य प्राणिनः संसारान्मोचयतीति यावत् । तथाच जावालोपनिषदि अविमुक्तं प्रस्तुत्य श्रूयते—‘इदं वै कुरु क्षेत्रं देवानां देवयजनम्, सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तत्र हि जन्तोः प्राणेषूप

क्रमाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे । येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति । तस्मा ददिविमुक्तमेव निषेवेत । अविमुक्तं न विमुच्चेत् । एवमेवैतत् याज्ञवल्क्य' इति । स्मरति च काशीखण्डे, 'ततोत्क्रमणकाले तु साक्षाद्विश्वेश्वरः स्वयम् । व्याचष्टे तारकं ब्रह्म येनासौ तन्मयो भवेत् ।' इति । अस्य । व्याख्या तारकं प्रणवं षडक्षररामन्तत्र राजं वा इति । कर्णे दक्षिणकर्णे । तथाच श्रीरामवचनं मुक्तिकोपनिषदि—'यत् कुत्रापि वा काश्यां मरणे स महेश्वरः । जन्तोर्दक्षिणकर्णे तु मत्तारं समुपादिशेत्' इति । अत्र उक्तश्रुतेः, 'सर्वज्ञशशङ्करः साक्षात् पार्वत्या सहितः सदा । त्वद्रूपमेव सततं ध्यायन्नास्ते रथूतम् ॥ सुमुक्षूणां सदा काश्यां तारकं ब्रह्म वाचकम् । राम रामेत्युपदिशन् सदा सन्तुष्टमानसः ॥' इत्यध्यात्मरामायणवच नात्, 'यदाऽवर्णयत् कर्णमूलेऽन्त्यकाले शिवो राम रामेति रामेति काश्याम् । तदेक परं तारकब्रह्मस्त्रं भजेऽहं भजेऽहं भजेऽहम् ॥' इति भगवत्पादवचनाच्च षडक्षरराममन्त्रराजमेव विश्वनाथः प्राणोत्क्रमणसमये स्वयमागत्योपदिशतीति केचित् । श्रीशब्दपूर्वकस्त्रिरावृत्तो रामशब्दं एव तारकतया पादे उक्तः—'मुमूर्खोर्मणि कर्णयन्तरधोर्दक्षनिवासिनः । अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥ श्रीराम राम रामेति एतत्तारकमुच्यते ।' इति । अत्र श्रीशब्दो भक्त्यतिशयार्थं एव, न ना मान्तर्गत इति षडक्षरता अधिकार्यादिभेदाद्वयवस्था बोध्या । विस्तरस्तु त्रिस्थली सेतौ द्रष्टव्यः । उक्तजाबालश्रुतौ परमशिवेन चरमकाले समुपदिष्टायाः संसारतारक प्रणवार्थभूतपरब्रह्मविद्यायाः फलं जीवन्मुक्तिसुखस्त्रं परममुक्तिसुखञ्च क्रमप्राप्यम् अमृतीभवनमोक्षीभवनशब्दाभ्यामभिधीयते । जीवन्मुक्तिसुखञ्च निरतिशयानन्दरूपब्रह्मा चगत्या समुद्घवन्मुक्तिकल्पमेवेति ध्येयम् । सः विश्वनाथः । हि: श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धियोतकः । शङ्कर इति । शं सुखम् उक्तब्रह्मविद्यायाः फलरूपमुभयविधं सुखं करोति ब्रह्मविद्योपदेशेन निष्पादयतीति फलप्रदर्शनमिदम् । शमिधातोसंज्ञायामित्यच्चप्रत्ययान्तम् । चन्द्रचूड इति । अनेन उपदेशसामर्थ्यम्, अप्राकृतदिव्यशरीरपरिग्रहणम्, सत्त्विधाने अत्येन्तं सौम्यत्वश्रमहारित्वादिकञ्च दर्शितम् । उपदेशसामर्थ्यञ्च चन्द्रस्य ज्ञानरूपत्वात् । एतदुक्तं शिवागमे—'ज्ञानचन्द्रकलाचूडं दशदिग्भाहुमण्डलम् । क्वैगुण्यादिमयैर्भान्तं दिव्यैर्दशभिरायुषैः ॥' इति । ततश्च, यथा अन्नसत्तप्रवृत्ताः क्षुधितानामन्नार्थिनामयमन्नदातेत्यभिज्ञाय उपसर्पेनानुग्रहार्थं स्वप्रासाद-

यातं याथाकथाच स्मृतिभिह तुणवत् स्वप्रकाशां विमुक्तिं
 नित्यानन्दस्वरूपां स्वयमयि विदिशद्वीयमानं निरीहैः।
 स्वलोके याचकेभ्यसुरधुनि ददतो नश्वरानेव कामान्
 कल्पद्रोभुरिभेदं हरशिरसि लसत् संश्रये ते पदाब्जम् ॥ ६ ॥

शिखरेष्वन्नध्वजं बधन्ति, एवं शिवोपि स्वयं ज्ञानप्रद इति प्रत्यायनेन लोका
 नुग्रहार्थं ज्ञानमयचन्द्रं शिरसि दधारेति भावः। अनेन भगवतो मृदुहृदयतापि
 सूच्यते। तथाहि—दक्षाध्वरे अनपराधोपि चन्द्रः सम्म्रमवशात् कुद्देन वीरभद्रेण
 इतरैरपराधिभिः सह दण्डितः पश्चात्स्वानपराधितावेदने हृषेनादण्डयदण्डनदोषशान्तये
 शिरसा धारित इत्यानुशासनिके स्पष्टम्। तथाचोक्तम्—‘सोमस्तत्र मया देवि
 कुपितेन भयार्दितः। पश्यश्चानपराधी सन् पादाङ्गुष्ठेन ताङ्गितः॥ तथा विनि
 कृतेनाहं सामपूर्वं प्रसादितः। तन्मे चिन्तयतश्चासीत् पश्चात्तापः पुरा प्रिये॥ तदा
 प्रभृति सोमं हि शिरसा धारयाम्यहम्। एवं मे पापहानिस्तु भवेदिति मतिर्मम॥’
 इति। निर्जार्चनपरितुष्टः परमेश्वरः शिरसा सोमं दधारेति नारदीयपुराणे॥
 ‘तत्रच, ‘सोमद्वीपं महापुण्यं तीर्थं वाराणसीसमम्। सोमो यत्रार्चयन्नीशं रुद्रेण
 शिरसा धृतः॥’ इति ॥ ५ ॥

यातमिति॥ इह क्षोण्यामेव। स्वप्रकाशां स्वेन आत्मनैव प्रकाशमानां
 स्वाभिन्नानावृतचिद्रूपाभित्यर्थः। अपरोक्षव्यवहारयोग्यसुखस्यैव पुरुषार्थतया तदुपपादना
 र्थमिदं विशेषणम्। अत्र योग्यत्वम् अनावृतचिद्रूपत्वम्, तादृशचित्तादात्म्यं वा।
 तत्रान्त्याभावेष्याद्यमस्तीति मुक्तेस्तादृशव्यवहारयोग्यता। विमुक्तिमिति। जीवमुक्ति
 व्यावर्तनाय विपदम्। तथाच परममुक्ति ददाति, न तु जीवन्मुक्तिमात्रमित्यर्थः।
 संस्कारासमानकालीनत्वरूपवैशिष्ट्यं तर्दर्थः। मुक्तिश्चाविद्यास्तमयः। तथाच, संस्का
 रासमानकालीनाविद्यास्तमयः। अविद्यातत्संस्काररूपबन्धसामान्यशून्यात्मपर्यवसिता
 विमुक्तिरित्यायातम्। तदुक्तं वार्तिके—‘अविद्यास्तमयो मोक्षसा च बन्ध उदा
 हृतः। निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातवेनोफलक्षितः॥’ इति। अयमर्थः—अविद्याया
 अस्तमयः संस्कारादिकार्यरूपेणाप्यनवस्थानम्। सा स्थूलरूपा संस्कारादिरूपा च।
 तथाच, विदेहताकालीनोऽस्तमम् एव मुख्यो मोक्षः, न तु जीवन्मुक्तिकालीनः,

आरुदा पीवराङ्गं सितमकरवरं सुप्रसन्नाननाब्जा
 दोर्भिः कुम्भं पयोजं वरमभयमपि व्योमगङ्गे वहन्ती ।
 प्रोद्धद्राकाशशाङ्कायुतसमसुषमा शुभ्रभूषास्वराढ्या
 कारुण्याद्र्दा तिनेत्रा विहर मनसि मे सेन्दुकोटीरकोटिः ॥ ७ ॥

तदानीं संस्कारादिरूपेण मोहसन्वात् । अत्र पूर्विनाविद्यारूपबन्धशून्यत्वस्य,
 मोक्षपदार्थत्वमुक्तम् । द्वितीयार्थेन तु मोहनिवृत्तिपदार्थस्य तादृशशून्यत्वस्य ज्ञाता
 त्मरूपत्वम्, अभावस्याधिकरणात्मकत्वात् । एवज्ञाविद्यारूपबन्धशून्यात्मनो मोक्ष
 पदार्थत्वं सिद्धम् । ज्ञातत्वेन अखण्डधीविषयत्वेन इति । नित्यानन्देति । ‘न स
 पुनरावर्तते’ इति श्रुतिसिद्धं मुक्त्यानन्दस्य नित्यत्वम् । स्वयमिति । अनन्याये
 क्षमित्यर्थः । निरीहैः गीयमानमिति । इदच्च मुक्तिदातृत्वोपपादकम्, तदभावे
 निष्कामसेव्यत्वासम्भवात् । ददत इति पञ्चम्यन्तं कल्पद्रोर्विशेषणम् । कामानिति ।
 सुखसाधनभूतानित्यर्थः । न तु सुखमिति भावः । भूरिभेदम् उक्तप्रकारेण
 भूयोविशेषम् । हरशिरसि भगवच्चूडायाम्, श्रीकाश्यां वा ॥ ६ ॥

उपास्यं दिव्यं रूपं दर्शयन् तत्पकाशं प्रार्थयते । आरुदेति । पीवरा
 ङ्गमिति । अनेन सुखासिकासौकरी प्रोक्ता । सुप्रसन्नाननाब्जेति । अत्राऽज्ज
 शब्दस्याभोजमिन्दुर्वर्थः । ‘अब्जो जैवातृकस्सोमः’ इत्यमरः । सेन्द्रिति । सेन्दुः
 इन्दुना इन्दुकलया भृहिता अलङ्कृता कोटीरकोटिः किरीटाद्यं यस्यास्सा इत्यर्थः ।
 उपास्यदिव्यरूपविशेषो नारदीये उक्तः—‘चतुर्भुजां त्रिणेत्राच्च सर्वावयवशोभिताम् ।
 रत्नकुम्भसिताभोजवराभयकरां शुभाम् ॥ श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषि
 ताम् । सुप्रसन्नां सुवदनां करुणाद्रहदम्बुजाम् ॥ सुधाप्लावितभूपृष्ठां त्रैलोक्या
 नमितां सदा ॥’ इति । उपासनार्थतया परदेवताया अपि मूर्तिपरिग्रहः श्रूयते
 रामोपनिषदि, ‘उपासकानां कार्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ।’ इति । स्मर्यते च—
 ‘भक्त्यैव परया तुष्टो देवदेवस्स योगिनाम् । पूजाद्यनुग्रहार्थाय रूपं भेजे चतुर्भुजम् ॥
 चिन्मयस्यापमेयस्य निर्युणस्याशरीरिणः । साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥’
 इति । देवताधिकरणन्यायरक्षामणौ, ‘यागविधिसामर्थ्याद्विग्रहो हविर्भेदवृत्तं प्रसाद
 चत्वमैश्वर्यं फलदातृत्वच्च दैवतानां कल्पयते ।’ इत्यादिना सप्रपञ्चं विग्रहादिमत्तं

गौरीरूपोन्मदान्ध्यप्रशमनमहनीयौषधे नीलकण्ठ—
 स्वान्तोदत्काळमेवे कुसुमशरमहाजैत्रयात्रासहाये ।
 सेवार्थं सङ्गतानां लगति वपुषि ते दृष्टिरादौ सुराणां
 यत्राङ्गे सा न तस्मात् प्रभवति किमपि स्पन्दितुं कापि गङ्गे ॥ ८ ॥
 निर्गच्छत्प्राणवायौ मयि निजसलिलैः शीतशीतैरुपेता
 गात्रं सिञ्चातितसं कफहतबहङ्गायूतश्वासवेगम् ।
 येनाहं क्षीणपापो जनिमरणभवात्तापभारादपि स्यां
 निर्मुक्तस्सर्वदुखप्रशमनि शरणं कस्त्वदन्यस्तदानीम् ॥ ९ ॥

प्रसाधितम् । एवंविधमुपास्य दिव्यं रूपं पीयूषलहर्यामपि जगन्नाथपण्डितैः प्रदर्शितम्—
 ‘शरच्चन्द्रघेतां शशिशकलशोभालमकुटां करैः कुम्भाम्भोजे वरभयनिरासौ च दध
 तीम् । सुधाधाराकाराभरणवसनां शुभ्रमकरस्थितां त्वां ये ध्यायन्त्युदयति न तेषां
 परिमवः ॥’ इति ॥ ७ ॥

गौरीति ॥ गौर्याः रूपोन्मदः सौन्दर्यदर्पेद्रिकः तेन यदान्धं तत्प्रशमन
 महनीयौषधं तस्मिन् । सप्तम्यन्तानां वपुषीत्यत्र सम्बन्धः । नीलकण्ठः
 परमेश्वरः स एव नीलकण्ठो मयूरः तस्य स्वान्तस्य हृदयस्य उद्यन् वर्षारम्भे
 उदयं प्राप्नुवन् । काळमेवस्तस्मिन् । न प्रभवतीति । अहो प्रत्यङ्गमाधुर्याति
 रेक इति भावः । कापिति अन्यत्र क्वापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

निर्गच्छदिति ॥ उपेता समीपं प्राप्ता । गात्रमिति । गङ्गान्तभागस्या
 प्युपलक्षणम् । ‘ततोपि मृत्युसमये सतां पुण्यस्वरूपिणाम् । आदौ भूमौ च
 सन्यस्य मुखे तोयं प्रदीयते ॥ गङ्गा सोपानमारुद्धं सन्तो यान्ति निरामयम् ॥’
 इति ब्रह्मवैर्वर्तवचनेन, ‘ततो गङ्गाजलं दद्यान्महापातकनाशनम् । सर्वतीर्थकृतस्नान
 दानपुण्यफलप्रदम् ॥’ इत्यादिपूर्वोक्तगारुडवचनेन च तदानीं गङ्गाजलपानस्य परम
 पदप्रापकत्वादिसिद्धेः । ब्रह्मवैर्वर्तस्थस्य भूमौ च सन्यस्येत्यस्य दर्भास्तरणादिरूपभू
 संस्कारादिपूर्वकं भुवि अवारोप्येत्यर्थः । कफहतेत्यादि । कफहतः कफप्रतिरुद्धः
 बहङ्गानाम् उष्णानाम् आयतानां दीर्घाणां श्वासानां वेगः प्रवाहो यस्मिन् तथा
 भूतमित्यर्थः । येन त्वत्सलिलसेचनेन । अपिशब्देन जनिमरणभवतापभारस्य

देवैरप्यप्रमेयस्तव खलु महिमा यज्ञलैः श्रीपदाब्जं
 दैत्यारातेर्विधात्रा निजनिलयगतं क्षाळितं भक्तिपूर्वम् ।
 खेलन्त्या हन्त तस्या हरशिरसि सदा किङ्करीभूतमुक्तेः
 स्तोत्रव्याजापराधो मम विपुलतरः क्षम्यतां ते नमोऽस्तु ॥ १० ॥

तात्कालिकतापापेक्षया दुर्सहत्वातिशयरूप उत्कर्षे घोत्यते । सर्वदुःखप्रशमनीति । एकविंशतिदुःखविध्वंसिनीत्यर्थः । मुक्तिदायिनीति यावत्, एकविंशतिदुःखनिवृत्तेमुक्तित्वस्मरणात् । यद्वा, दुःखानि आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन वेधा व्यवतिष्ठन्ते । तत्राध्यात्मिकानि आत्मानमधिकृत्य जातानि द्विविधानि शारीरणि मानसानि च । तत्र शारीरणि वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तानि । मानसानि कामकोधलोभमोहभयेष्याविषादादिनिमित्तानि । एतेषामान्तरोपायसिद्धत्वादाध्यात्मिकत्वव्यपदेशः । भूतानि सरीसृपादीनि अधिकृत्य जातानि आधिभौतिकानि । आधिदैविकानि यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशभवानि । तदध्वंसिनीत्यर्थः, ‘स्वस्त्रिन्युस्सर्वदुःखन्नी’ इति स्मरणात् । ‘आधिभौतिकतापञ्च तापञ्चाप्याधिदैविकम् । आध्यात्मिकं तथा तापं हरेत् श्रीचरणोदकम् ॥’ इति च । तदानीं प्राणनिर्गमनकाले । तदानीं तवैव समाश्रयणीयतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

भक्त्यतिशयेन मुहुर्मुहुरपराधशङ्कया क्षमां प्रार्थयते—देवैरिति । यज्ञलैः यस्या जलैः । दैत्याराते: त्रिविक्रममूर्तेः । हन्तेत्याश्रये । तच्च तादृशमहिमातिशयस्मरणजनितम् । किङ्करीभूतमुक्तेरिति । ‘तदेवं मणिकर्णिका सुखकरी मुक्तिर्हि यस्तिक्करी’ इति भगवत्पादाः । ते अप्रमेयमहिमालिन्यास्तव । अपराधेष्यस्यान्वयः । त्वां प्रतीत्यर्थः । अपराध इति । प्रभोः कोपहेतुव्यापारः अपराधः । महिमप्रतिपिपादयिषया कृतस्य स्तोत्रस्य, महिमामपरिच्छेद्यतया अत्यन्तं दुर्जयतया चापकर्षप्रतिपादन एव पर्यवसानेन कोपोत्पादसंभवादिति भावः । देवतानां क्षमापणोपायेषु मुख्यो नमस्कार इति तमाचरति — ते नमोऽस्तिवति ॥ १० ॥

क्रीडं क्रीडं प्रफुल्लप्रतिनवकुसुमोङ्गासिकलोलशृङ्ग--
 श्रेष्ठां वालैर्मरुदभिर्वृवमधरिपुभिरसंश्रितं विश्रमाय ।
 संसाराध्वश्रमार्त्तरुपवनमिव ते सेवितं पुण्यलिङ्गं
 दुष्प्रापं प्राप्य तीरं जिगमिषति सुधीः को नु मातः परत्र ॥ ११ ॥

भक्तव्रातार्पितोद्यत्परिमळविकसत्पुण्पलोभाद्भ्रमद्भ्रि--
 भृङ्गैरङ्गान्निवृत्तैरिव परिलसितैर्मज्जतां पातकौघैः ।
 स्नात्वा सप्तर्षिसेव्ये विघिवदिह कदा वित्वरस्ते त्रिसन्ध्यं
 तीर्थे कार्तार्थ्यमम्ब त्रिदशमुनिपितृस्तर्पयित्वा लभेय ॥ १२ ॥

क्रीडमिति ॥ क्रीडं क्रीडं क्रीडित्वा क्रीडित्वा । इदच्च श्रमहेतुः ।
 प्रफुल्लप्रतिनवकुसुमोङ्गासीति विशेषणेन कलोलशृङ्गेषु क्रीडनकसम्पत्तिरक्ता । ‘मुकु
 छैनर्चयेद्वेवं चम्पकैर्जलजैर्विना’ इति मुकुछार्चननिषेधात् प्रफुल्लेति । ‘वर्ज्यं पर्यु
 षितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम्’ इति निषेधात् प्रतिनवेति । तादृशकलोल
 शृङ्गेषु क्रीडोक्त्या मारुतस्य शैत्यं सौरभ्यञ्च ध्वन्यते । उपवनमिवेति । प्राप्तसादानां
 विश्रमस्थानत्वात् । पुण्यलिङ्गं पूर्वोपार्जितपुण्यपुञ्जगमकम् । उक्तच्च भगवत्पादैः—
 ‘पूर्वोपार्जितपुण्यपुञ्जगमकं पुण्यैर्जनैः प्रार्थ्यते’ इति । सुधीः गङ्गाकाश्यादिमाहा
 त्म्यवेत्तेत्यर्थः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘अवाप्य काशीं दुष्प्रापां को जहाति सचे
 तनः । रत्नं करस्थमुत्सृज्य यस्त्वन्यत यियासति । हित्वा निधानं पादेन सोऽ
 र्थमिच्छति भिक्षया ॥’ इति । यद्वा, सुधीः अत्यन्तदुस्सहजननमरणादिदुःखवेत्ता ।
 तदप्युक्तं ततैव—‘किं विस्मृतं त्वहह गर्भजमानस्यं कार्तान्तदूतकृतवन्धनताडनच्च ।
 शम्भोरनुग्रहपरिग्रहलभ्यकाशीं मूढो विहाय किमु याति करस्थमुक्तिम्’ इति ।
 काशीमित्यादि । काशीं विहाय यो याति स मूढ एवेत्यर्थः । करस्थमुक्ति
 मिति । करस्था मुक्तिर्यस्यामिति काशीविशेषणम् ॥ ११ ॥

भक्तेति ॥ ‘नीलोत्पलानि चान्यानि पुष्पाणि सुरभीणि च । यथाशक्त्या
 महाभक्त्या गङ्गायाच्चैव निक्षिपेत् ॥’ इति नारदीयवचनेन सुरभिलकुसुमैर्गङ्गा
 र्चनविधानात् । भृङ्गैरिति । मज्जतां प्राणिनामङ्गान्निवृत्तैः पातकौघैरिव परिलसितैः
 इति योजना । पातकानां नीलवर्णता कविप्रसिद्धा । अतो भृङ्गेषु तदुत्प्रेक्षा ।

विधिहरिगिरिशेन्द्रान् सूतिभाजोऽभिधाय
प्रसवमपरनिम्बं सूचयित्वोक्तिभङ्ग्या ।
परिहरति शिखा सा यस्य साम्बं निदानं
हरशिरसि तुरीयं नौमि तं ध्येयमीशम्

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां तृतीयस्तरङ्गः ॥

ससर्षिसेव्ये इति । तदुक्तं विष्णुपुराणे द्वितीयांशे—‘ततः ससर्षयो यस्यां प्राणा यामपरायणाः । तिष्ठन्ति वीचिमालाभिरुद्धमानजटा जले ॥’ इति । ससर्षयो यस्याः जले अधर्मर्थं कुर्वन्तस्तिष्ठन्ति । उद्धमानाः इतस्ततश्चाल्यमाना जटा येषां ते इति तद्व्याख्या । वित्वरः त्वरारहितः सन् । त्रिसन्ध्यमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कार्तार्थ्यै कृतार्थताम् । त्रिदशेति । देवतर्पणस्य प्राधान्यात् प्रथमनिर्देशः । गङ्गायां देवादितर्पणस्य फलातिशयः काशीखण्डे उक्तः—‘श्रद्धया विधिवत् स्नात्वा कृत्वा देवादितर्पणम् । तिलैर्वर्हिंयैः सम्यक् सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥’ इति । विशिष्य गङ्गा जले पितृतर्पणस्य फलाधिक्यं तत्रैव स्मर्यते—‘दत्ताः पितृभ्यो यत्रापस्तनैः श्रद्धयाऽन्वितैः । समाः शतं प्रयच्छन्ति तृसिं मैत्रेय दुर्लभाम् ॥’ इति । नारदीयेषि, ‘दायादा यदि गङ्गायां कुर्वते पितृतर्पणम् । नरकस्था दिवं यान्ति नाकस्था ब्रह्मणः पदम् ॥’ इति ॥ १२ ॥

विधीति ॥ सूतिभाजः उत्पत्तिमन्तः । अपरनिम्बं अन्यसापेक्षम् । उक्ति भङ्ग्या दीपकसहोक्तिरुपालङ्गाराभ्याम् । परिहरति प्रसवं निवारयति । सा शिखा उपनिषद्मुख्यत्वेन प्रसिद्धा शिखा । अर्थवृशिखेत्यर्थः । यथाच—‘सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते । सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कारणानां धाता ध्याता कारणन्तु ध्येयः सर्वैर्धर्यसम्पन्नसर्वेश्वरश्च शम्भुराकाशमध्ये’ इति । तदर्थस्तु, सर्वमिदं देवमनुष्यादिरूपो निखिलप्रपञ्चः । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्राः, इन्द्रपदमीश्वरवाचि सदाशिवस्याप्युपलक्षणम् तथाच निखिलप्रपञ्चः जगत्स्तुष्टि स्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहकर्तृब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवात्मक इत्यर्थः । ते पूर्वोक्ता ब्रह्मादयः । सम्प्रसूयन्ते । यद्युत्पत्तिः परमशिवस्यापि स्यान्नस्यात्तस्यापि तद्वदेव ध्येय त्वमित्याशङ्कयोक्तम्—न कारणमिति । सम्प्रसूयत इति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः ।

कारणं ब्रह्मादीनां प्रसूत्युक्त्या अर्थसिद्धं कारणम्, तद्वप्तः। कारणानां ब्रह्मा
दीनाम्, मन्त्रोपनिषदुक्तानां कालस्वभावादीनां वा। धाता पोषयिता। ध्याता
आदिसर्गसङ्कल्पकर्ता। एवम्भूतशशभुः कुतोपि न सम्प्रसूयते, अतः कारणं शम्भु
रेव सुमुक्षुभिर्घेयं इति। अत्राकाशमध्य इति परमाकाशपरपर्यायरूपोपासना
स्थानकथनम्। तेन हृदयकमलरविविम्बादिषु यत्र यत्र शिवस्य ध्यानम्, तत्र सर्वत्रापि
ज्योतिर्मयः कैलासो विभाव्यः। तन्मध्यवृत्तित्वेन शिवो ध्येय इति बोधितम्। अत्र
श्रुतौ शंभुरेव ध्येयः, न ब्रह्मादय इत्येतदुपपादनार्थं तेषामैर्धर्यपरिच्छेदसूचनाय
ब्रह्मादयः प्रसूतिमत्त्वेन निरूपयितुं प्रस्तुताः, अप्रस्तुतानि चेन्द्रियाणि, अतः प्रस्तु
तानामप्रस्तुतानाच्च प्रसूतिरूपैकक्रियान्वयो दीपकालङ्कारः। सह भूतैरिति सहोक्तिरल
ङ्कारः। एताभ्यां सहोक्तिदीपकाभ्यां भूतेन्द्रियाणामिव ब्रह्मादीनामपि जनिरन्यनिष्ठेति
व्यज्यते। अयमर्थः पूर्वधिनोक्तः। न कारणमित्यार्थं उत्तरार्थेन। यस्य अर्थं
सिद्धहेतुभावस्य शम्भोः। साम्बमिति। तुरीयस्य विग्रहविशेषप्रदर्शनायेदम्।
निदानं निखिलजगतां विवर्त्युपादानकारणम्, परिणामित्वारम्भकत्वयोर्निरवयवत्वेना
सम्भवात्। तदुक्तं पञ्चदश्यम्—‘उपादानं त्रिधा भिन्नं विवर्ति परिणामि च।
आरम्भकच्च तत्वान्त्यौ न निरंशेऽवकाशिनौ॥। अवस्थान्तरभानन्तु विवर्ते रज्जु
सर्पवत्। निरंशेष्यस्त्यसौ व्योग्नि तलमालिन्यकल्पनात्॥। ततो निरंश आनन्दे
विवर्ते जगदिष्यताम्। इति॥’ तुरीयं त्रिमूर्त्युत्तीर्णं परं तत्त्वम्। ईशसदा
शिवयो रुद्रे अन्तर्भावाभिप्रायेण तुरीयत्वकथनम्। अथ विरिञ्चादिमूर्तिवयव्यतिरेकेण
न कापि ब्रह्मणश्चिरन्तना तुरीया मूर्तिः। तथाहि—मैत्रायणोपनिषदि मायौ
पाधिकं परं ब्रह्म प्रस्तुत्य ‘तस्य प्रोक्ता अग्रयास्तनवः ब्रह्मा विष्णुः रुद्र’ इति
परिग्रहाणां मध्ये विरिञ्चादिविग्रहत्रयस्यैवाग्रयत्वश्रवणात्। यदि हि ततोपि
प्राचीनं मूर्त्यन्तरं स्याद्ब्रह्मणः, कथं तेषामप्रयत्वं भवेत्, अग्ने भवा ह्यग्रया उच्यन्ते।
तदवलम्बनेनैव वृद्धानां ब्रह्मणो विग्रहवत्त्वव्यवहारः इत्यवसीयते। अमुमेवार्थमुपो
द्वलयन्त्यवितपश्चर्यायां भागवतवचनानि। तत्र ह्यत्रेस्तपश्चर्यां प्रस्तुत्य, ‘शरणं
तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः। प्रजामात्मसमां मद्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन्॥’
इति। तस्य तत्फलाभिसन्धिच्छोक्त्वा अथ चिराद्वरप्रदानाय ब्रह्मविष्णुरुद्राणां तत्र
सन्निधाने सति स्तुतिप्रणामाद्युपचारानन्तरं तान् प्रत्यतेः ‘एको मयेह भगवान्

विबुधप्रधानश्चिंते कृतः प्रजननाय कथन्नु यूयम् । अत्रागतास्तनुभृतां मनसो विद्वा ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥’ इति प्रश्ने ‘यथा कृतस्ते सङ्कल्पो भावं तेनैव नान्यथा । सत्सङ्कल्पस्य ते ब्रह्मन् यं त्वं ध्यायसि ते वयम् ।’ इति तेषां प्रतिवचनोपन्यासेन विरिञ्चादिमूर्तिव्यातिरेकेण परस्य सर्वैश्वर्यादिव्यक्षिस्थान भूतं तुरीयं मूर्त्यन्तरं नास्तीति व्यक्तीकृतम् । तत्सत्त्वे तेनैव तु रूपेण परस्य तत्र प्रादुर्भावाप्तेः, अन्यथा ऋषेस्तसङ्कल्पत्वविरोधात्, निर्गुणस्तोत्रनिष्ठगजेन्द्रभोचनस्थल इव ध्यातृभावागृहीतेन रूपेण प्रादुर्भाव इत्यपीह वक्तुमशक्यत्वात् । तथा सति ‘एको मया’ इत्यादिष्टशायोगात् । सस्माच्च तुरीयमूर्त्यन्तरोपगमो युक्त इति । अलाभिधीयते—प्रतीयते तावत् ‘उमासहायम्’ इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यस्तुरीया उमासहायत्वविशिष्टा मूर्तिः, सापि न ध्यानार्थमारोपितेति शक्यं वक्तुम्, छान्दोग्ये समानप्रकरणे गुणोपसंहारन्यायेन उपास्यस्य ब्रह्मणः उदाहृतमन्त्रवर्णसिद्धमूर्ति सिद्धवत्कारेण ‘एष आत्मा अपहृतपाप्मा’ इत्यादिना शरीरवत्त्वसामान्येन प्रसक्तानां जरामरणजिघत्सापिपासःदीनां निषेधदर्शनात्, अन्यथा तेषामप्रसक्तप्रतिषेध त्वापातात् । न च मूर्तिवदजरत्वादयोपि केवलमुपासनार्थमारोपिता एव उपन्यस्त इत्यस्त्विति वाच्यम्, ततैव ‘तस्मिन् कामास्समाहिताः’ इत्यादिना तेषामनारोपितैऽनुश्वरगुणत्वस्फुटीकरणात् । अपिच सूतसंहितायाम्, ‘उपार्धविग्रहा शुद्धा लिणेत्यचन्द्रशेखरा । नीलग्रीवा परानन्दा प्रमोदाताण्डवप्रिया ॥’ ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्या गुणमूर्तिभिः । सर्वमूर्तिविहीनस्य सर्वतत्त्वाधिष्पस्य च ॥ तथाप्येषा परामूर्तिरित्येषा शाश्वती श्रुतिः’ इत्युक्तम् । पराशरपुराणेषि, ‘साक्षात् परतरस्यैव वस्तुतः सर्वसाक्षिणः । अस्ति मूर्तिः परा शुद्धा स्थतन्त्रा पापनाशिनी ॥’ तस्यासाधारणी मूर्तिस्साम्बा चन्द्रार्धशेखरा ।’ इत्यारभ्य ‘ब्रह्मविष्णुमहेशानास्तां ध्यायन्ति निरन्तरम् ॥’ इत्युक्तम् । एवमन्यतरीति तुरीयस्यापि उपार्धत्वादिविशिष्टा शिवभवादिपदवाच्या मूर्तिरभ्यु पगन्तव्या । मैत्रायणश्रुतौ तनुशब्दोऽशपरः, अग्रशब्दसादिमूर्त्यन्तरापेक्षया अग्रशब्दपरः इति । ‘अग्रारुद्यायामुरसः’ इत्यादौ अग्रशब्दस्य प्रधानेषि प्रसिद्धेः । प्रधाने परशिवविग्रहे भवा इति वा व्याख्येयम्, त्रिमूर्तीनां परशिवविग्रहे जननात् । दर्शितञ्च तिसृणां मूर्तीनां परमशिवविग्रहे जननं शिवराघवसंवादे, ‘दक्षिणादस्त्रजत् पुत्रं ब्रह्माणं वामतो हरिम् । पृष्ठदेशान्महेशानं त्रीन् पुत्रानसृजद्विभुः ॥’ इति । यतु भागवत वचनमुदाहृतम्, तदपि परमशिवमूर्तिरतिरहस्यत्वेनालभ्यदर्शनतया अत्रेः कथञ्चित्सत्सङ्कल्पत्वसिद्धये ‘अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् ॥’ इति भागवतोक्तावतारतयेण प्रादुर्भाव इत्येतदभिप्रायमिति

चतुर्थस्तरङ्गः ।

गौर्यामधीङ्गभाजि प्रबलतरलगन्मत्सरावेगनिर्य—
 द्वंभ्रक्षेपाक्षेपचेष्टा इव कुटिलतरास्तावकीनास्तरङ्गः ।
 त्वङ्गन्तो वातवेगैर्हरशिरसि महासारसंसारसाला—
 नन्तर्मे रूढपूलान् दृढममरधुनि क्षिप्रमुत्पाटयेयुः || १ ॥
 संसारम्भोधिसेतुः सुरनगरसमारोहसोपानपङ्गक्ति—
 व्याधिच्छेदासियष्टिर्गनधुनि भवत्तुङ्गक्ष्योलमाला ।
 आश्र्याणां निधानं जगति जयति या स्वोदितैर्वातपोतै—
 दूरादभ्यागतानां दिनमनु कुरुते स्वागतोक्ति स्वनद्धिः || २ ॥

न कश्चिद्विरोध इत्यलमधिकेन । ईशं सर्वैर्धर्यसम्पन्नं सर्वेश्वरम् । तथाचात्र पुराण
 वचनान्युपबृंहणानि—‘सर्वमेतत् परित्यज्य शिव एव शिवङ्गः । परो ध्येयो
 महादेवः समाप्तार्थवर्णी श्रुतिः ॥’ इति, ‘यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म विष्णुरुद्रेन्द्रपूर्वकम् ।
 सह भूतेन्द्रियैस्तर्वैः प्रथमं सम्प्रसूयते ॥ कारणानाच्च यो धाता ध्याता परम
 कारणम् । न सम्प्रसूयतेऽन्यस्मात् कुतश्चन कदाचन ॥ स सर्वैर्धर्यसम्पूर्णो नाम्ना
 सर्वेश्वरः स्वयम् । सर्वैर्मुक्षुभिर्धैर्यशश्मुराकाशमध्यगः ॥’ इत्यादीनि च ॥ १३ ॥

गौर्यामिति ॥ अर्धाङ्गभाजीति । अर्थात्स्वकान्तस्य । इदं प्रबलतर
 लगने हेतुर्गर्भम् । मत्सरावेगेति । मत्सरस्य अर्थात्सापत्न्यनिमित्तकस्य आवेगः
 अतिशयः । यद्वा, मत्सरश्चावेगो रोषश्च मत्सरावेगौ ताभ्यां निर्यन्तः उदीय
 मानाः भूक्षेपा एवाक्षेपचेष्टा न्यक्तारकिया इत्यर्थः । कुटिलतराः वक्तराः । न्वङ्गन्तः
 उत्पतन्तः । महासारसंसारसालान् महासाराः अतिबलाः । ‘सारो बले स्थिरांशे
 च’ इति कोशः । तथाभूताः संसारा एव सालाः वृक्षास्तान् । अन्तः हृदये । रूढ
 मूलान् रूढं बद्धं मूलं वासनारूपं येषां तान् । दृढमिति क्रियाविशेषणम् ।
 रूढमित्यत्रान्वयः || १ ॥

संसारेति ॥ सेतुरिति । तरणसाधनत्वादिति भावः । सुरनगरेति ।
 ‘संसारमोक्षकश्चाहं जनानामनुकम्पया । गङ्गातरङ्गरूपेण सोपानं निर्ममे दिवः’ ॥

किञ्चिर्तव्यप्रमृढान् भवपथविवशान् जाह्वि प्रोन्नताग्रै—
शश्वत्कलोलहस्तैरुपलतलसमाधातसञ्जातघोषैः ।
स्नानायाहूय खेदादमरकरिकरस्पर्धिभिर्मौचयित्वा
विश्रामं शाश्वतं त्वं दिशसि हरपदे निस्तुला तेऽनुकम्पा ॥ ३ ॥

मत्यास्ते वीचिवातप्रतिनिहतमहापापपांसुप्रवेशं
तीरं यावन् यातास्तदवधि भवज्ञेशपाशाद्युगेऽस्मिन् ।
निर्मुक्ता नो भवेयुः कथमपि बहुशः स्मर्यते स्पष्टमेत-
त्तत्रैव व्योमगङ्गे मम दिश कृपया सुस्थितिस्थेमसौख्यम् ॥ ४ ॥

इति काशीखण्डवचनात् । व्याख्यिच्छेदासियष्टिरिति । ‘व्याख्यास्ते कलेबरे औषधं जाह्वीतोयम्’ इति वचनात् । स्वोदितैः स्वोद्भूतैः । वातपोतैः मन्दवातैः । अत गृहमभ्यागतानमतिथीनां स्वेनोक्त्वा प्रेषितैर्बालकैः स्वागतोक्ति कुर्वन्त्याः कस्याश्चिद्दृग्हनायिकायाः समाधिः ॥ २ ॥

किञ्चिर्तव्येति ॥ प्रोन्नताग्रैरिति । औन्नत्याभावे दूरस्था न पश्येयुरिति भावः । सञ्जातघोषैरिति विशेषणेनाहानस्य हस्तताडनपूर्वकत्वं लभ्यते । अमरेति । अनेनापि विशेषणेन दूरस्थानां दर्शनानुगुणं स्थौल्याधिक्यं प्रतिपादितम् । शाश्वतं विश्रामं सुस्थिरं श्रमापनोदनम् । हरपदे काश्याम्, कैलासे वा । निस्तुलेति । अतर्कितमेवातङ्गान्मोचयित्वा सुस्थिरविश्रामप्रदानात् ॥ ३ ॥

मत्या इति ॥ वीचीति । वीचिवातैः प्रतिनिहतः प्रतिरुद्धः महापाप चांसूनां प्रवेशो यत्र तदित्यर्थः । पापहारिण्यास्तव सात्रिध्यादिति भावः । तदुक्तं काशीखण्डे, ‘पापपांसुमहावात्या पापद्वमकुठारिका । पापेन्धनदवाग्निश्च गङ्गेयं पुण्य वाहिनी ॥’ इति । कथमपि केनापि प्रकारेण । निर्मुक्ता नो भवेयुरिति । कर्मान्तराणां सापायत्वात् प्रभावराहित्याचेति भावः । स्पष्टमेतत् काशीखण्डे, ‘कलौ वारणसी पुरी । कलौ भागीरथी गङ्गा’ इति । तत्रैव तीरे एव । सुस्थिति स्थेमसौख्यं सुस्थितौ यः स्थेमा तत्प्रभवं सौख्यम् । स्थिरावाससुखमिति यावत् ॥ ४ ॥

सञ्चिन्त्यान्त्यामवस्थां वहुलकफकृतश्वासरोधैरसहां
 कष्टं नाहं विभेमि विदशधुनि परैः सर्वथा दुर्जिवाराम् ।
 यत्तावत् सञ्चिधाय धुवमुरुकृपया चालयिष्यस्यशङ्कं
 दासेऽस्मिन् पाणिपदं प्रबलभवमहारोगसिद्धौषधाग्रथम् ॥ ५ ॥
 देवान् विस्मापयन्ती विकृतयमभटान् दूरगुच्छाटयन्ती
 ग्रादुर्भूता पुरस्तादतनुतनुरुचा स्मेरवक्त्राम्बुजश्रीः ।
 कालारातिद्वितीये शरणमभियतस्त्वत्पदाम्भोजयुग्मं
 प्राणापायं मम त्वं मुनिवरनिकरश्लाघनीयं विधेहि ॥ ६ ॥
 दुर्वारानाद्यविद्यातिभिरखरकरं ब्रह्मविद्यातरङ्गे
 दासायास्मै तदानीं समुपदिश महावाक्यमद्वैतनिष्ठम् ।
 यस्मै भिक्षुप्रकाण्डाः क्षपितमलचया वीतरागाः प्रशान्ताः
 सश्रद्धं संश्रयन्ते निखिलगुरुशिरःश्लाघिते देशिकेन्द्रान् ॥ ७ ॥

सञ्चिन्त्येति ॥ बहुलेति । बहुलेन प्रवृद्धेन कर्केन कृतः यः श्वासरोधः
 श्वासप्रतिबन्धः तैरित्यर्थः । कष्टं शोच्याम् । परैः बन्धुजनौषधादिभिः । दुर्जिवारां
 प्रतीकारं कर्तुमशक्याम् । तावत् तदा । तावश्यान्त्यकाले इत्यर्थः । अशङ्कं पापि
 त्वादस्पृश्योऽयमित्यादिशङ्कां विना । प्रबलो यो भवमहारोगः तस्य सिद्धौषधाग्रथ
 मित्यर्थः । ‘भेषजं भवरोगिणाम्’ इत्यादिस्मृतेः ॥ ५ ॥

देवानिति ॥ अतनुतनुरुचा अनल्पशरीरकान्त्या । इदं विस्मापने उच्चाटने
 च करणम् । द्वितीये सहधर्मिणि । अभियतः अभिगच्छतः । प्राणापायं प्राण
 वियोगम् ॥ ६ ॥

दुर्वारेरेति ॥ खरकरः सूर्यः । अविद्यानाशकत्वोक्त्या तद्विलासभूतसंसार
 नाशकत्वमपि सूचितम् । ब्रह्मविद्यातरङ्गे इति । ब्रह्मविद्यैव तरङ्गो यस्यास्तस्या:
 सम्बुद्धिः । ‘वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी’ इति स्मरणात् । अनेन
 ब्रह्मविद्यायाः स्वाधीनत्वमुक्तम् । तदानीं प्राणापायकाले । अद्वैतनिष्ठम् , अद्वैते, द्विधा
 इतं द्वीतं तस्य भावो द्वैतम् । तदुक्तं वार्तिके—‘द्विधेतं द्वीतमित्याहुः तद्वावो द्वैत
 मुच्यते’ इति । न विद्यते द्वैतं यत्र तदद्वैतं तस्मिन् ब्रह्मणि । प्रत्यक्षब्रह्मैक्ये इति

अज्ञात्वा ते श्रभावं बत निगमगिरां विस्तरैः स्तूयमानं
सुस्पष्टं विश्वविश्वोद्भवमुखविविधक्रीडितैश्चानुमेयम् ।
आशापाशैर्मन्तं दिशि दिशि समुपाकृष्टमेतं जर्णन्तं
पश्योद्विग्रं प्रपञ्चं प्रणतजनमनस्तापभङ्गरपाङ्गैः ॥ ८ ॥

यावत् । निष्ठा तात्पर्यं यस्य तत् । यस्मै महावाक्याय । तदुपदेशं लब्धुमिति यावत् । भिक्षुप्रकाण्डा इति । सविशेषणेनानेन वैराग्यादिसाधनचतुष्टयसम्पत्ति दर्शिता । सश्रद्धमिति । श्रद्धा च ‘गुरुवेदान्तवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति कीर्तिता’ इत्युक्तलक्षणा । संश्रयन्ते सम्यक् यथाविधि श्रयन्ते शरणत्वबुद्ध्या उपसर्पन्ति । निखिलगुरुः निखिलानां गुरुः परमेश्वरः । तदुक्तं पतञ्जलिना । ‘पूर्वेषा मपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्’ इति । तथा शिवपुराणे च—‘प्रतिसर्गं प्रसू तानां ब्रह्मणां शास्त्रविस्तरम् । उपदेष्टा स एवासीत् कालावच्छेदवर्तिनाम् ॥ काला वच्छेदयुक्तानां गुरुणामप्यसौ गुरुः’ इति । ‘गुशब्दस्त्वन्धकारस्स्यात् रुशब्द स्तन्निरोधकः । अन्धकारविरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥’ इति तारकोपनिषदि गुरु शब्दो निरुक्तः । निखिलगुरवः निखिला गुरवः देशिका इति च । परमेश्वरपक्षे शिरःक्षाधनं शिरसि वहनम् । देशिकपक्षे आश्वर्यातिरेकेण शिरसश्वालनम् । सम्बु द्धिभ्यां महावाक्योपदेशो परमयोग्यता दर्शिता । ननु ब्रह्मविद्यावत्त्वं परमेश्वरस्यैवेति तदुपदेष्टृत्वं नान्यस्येति चेत्र, भगवत्या उमादेव्या ब्रह्मविद्याप्रदायिनीत्वस्य श्रुतिपुराणप्रसिद्धेः । तल्वकारिणामुपनिषदि तस्याशक्तादीन् प्रति, श्वेताश्वतरोपनिषदि महर्षीन् प्रति च ब्रह्मविद्योपदेशस्य श्रुतत्वात्, कूर्मपुराणे ‘पार्वती परमा देवी सर्वविद्या प्रदायिनी’ इति स्मरणाच्च । तथा ‘विद्या वेगवती वन्द्या ब्रह्मणी ब्रह्मवादिनी । निर्मलज्ञान जननी निशेषप्राणितापहृत ॥’ इत्यादिस्मरणेन च गङ्गाया अपि तथात्वसिद्धेः । तत्र ब्रह्मवादिनीत्यस्य ब्रह्म वदितुमुपदेष्टुं शीलं यस्यास्सेत्यर्थकत्वात्, निर्मलज्ञानजननीत्यस्य उपदेशादिद्वारा ब्रह्मात्मैक्यज्ञानोत्पादिनीत्यर्थकत्वात् । एवं ज्ञानरूपस्य चन्द्रस्य शिरसि धारणं परमेश्वरस्येव गङ्गाया अपि पुराणादिसिद्धम् । तच्च ज्ञानप्रदत्त्वप्रत्यायकमित्य तोषि गङ्गाया ज्ञानवत्त्वतदुपदेष्टृत्वादिकं परमेश्वरस्येव निर्व्यूढमिति ॥ ७ ॥

अज्ञात्वेति ॥ गङ्गे इत्यर्थसिद्धम् । बतेति खेदेति । प्रभावस्य सुज्ञेयता माह—निगमेति । निगमगिरां वेदवाचाम् । विस्तरैः प्रपञ्चैः । उपबृंहणतया

कारुण्याद्वधे क्षमस्व प्रबलतरमिदं साहसं हासमूलं
 स्तोतुं मौद्यात् प्रवृत्तो यदयमनुपमप्राभवां त्वां वराकः ।
 गौरीकान्तोषि यस्याः सपृहयति भगवानव्यथश्नद्रमौलि—
 धर्तुं मूर्मा पदाब्जं सततमसुलभं तीर्थसेव्ये नमस्ते   ॥ ९ ॥
 एकत्र स्नानघोषैस्सुरधुनि परतो हन्त सङ्कल्पघोषै—
 रन्यत्र ब्रह्मघोषैरपरदिशि तथा दानमन्त्रादिघोषैः ।
 त्वन्नामस्तोत्रघोषैः श्रवणसुखकरैरन्यतो लोभनीयं
 भूयः प्रेक्षेय किञ्चो तटमिदममरश्लाघितासुप्रयाणम्   ॥ १० ॥

वेदार्थप्रकाशकैरितिहासपुराणैरिति यावत् । स्त्रूयमानम् । अनेन शब्दप्रमाणं दर्शि
 तम् । अनुमानमाह—विश्वेति । अत्र मुखशब्देन स्थितिलययोः परिग्रहः । विवि
 धेति । विचित्रेत्यर्थः । आशापाशैः समुपाकृष्टं अमन्तमित्यन्वयः । जरन्तं वृद्धम् ।
 उद्विग्मं निर्विण्णम् । प्रपञ्चं शरणागतम्   ॥ ८ ॥

कारुण्येति ॥ हासमूलम् अशक्यारम्भरूपत्वात् परिहासकारणम् । अनुपम
 प्राभवामिति । तथाच ब्रह्मवैवर्ते—‘यस्याः प्रभाव अतुलः पुराणेषु श्रुतौ श्रुतः’
 इति । वराकः शोचनीयः । प्रकृते वाचि । भगवानित्यादि । तथाभूतोपी
 त्यर्थः । अव्यय इति । व्येति विविधतया एति, जायते, अस्ति, वर्धते, परि
 णमते, अपक्षीयते, नश्यतीति वाष्णव्ययिणिपरिगणिता ये षड्भावविकारास्तान् प्रति
 पद्यत इति व्ययः, स नेत्यव्ययः जननादिविकारशन्य इत्यर्थः । यद्वा, ‘ज्ञानं विरा
 गमैश्वर्यं तपस्सत्यं क्षमा धृतिः । सप्तट्वत्मात्मसम्बोधो खण्डिष्ठातृत्वमेव च । अव्य
 यानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥’ इत्युक्तानि दशाव्ययानि, तद्वानित्य
 र्थः । अर्श आद्यच् । तीर्थसेव्ये इति । ‘कामप्रदानि तीर्थानि तैलोक्ये यानि
 कानि चित् । तानि सर्वाणि सेवन्ते काश्यामुत्तरवाहिनीम् ।’ इति । तीर्थानि
 च महानद्यादीनि । यथोक्तमानुशासनिके—‘यास्तु लोके महानद्यस्तास्सर्वास्तीर्थ
 संज्ञिताः । समुन्द्राश्च महातीर्थं पावनं परमं शुभम् ॥’ इति । कोशे तु, ‘निपानाग
 मयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ’ इति   ॥ ९ ॥

एकत्रेति ॥ सङ्कल्पघोषैः सङ्कल्पः कर्मारम्भसमये सङ्कल्पनीयार्थप्रकाशकं
 वाक्यम्, तद्घोषैः । ब्रह्मघोषैः वेदघोषैः । त्वन्नामस्तोत्रघोषैः त्वन्नामस्तोत्रयोः

लेखव्यूहार्पितोद्यत्परिमळकमलाकीर्णकलोलमाला—
 खेलद्वातावधूतक्षितिरुहलतिकाजातरुद्धार्कतापम् ।
 संसाराध्वश्रमार्त्तिः श्रितगुलपलसत्सैकतं ते कदैत—
 तीरं भूयो न दिव्याविषयमपि जनान् पावयत् संशयिष्ये ॥ ११ ॥
 कोटीरन्यस्तखण्डप्रचितशशिपरांशाभिशङ्काघालिकाढ्यं
 चिल्हीलास्यावभासं विसृमरकरुणाशीतपाताक्षिकोणम् ।
 आक्राकारनासं मृदुहसितसुधाचारुबिम्बाधरं ते
 वक्त्राङ्गं मन्मथारेश्वरसुकृतफलं भासतां मानसे मे ॥ १२ ॥

घोषैः । लोभनीयं स्पृहभीयम् । श्रवणसुखकरैरिति । सर्वत घोषपदैः सह सम्बद्धयते । अमरश्लाघितासुप्रयाणम् अमरैः श्लाघितम् असुप्रयाणम् अन्त्ययात्रा यत् तत् । ‘त्वत्तीरे मरणन्तु मङ्गलतरं देवैरपि श्लाघ्यते’ इति भगवत्पादवचनात् । ‘यत्र काश्यां मृतो जन्तुर्ब्रह्मनारायणादिभिः । प्रचद्धमूर्धञ्जलिभिर्नमस्येतातियत्ततः ॥’ इति च ॥ १० ॥

लेखेति ॥ लेखव्यूहेन देवसमूहेन अर्पितानि उद्यत्परिमळानि यानि कमलानि तैराकीर्णसु कलोलानां मालासु पङ्क्तिषु खेलता वातेन अवधूतानां कम्पि तानां क्षितिरुहाणां लतिकानाञ्च जातेन समूहेन रुद्धः अर्कतापो यत्र तदित्यर्थः । उल्पलसत्सैकतम् उल्पैः तृणविशेषैर्लसन्ति सैकतानि यत् तादृशम् । पावयदिति । तथाविधाया गङ्गाया नित्यसम्बन्धादिति भावः । गङ्गाया दिव्यामात्रेण पावकत्वं भविष्ये स्मर्यते—‘कदा द्रक्ष्यामि तां गङ्गां कदा स्नानं लभेमहि । इति पुंसा भिलषिता कुलानां तारयेच्छतम् ॥’ इति ॥ ११ ॥

कोटीरेति ॥ कोटीरं किरीटं तत्र न्यस्तः खण्डः अंशो यस्य तादृशो यः प्रचितशशी पूर्णचन्द्रः तस्य यः परांशः कोटीरन्यस्तखण्डादितरांशः तत्त्वेनाभि शङ्करं उत्प्रेक्ष्य यत् अलिकं ललाटं तेनाद्वयमित्यर्थः । चिल्हीति । चिल्हौ भुकुटी तयोर्लास्येन नृतेन अवभासत इत्यवभासं प्रकाशमानमित्यर्थः । विसृमरेति । विसृ मरया व्याप्नुवत्या करुणया शीतः पातो यस्य तादृशः अक्षिकोणो यस्य तदित्यर्थः ।

हरशिरसि हि घुष्यन्दैवतं नैव विष्णो—
 रधिकमिति ननर्त व्यास उद्धृत्य बाहुम्।
 लघु यदनुचराग्रयः स्तब्धवाग्दोषमेन
 मुनिमतनुत नन्दी तं भजे विश्वनाथम्

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां चतुर्थस्तरङ्गः ॥

वक्ताङ्गम् अङ्गमिव वक्तम् । मानस इति । अत श्लेषमहिन्ना मानससरसि अङ्ग
 मिवेत्युपमा प्रतीयते

॥ १२ ॥

भगवान् वेदव्यासः परमभागवतः काशीमागत्य परमशिवं निन्दन् शिष्यैः
 सह सब्यं भुजमुक्षिष्प्य ननर्त । तदा कुद्रेन नन्दीश्वरेण स्तम्भितभुजदण्डकण्ठः
 सन् विष्णुना गूढं प्रेरितश्चिवमस्तौषीदितीमां पुराणकथामालम्ब्य विश्वनाथं स्तौति—
 हरशिरसीति ॥ हीति पुराणादिप्रसिद्धि द्योतयति । घुष्यन्निति । तत्पकारश्च
 काशीखण्डे—‘परिनिर्मथ्य वाञ्जालं सुनिश्चित्यासङ्कद्धु । इदमेकं परिज्ञातं सेव्यः
 सर्वेश्वरो हरिः ॥’ इत्यादिः । व्यास इति । व्यस्यति वेदानिति व्यासः,
 व्याङ्ग्पूर्वकादस्थातोरच् । अस्य निरुक्तिर्महाभारते—‘यो व्यस्य वेदांश्चत्वारस्त
 पसा भगवानुषिः । लोके व्यासत्वमापेदे काष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च ॥’ इति ।
 व्यस्यतीति व्यासः विपूर्वकादस्यतेर्घञ् इति पक्षेष्पर्यः पूर्वोक्त एव । सहस्रनाम
 भाष्ये भगवत्पादैरप्युक्तम्—‘ऋग्वेदादिविभागेन चतुर्धा वेदा व्यस्ताः । तत्राद्यो
 वेदः एकविंशतिधा कृतः । द्वितीय एकोत्तरशतधा कृतः । सामवेदस्महस्रधा
 कृतः । अर्थवेदः नवधा शाखाभेदेन कृतः । अन्यानि पुराणानि व्यस्तान्यने
 नेति ‘व्यासः’ इति । बाहुं दक्षिणं भुजम् । तदुक्तं काशीखण्डे—‘सब्यमुक्षिष्प्य
 वै भुजम्’ इति । स्तब्धेति । स्तब्धौ वाग्दोषौ वचनबाहू यस्य तम् । तदुक्तं
 तत्रैव—‘तस्तम्भ तावत्तद्वाहुं स शैलादिः स्वलीलया । वाक्स्तम्भश्चापि तस्या
 सीत् ॥’ इति । अत शैलादिः नन्दीश्वरः इति ॥

॥ १३ ॥

पञ्चमस्तरङ्गः ।

रयाकृष्टतैविष्टपविपिनकल्पद्रुमलता-
कदम्बा कल्लोलभ्रमकबळिताशाभ्रकुहरा ।
महावर्तप्राम्यत्रिदशगणयाना विधिपुरात्
क्षरन्ती संरुद्धद्युमणिपदवी देवि जयसि   ॥ १ ॥
समुत्पत्तिर्मातस्तव मधुरमूर्तेर्मधुरिपोः
पदाम्भोजाद्वासो भवशुभकपदौदरगृहे ।
द्वद्वाऽऽवद्वा श्रद्वा निखिलभवसन्तापहरणे
महिन्नां भूमा ते सुरतटिनि विश्वोत्तरतः   ॥ २ ॥
सकामैर्निष्कामैरपि भवसि सेव्या त्रिपथगे
परा मूर्तिशम्भोर्दुर्सितचयदावानलशिखा ।
जगत्सृष्टिस्थेमप्रलयकलना मुक्तिरमणि
त्वदायत्ता केन त्वमसि तुलनीया कविवरै:   ॥ ३ ॥

रयेति ॥ रयेण वेगेन आकृष्टः सह नीतः तैविष्टपविपिनं नन्दनोद्यानं
तस्मिन् ये कल्पद्रुमा लताश्च तेषां कदम्बः समूहो यथा । कल्लोलानां अग्रेण कबळिताः
आच्छादिता आशाः दिशः अप्रस्य गगनस्य कुहरः अन्तर्भागश्च यथा सा ॥
अत एव संरुद्धद्युमणिपदवी संरुद्धा द्युमणेः सूर्यस्य पदवी मार्गो यथा सेत्यर्थः ।
प्राधान्यात् द्युमणीत्युक्तम् । विधिपुरात् सत्यनिलयात् । क्षरन्ती भुवं प्रति प्रवहन्ती ।
अस्मिन्नुत्तरस्मिन्न तरङ्गे शिखरिणीवृत्तम्   ॥ १ ॥

समुत्पत्तिरिति ॥ पदाम्भोजात् दक्षिणपदाभ्जादित्यर्थः । तदुक्तं नारदीय
पुराणे—‘हरेर्दक्षिणपादाभ्जक्षालनादमरापगा । वामपादोद्भवा वापि सरयूमानसप्रसूः ॥’
इति । निखिलेति । निखिलानां निखिला वा ये भवसन्तापाः संसारदुःखानि
तेषां हरणे समूलविनाशने इत्यर्थः   ॥ २ ॥

सकामैरिति ॥ त्रिपथगे इति सम्बुद्धया भगीरथानीतत्वं सूच्यते । तेन
सकामसेव्यत्वमुपपादितम् । परा मूर्तिः मूर्त्यन्तरम् । ‘ममैव सा परा मूर्तिस्तोय

विना ते साहाय्यं प्रभवति न काश्यां पशुपति--

र्गतासुभ्यो मुक्तेः श्रुतिकथितदाने कथमपि ।

अतो युक्तं मूर्धा गिरिवरतनूजे स भवती-

मधौघानां हन्त्रीं सुबहुमनुते नित्यमिति यत्

॥ ४ ॥

वियुक्तैर्युक्तैर्वा बहुविधतपोदानयजनै-

र्व वा योगैर्लभ्यं सुरधुनि यदायासजटिलैः ।

सकृत् स्नानादस्यामुदगभिसरन्त्यां त्वयि जवात्-

समस्तानां नूनं तदतिसुलभं शाश्वतपदम्

॥ ५ ॥

रूपा शिवात्मिका ।’ इति स्मरणात् । मुक्तिरमणीति । मुक्तिरेव रमणी मनो हरकल्पेवरा योषा, तदूपधारिणी मुक्तिरिति यावत्, तावशि इत्यर्थः, ‘मूर्तिम् न्मुक्तिरमणी’ इति स्मरणात् । अनेन निष्कामसेव्यत्वम् परा मूर्तिशशम्भोरित्यनेनो भयसेव्यत्वञ्च प्रतिपादितम् । शम्भुमूर्त्यन्तरत्वस्योपपादकं जगदित्याद्यायतेत्यन्त मिति च बोध्यम्

॥ ३ ॥

विनेति ॥ पशुपतिः रुद्रः, ‘ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः पशवः परिकीर्तिताः । तेषां पतित्वाद्वेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः ।’ इति स्मरणात् । अत्र पतिः स्वामी, पातेरौणादिके डतिप्रत्यये रक्षकश्च । तत्र स्वामित्वं पशूनां बन्धने, बन्धनादमोच यित्वैव आमणे, तेषु स्वैकशरणानाम्भोचने च सामर्थ्यम् । रक्षकत्वन्तु तत्पाशमोच कत्वम् । तथाच हरिवंशे, ‘पालयामि पशून् यस्मात्सृजामि च यद्वच्छया । तेषाच्च पतिरेवाहं तस्मात् पशुपतिः स्मृतः ॥’ इति । द्वोणपर्वण्यपि, ‘सर्वान् यच्च पशून् पाति तैश्च यद्रमते पुनः । तेषामपि पतिर्यच्च तस्मात् पशुपतिः स्मृतः ॥’ इति । मुक्तेरिति दाने अन्वेति । काश्यां मृतेभ्यः परमशिवो मुक्तिं ददातीत्यर्थः श्रुति कथित इत्यर्थः । कथमपि न प्रभवतीति सम्बन्धः । साहाय्यप्रकारं दर्शयितुं विशिनष्टि— अघौघानां हन्त्रीमिति

॥ ४ ॥

वियुक्तैरिति ॥ वियुक्तैः व्यस्तैः । युक्तैः समस्तैः । आयासजटिलैः आयासबहुलैः । उदगभिसरन्त्यामिति । उत्तरवाहिन्या गङ्गाया विशेषस्मरणात् । समस्तानाम्, न तु कस्यचित् प्राणिविशेषस्य

॥ ५ ॥

सकृत्सनानादेव प्रचुरमहिमन्यम्बुनि कलौ

प्रसादस्ते हस्ते विधिहरिगिरीशात्मनि शिवे ।

प्रसन्नायां सत्यां त्वयि जगति किं किन्न सुलभं

नृणामौदासीन्यं यदिह तदहो पापमहिमा

॥ ६ ॥

सकृदिति ॥ प्रचुरेति । प्रचुराः महिमानो यत्र तस्मिन् । महिमा च दर्शनस्पर्शनादिना निखिलपापनाशकत्वादिरूपः । तथाच महाभारतवचनम्—‘गङ्गास्नानं सर्वविधं सर्वपापप्रणाशकम् । चान्द्रायणसहस्रन्तु यश्चरेत् कायशोधनम् । पिबेद्यश्चैव गङ्गाम्भस्समौ स्यातां न वाऽसमौ ॥’ भवन्ति निर्विषास्सर्पा यथा ताक्ष्यस्य दर्शनात् । गङ्गाया दर्शनात्तद्रत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥’ इति । अत्र पूर्वमुदाहृतगारुड वचनं च स्मर्तव्यम् । ते इति प्रसादे अम्बुनि चान्वेति । हस्ते क्षिप्रसाध्य इत्यर्थः । विधीत्यादि । लिमूर्तिस्वरूपे इत्यर्थः । अम्बुनीत्यस्य विशेषणमेतत् । तथाच ब्रह्मवैवर्ते—‘ब्रह्मविष्णुशिवदेवरूपिणी सर्वयज्ञफलदा शिवप्रदा । सर्वदान जपयज्ञभोगदा गङ्गया न हि समं जगत्त्रये ॥’ इति । ननु अपूर्वमैव कर्म व्यापारतया तत्त्वफलजनकम्, न प्रसाद इति मध्ये प्रसादसिद्धयुक्तिः किमर्थेत्यत आह—प्रसन्नायामिति । किं किन्न सुलभमिति । अयं भावः—मायावृत्तिरूपयो गीश्वरप्रसादकोपयोरेव कर्मव्यापारत्वात्ययोश्च फलसमवायिनि तत्तदन्तःकरणे अवच्छेदकतारुद्यसम्बन्धस्वीकारेण फलसामानाधिकरण्यसम्भवात्र जमिन्यमिमतमपूर्वं फल व्यापारतया कल्प्यते । स्पष्टञ्चेदं ‘फलमत उपपत्ते’ इत्यधिकरणे सूत्रमुक्तावल्यामिति । अथवा, प्रसादजन्येच्छाया एव व्यापारत्वं कल्प्यते, नत्वपूर्वस्य, आगमवेदिनां मते एतदस्मै दास्यामीत्याकारिकाया ईश्वरेच्छाया एव धर्मत्वात् । तदुक्तमुपहार प्रकाशिकायाम्—‘काल इत्यपरे प्राहुस्तदेवागमवेदिनः । ईश्वरेच्छेति तं विद्यात् कलयत्येव सा फलम् ॥’ इति । अत्रैवं व्याख्या—आगमवेदिनः अपरे तत्त्वफलसाधनं काल एव न त्वपूर्वमिति प्राहुरित्यर्थः । कालपदस्य इदानीमित्यादि प्रतीतिविषयवस्तुन्येव प्रसिद्धिः, नत्वीश्वरेच्छायाम् । प्रकृते च ईश्वरेच्छैव काल पदार्थत्वेन विवक्षिता । अतः प्रकृतकालपदार्थमीश्वरेच्छेति विद्यादित्याह—ईश्वरेच्छेति । ईश्वरेच्छा चाल ‘एतदस्मै दास्यामि’ इत्याकारिका बोध्या । कलयत्येवेति । सा ईश्वरेच्छा फलं कलयत्येव जनयत्येवेत्यर्थः । तथाच ईश्वरेच्छायाः फलजनकत्वेन,

निजाङ्कं यातेभ्यो भवद्हनतापोदिततृष्णा
 परामृश्यालोलैश्चिरतरवीचीकरतलैः ।
 तिलोकीमातस्त्वं प्रदिशसि परं वत्सलमनाः
 पयः स्वं माधुर्यप्रशमितसुधाहङ्कृतिभरम् ॥ ७ ॥

स्फुरत्कामाद्युग्रप्रतिपवनसातत्यवलनं
 महाघौघावर्तं विविधविषयग्राहभयदम् ।
 तरन्त्वेते मर्त्या भवजलधिमित्याचकृपया
 त्वया क्लृप्ताः पोतास्सुरतटिनि कल्पोलनिवहाः ॥ ८ ॥

समुन्मीलत्पाथोरुहकुहरलज्जाकररुचौ
 भवत्पादे मातः स्मरहरशिरःसादरथृते ।
 सदा चित्तासङ्गात् परमिह समीहे न सुमनः—
 किरीटोद्यद्रलघुतिविहितनीराजनविधौ ॥ ९ ॥

कल्यतीति व्युत्पत्त्या कालपदार्थत्वात् ‘ईश्वरेच्छेति तं विद्यात्’ इत्यस्य नासङ्गतिरिति
 भावः इति । स्वर्गादिरूपेष्टविषयकेच्छारूपो धर्मः, नरकादिरूपानिष्टविषयकेच्छा
 रूपश्चाधर्मः इति विवेकः । इष्टानिष्टविषयकेच्छयोः प्रसादप्रकोपजन्यत्वं लोके
 अनुभवसिद्धमतो धर्मरूपेच्छा ईश्वरप्रसादाज्ञायते, अधर्मरूपा च कोपादित्यवश्यमङ्गी
 कार्यमिति प्रकृते अपूर्वसम्पादनाय न प्रसादस्यापेक्षितत्वमित्याशयः ॥ ६ ॥

निजेति ॥ निजाङ्कं निजोत्सङ्गं तृष्णा हेतुना यातेभ्यः प्रदिशसीत्यन्वयः ।
 वत्सलमना इति । वत्सः कामः इच्छा स्नेह इत्यर्थः, वृत्तिविषये वत्सशब्दस्य
 कामार्थकत्वात् । तद्वत् वत्सलम् । ‘वत्सांसाभ्यां कामबले’ इति मत्वर्थीयोऽ
 चप्रत्ययः । तादृशं मनो यस्यास्त्वयर्थः । पयः जलं स्तन्यञ्च ॥ ७ ॥

स्फुरदिति ॥ प्रतिपवनः प्रतिवायुः तस्य सातत्यवलनम् अविच्छेदेन
 वानं यत स्फुरतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

समुन्मीलदिति ॥ कुहरः अन्तर्भागः । सदा चित्तासङ्गः चित्तस्य सन्तता
 वस्थानम् । परम् अन्यत् । ननु शशिकलापि भगवता शिरसि धार्यते ततः

अनाचरो दूरे श्रुतिविहितकर्माणि निखिला-
न्यसत्सङ्गी हित्वा बत विगतलज्जः पशुस्थि ।
अग्रमन् भोगासक्तस्तुरधुनि भवद्धक्तिरणिं
विना संसाराद्विध कथमिव तरेयं कुरु कृपाम् || १० ||

पुराणानां पद्धक्तिर्बहु वदति वेदोदितमनु
त्वदीयं माहात्म्यं समुचितकथासङ्घटनया ।
तदेतद्यत्किञ्चिन्निखिलमपि तत्ते निगदितुं
जगत्यां को नाम प्रभवति परब्रह्ममहिषि || ११ ||

को विशेषो गङ्गायाः, येन भजनीयता स्यादित्याशङ्क्याह—सुमन इत्यादि ।
सुमनसां देवानां किरीटेषु उद्यतां प्रकाशमानानां रत्नानां द्युतिभिः विहितो
नीराजनविधिर्यस्य तथाभूते इत्यर्थः । सकलदेववन्ये इति यावत् ॥ ९ ॥

अनाचार इति । आचारश्च शिष्टानामभिमतो दयादाक्षिण्यादियुक्तो वृत्ति
विशेष इति माघवीये । धर्माधिकारनिमित्तं शौचाचमनादिलक्षणः क्रियाविशेष
इति स्मृतिमुक्ताफले । तरणिनौः तां विना तलाभाभावे इत्यर्थः । कुरु कृपामिति ।
अर्थात् भक्तिप्रभवाय || १० ||

पुराणेति ॥ वहु वदतीति । तथाच माघमाहात्म्यवचनम्—‘अहो विमुक्तः
प्रेतत्वाद्वेणीपानीयविन्दुभिः । ब्रह्मापि नैव शक्तो हि मन्ये वक्तुमपां गुणान् ॥
गङ्गायास्तन्महादेवो धत्ते वै कथमन्यथा । अचिन्त्यशक्ति गङ्गाम्भः तिलमात्रन्तु यः
पिबेत् ॥ देवो भवेत्स सिद्धो वा गर्भस्थो न पुनर्भवेत् । न गङ्गासदृशी सिद्धिर्न
गङ्गासदृशी मृजा ॥ न गङ्गासदृशी मुक्तिर्गङ्गा सर्वाधिका मता ।’ इति ।
नारदीयवचनमपि, ‘मेरोस्तुर्वर्णस्य च सर्वरक्षैः संस्थोपलानामुदकस्य वापि । गङ्गा
जलानान्न तु शक्तिरस्ति वक्तुं गुणास्त्वापरिमाणमत ॥’ इति । वेदोदितमनु
वेदोक्तमनुस्त्र्य । ‘इरावतीं मधुमतीं पयस्त्वनीममृतरूपामूर्जस्वतीं तिदिवप्रसूतां
गङ्गां श्रितासन्निदिवं व्रजन्ति । कृषिजुष्टां विष्णुपदीं पुराणां सुपुण्यधरां मनसा
हि लोके सर्वात्मना जाह्वीं ये प्रपन्नास्ते ब्रह्मणः सदनं सम्यान्ति । लोकानि

विभाते त्वनामस्तुतिनिवहमुच्चैः प्रपठतां
जनानां स्नानार्थं सुरतटिनि तीरं श्रितवताम् ।
निरस्तासपृश्यत्वं पुनरपि महासम्भ्रममहो
कदाऽहं पश्येयं त्वयि निरूपमप्रेमलसितम् || १२ ॥

व्यतनुत मदभङ्गं भैरवाद्यैर्निजांशै—
र्नङ्गिनभवमुखानां क्रुध्यतां यससलीलम् ।
अजिनवसनमेनं कूर्मकोलास्थिश्वङ्ग—
प्रमुखकृतविभूषं रुद्रमीडेऽविमुक्ते || १३ ॥
इति गङ्गातरङ्गिण्यां पञ्चमस्तरङ्गः ।

मात्रयति या जननीव पुत्रान् स्वर्गं सदा सर्वगुणोपपन्ना । स्थानमिष्टं ब्राह्म
मभीप्समानैर्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या । उस्त्वैर्ज्ञामिष्टीं विश्वरूपामिरावतीं जनयितीं
गुहस्य शिष्टैस्त्वेव्याम् अमृतां ब्रह्मकान्तां गङ्गां श्रयेदात्मविशुद्धिकामः ।’ इत्यादि
सामोक्त्यनुसारेणेति यावत् । अत्रेयं व्याख्या—गङ्गां श्रितासः आश्रिता इत्यर्थः ।
मृतास इति पाठे गङ्गायां मृतास्सन्तः त्रिदिवं सुखात्मकं कैवल्यं व्रजन्तीत्यर्थः ।
तथाचोक्तम्—‘गङ्गायाच्च जले मोक्षम्’ इति । इरावत्यादयः पञ्च नदीप्रभेदाः
तदात्मिकाम् । ब्रह्मणः सदनं वैकुण्ठम् । उस्त्वैर्देवैः, तेजोमयत्वात् । इष्टीम् इच्छतीं
इच्छां कुर्वतीमित्यर्थः । इरावतीम् इरा भूवागाद्याः । तद्वर्तीं ब्रह्मकान्तां ब्राह्म
णानां कमनीयाम् अभिलषिताम्, सावितीरुपां वा इति । यत्किञ्चित् अत्य
ल्पमेव । तत् माहात्म्यम् । को नाम न कोपीत्यर्थः । अत्र हेतुं सम्बुद्धया दर्शयति—
परेति || ११ ॥

विभात इति । निरस्तासपृश्यत्वं निरस्तम् अस्पृश्यताबुद्धिर्येन
तमिति सम्भ्रमविशेषणम् । अयं नीचजातीयः न स्पष्टव्य इति बुद्धिजनानां
तदा नास्तीत्यर्थः । निरूपमेति । निरूपमस्य प्रेम्णो भक्तिरूपस्य लसितं प्रकाश
रूपमित्यर्थः || १२ ॥

व्यतनुतेति ॥ भैरवाद्यैरिति । आदिपदेन शरभवीरभद्रादीनां ग्रहणम् ।
निजांशैः स्वांशावतारैः । नङ्गिनभवमुखानां ब्रह्मविष्णुपुरन्दरादीनाम् । ब्रह्मणः पञ्चमं

शिरो भैरवेण छेदयित्वा तस्य मदमहरत् । हिरण्यकशिपोर्वधानन्तरमप्रशान्तकोपो
नृहरिः बहूनि कूरकर्माण्याचरक्षर्वतं । तदवलेपं शरभेणोपसञ्जहार । एवं
दक्षाध्वरे पुरन्दरादिसकलदेवावलेपं वीरभद्रेण प्राशमयत् । इमाश्र कथाः पुराणादि
प्रसिद्धाः । अजिनेति । भगवता दारुकावनस्थमुनिकृताभिचारोत्पन्नव्याप्रचर्मधार
णात् । यथोक्तं स्कान्दे — ‘ततो व्याग्रो महान् कुद्ध आजगाम नखायुधः ।
तेषामृषीणां मर्मस्थः कोपोऽयं निर्गतो यथा ॥’ तत्रादाय त्वचो भित्वा तदा
चर्माभ्वरोऽभवत् । शुशुभे चर्मणा तेन नानावर्णयुतेन च ॥’ इति । अथवा,
काश्यां शिवभक्तजिघांसयागतस्य गजासुरस्य कृत्तिरत्वं विवक्षिता । यथोक्तं ततैव—
‘वाराणस्यां पुरा यातो गजरूपो महासुरः । तापसाभिष्ठवभक्तांश्च निहन्तुं कोप
दीपितः ॥’ इत्युपकम्य, ‘हत्वा तं कुञ्जरं भीममधृष्यं दिग्गजैरपि । पादहस्तयुतं चर्म
विशस्याच्छिद्य तेन वै ॥’ प्रावृत्यात्मानमात्मेशः स्तूयमानोऽखिलैस्तुरैः ।’ इति ।
पादे वाराणसीमाहात्म्येषि—‘हत्वा गजाकृतिं दैत्यं शूलेनावज्ञया हरः । वास
स्तस्याकरोत् कृतिं कृतिवासेश्वरस्ततः ॥’ इति । कूर्मेत्यादि । प्रमुखशब्देन कपाल
ग्रहणम् । कूर्मावतारमुपसंहृत्य तदीयास्थिधारणम्, वराहावतारमुपसंहृत्य तदीयशृङ्ग
धारणम्, स्वयं नीतानन्तकल्पेषु पितामहानुपसंहृत्य तदीयकपालमालाधारणञ्चापि
पुराणादिप्रसिद्धमेव । अनेन परमेश्वरस्य सर्वतो बलवत्तरत्वमतितरां स्पष्टीकृतम् ।
रुद्रमिति । तापत्रयात्मकं संसारदुःखम्, दुःखहेतुरज्ञानं वा रुदः । रुदं द्राव
यतीति रुदः । पृष्ठोदरादित्वात्साधुः । यथोक्तं वायुसंहितायाम्—रुददुःखं दुःखहेतुर्वा
तद्वावयति यः प्रभुः । रुद इत्युच्यते सद्विश्ववः परमकारणम् ॥’ इति
अथवा, रोदितीति रुदः, ब्रह्मणः प्रीत्यर्थं तस्य ललाटादाविर्भूतस्य परमेश्वरस्य
शैशवाभिनयार्थं रोदनस्य भारते शान्तिपर्वणि प्रतिपादनात् । ‘सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो
ललाटादुर्थितः स्वयम् । अरुदत्सुस्वरं घोरं जगतः प्रभुरव्ययः ॥’ इति । रुत्या
वेदरूपया धर्मादीन् बोधयतीति वा रुदः । रुत्या प्रणवरूपया स्वात्मानं प्रापयतीति
वा रुदः । रोरुयमाणः घोरशब्दं कुर्वणो द्रवति प्रविशति मर्त्यनिति वा
रुदः । रुत शब्दं वेदात्मानं कल्पादौ ब्रह्मणे ददातीति वा रुदः, ‘यो ब्रह्मणं
विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति श्रुतेः । एवमादिभिः प्रकारैर्बहुधा
रुदशब्दशिशवतत्त्वरहस्यादौ निरूपितः । ईड इति । ईड्यता च श्रूयते—‘तमी
शानां पुरुषं देवमीड्यम्’ इति ॥

षष्ठस्तरङ्गः ।

समुद्भूता विष्णोः पदसरसिजाज्जन्मशमनी
महीभेदान् प्राप्ता सुरतटिनि साहस्रकमुखी ।
त्रयीसाराधारा जयसि विमला शङ्करगुरो—
मुखाब्जादाचार्यान् भणितिरिव तत्त्वाद्वयपरा || १ ॥

समुद्भूतेति ॥ जन्मशमनीति । तदुक्तं काशीखण्डे, 'पयोपि यत्रत्यमचिन्त्य
वैभवं दिवि स्थितैः साधु सुधाप्यते मुधा । तथा प्रसूतेस्तु पयोधरे पयो न
पीयते पीतमिदं यदि कचित् ॥' इति । अत्र यत्रत्यमिति । काशीस्थमित्यर्थः ।
आप्यते पीयते । प्रसूतेमातुः इति व्याख्या । भणितिरपि तथा बोध्या । त्रयी
साराधारेति । त्रयीसारः श्रुतिरस एवाधारः उपादानविधया अवलम्बः यस्याः सा ।
यद्वा, त्रयीसारः श्रुतिप्रतिपाद्यशङ्करः आधारः यस्यास्सा । भणितिपक्षे उपनिषद्न्मू
लेत्यर्थः । गङ्गायास्त्वयीसारोपादानकत्वमुक्तं काशीखण्डे—'श्रुत्यक्षराणि निश्चोत्य
काल्पयाच्छम्भुना मुने । निर्मिता तद्द्रवैरेषा गङ्गा गङ्गाधरेण वै ॥ योगोपनिषदां
सारमेतमाकृप्य शङ्करः । कृपया सर्वजन्तूनां चकार सरितां वराम् ॥' इति च
अयमर्थः— श्रुत्यक्षराणीति । हे मुने श्रुत्यक्षराणि उपनिषदक्षराणि निश्चोत्य निष्पीड्य
उपनिषदर्थं निश्चित्येति यावत् । तद्द्रवैः तेषामुपनिषदक्षराणां द्रवैः रसैः । तत्प्रति
पाद्यैर्ब्रह्मानन्दैरित्यर्थः । 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दीभवति' इति
श्रुतेः । 'काल्पयाच्छम्भुना सर्वेषामानन्दकारणैन गङ्गाधरेण एषा गङ्गा विनिर्मिते
त्यर्थः । एतदेवोपपादयति—योगोपनिषदामितीति । महीभेदान् भूभागविशेषान्
प्राप्ता सती साहस्रकमुखी पतनकाले सहस्रमुखैर्विशिष्टापि तत्त्वाद्वयपरा तत्त्वतः
वस्तुतः अद्वयः एकस्सागर एव परः परायणं यस्यास्तथाभूता त्वं जयमीति सम्बन्धः ।
यथा शङ्करगुरोः श्रीमच्छङ्कराचार्यपूज्यपादानां मुखाब्जात् समुद्भूता जन्मशमनी
त्रयीसाराधारा भणितिर्वेदान्तसूत्रभाष्यरूपा आचार्यान् 'चतुर्भिस्सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽ
वतर्णिष्यति' इति वायुपुराणनिर्दिष्टान् पद्मपादत्रोटकहस्तामलकसुरेश्वराभिधान् प्राप्ता
तैर्गृहीता सती साहस्रकमुखी जीवेश्वरादिविषये विविधव्याख्यारूपेण अनेका

अशक्यं नैवास्ति त्रिभुवनसहस्राद्भुतकृति--
 प्रगङ्गाया मायापरिकलितदास्ये किमपि ते ।
 अकीर्तिस्ते माभूद्वमहिषि पादाग्रपतिं
 गृहणेतं दीनं शरणरहितं द्राक्खण्या ॥ २ ॥
 भवाम्भोधेः शश्वद्दुरितनिरतस्तारणमयं
 न खल्वहृत्येवं सुरधुनि विधत्से यदि मतिम् ।
 तदा भूयोप्यास्तां जनिरपि तु मुख्या मम भवे--
 दमुख्या वा भक्तिस्तव चरणयोस्तत्र नियतम् ॥ ३ ॥

चान्तरभेदवती अपि तत्त्वं ब्रह्म एवाद्वयमेकं परं परमतात्पर्यविषयो यस्यास्तथाभूता
 जयति । विम्बप्रतिविम्बभावादिभिरभेदाध्यवसायादुपमा ॥ १ ॥

अशक्यमिति ॥ त्रिभुवनेत्यादि ते इत्यस्य विशेषणम् । मायायाः स्वा
 धीनत्वं सम्बुद्धया दर्शयति—मायेति । मायया जडशक्तिरूपया परिकलितं स्वीकृतं
 दास्यं यस्या इत्यर्थः । गृहणेति । अग्रहणे दोषं सूचयति—अकीर्तिस्ते माभू
 दिति । अग्रहणे सा अवश्यं भवेदित्यर्थः । भवमहिषीति । सम्भावितानामकीर्ति
 लेशोपि दुस्सहः, ‘सम्भावितस्य चाकीर्तिरणादतिरिच्यते’ इत्युक्तेरिति भावः
 द्राक्षक्षिप्तम् ॥ २ ॥

भवेति ॥ शश्वद्दुरितनिरत इति । संसारसमुद्रात्समुत्तारणानर्हत्वे हेतुर्गम्भ
 मिदम् । मुख्या उत्तमा । अपुर्नर्भवदा भक्तिरिति यावत् । संसारतारणानर्हत्वे
 संसारतारकमुख्यभक्तेरप्यनर्हता । अत एव स्मर्यते—‘भोगाय मन्दा कथिता
 सालोक्याप्त्यै च मध्यमा । अपुर्नर्भवदा भक्तिस्तमा दुर्लभा नृणाम् ॥’ इति ।
 तथाच तत्प्रार्थनाया नैफल्यं मन्वान आह—अमुख्या वेति । मन्दादिरूपा या
 काचिद्वेत्यर्थः । भक्तिः सेवा, ‘भज सेवायाम्’ इति स्मरणात् । तथाच लिङ्ग
 पुराणम्—‘भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तिः । तस्मात् सेवा बुधैः
 प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी ॥’ इति । कःयेन मनसा वाचा वा निष्पाद्यो भज
 नीयस्य तुष्टिहेतुव्यापारः भजमानपुरुषनिष्ठो भक्तिरिति यावत् । भक्तेर्विभागो भाग
 वतादावुक्तः—‘श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं

समारब्धं यद्वा निखिलमिदमीयं करुणया
 शरीरं पाथोभिर्जनिषु तत्र मृत्सनाभिरथवा ।
 भवद्वक्तात्तैर्वा जननि भसितैस्तपदलग—
 तपरागैर्वा भूतैरुत भवतु तलेशमिठ्ठैः ॥ ४ ॥
 भवत्तीरं मुक्तेश्शरणमखिलं पापशमनं
 तथाप्याहुर्भूयोमहिममणिकण्ड्याख्यसरसा ।
 लसत्पुण्याख्यानं प्रथितमविमुक्तं परतरं
 महेशो यस्याम्ब क्षणमपि वियोगं न सहते ॥ ५ ॥

सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ पुंसाऽपिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।’ इति । तत्र जनिषु
 नियतमिति क्रियाविशेषणम् । नियतत्वं व्यापकत्वम् । तथाच सर्वासु जनिषु
 भक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

‘ज्ञात्वा कलियुगं धोरं गङ्गाभक्तिः सुगोपिता’ इति स्मरणात् परमेश्वर
 गोपितां तां कथमहं दास्यामीत्याशङ्कायां कल्पान्तरमाह—समारब्धमिति ॥ समा-
 रब्धं समुत्पन्नम् । पाथोभिरित्यादितृतीयान्तानामत्वान्वयः । तवेत्यत्रापि सम्बध्यते ।
 भवद्वक्तातैः यथाविधि भवद्वक्तविधृतैः । संस्कारादिपूर्वकं सम्पादितैरिति वा ।
 तत्पदेति । भवद्वक्तपादेत्यर्थः । भूतैः पञ्चभूतैः । उतेति पक्षान्तरे । तलेश
 मिठ्ठैः तादृशाबादीनां लेशसंयुक्तैः ॥ ४ ॥

भवदिति ॥ अखिलं भवत्तीरमिति योजना । मुक्तेः शरणं मुक्तिप्रद
 मित्यर्थः । तत्र हेतुः—पापशमनमिति । आहुः, पुराणादय इति शेषः । भूयो
 महिमेति । भूयांसः महिमानः यत्र तादृशेन मणिकण्ड्याख्यसरसा मणिकर्णी इत्याख्या
 यस्य तादृशेन सरसा । मणिकर्णिकयेत्यर्थः । ‘मणिकण्ड्या विधानतः’ इत्यादिस्मरणात्
 मणिकर्णीत्यपि संज्ञा । इदच्च लसदित्यत्र सम्बध्यते । महिमानश्चात्र निखिल
 तीर्थसैव्यत्वमुक्तिकृतनिजकैङ्गर्यादयः । तदुक्तम्—‘समासाद्य च मद्याहमभियान्ति
 च नित्यशः । संस्नातुं सर्वतीर्थानि मुक्तिदां मणिकर्णिकाम् ॥’ इति ॥ ‘मुक्तिहि
 तत्किङ्गरी’ इति च । पुण्याख्यानमिति । पुण्यं महापापनाशकम् आख्यानं नाम
 यस्य तथाभूतम् । तदप्युक्तम्—‘नामापि गृह्णतः काश्याः सदैवास्त्वेनसः क्षयः ।’

उषःस्नातः श्रेतांशुकभसितरुद्राक्षरुचिभृ-

जपन् सूक्तं रौद्रं तव दरवरिष्टोदरघृतेः ।

कदा तीर्थैरम्ब त्रिभुवनपर्ति खण्डपरशुं

समासिच्याचेयं स्थिरतरमतिः श्रीफलदङ्कैः

॥ ६ ॥

इति । अपिच, ‘ब्रह्महत्यादिपापानि यस्या नाम्नोपि कीर्तनात् । त्यजन्ति पापिनं काशी सा केनेहोपमीयते ॥ वाराणसीति काशीति महामन्त्रमिमं जपन् । यावज्जीवं त्रिसन्ध्यं तु जन्तुर्जातु न जायते ॥’ इत्यादि । प्रथितं स्वप्रापकापरपुण्यक्षेत्रादि कत्वादिना प्रसिद्धम् । तदुक्तं काशीखण्डे—‘अन्यानि पुण्यक्षेत्राणि काशीप्राप्ति कराणि हि’ इति । अविमुक्तमिति । अविमुक्तं काशी । तत्राम निरुक्तं तत्रैव—‘क्षेत्रे विशूलिन् भवतोऽविमुक्ते विमुक्तिलक्ष्यम्ये न कदापि मुक्ते’ इति । तत्र अविमुक्तनामनिर्वक्तिर्विमुक्तिलक्ष्येतीति तद्वचास्या । परतरं सर्वतोप्युत्तमम् । तथाच भगवत्यादाः—‘गङ्गातीरमनुत्तमं हि सकलं तत्रापि काशयुत्तमा तस्यां सा मणिकणिकोत्तमतमा यत्वेश्वरो मुक्तिदः’ इति । काशीखण्डेपि, ‘प्रयागतोपि तीर्थेशात् सर्वेषु भुवनेष्वपि । अनायासेन वै मुक्तिः काशयां देहावसानतः ॥ प्रयागादपि वै रम्यमविमुक्तं न संशयः ॥’ इति । परमेश्वरनिर्मितत्वेनाप्युत्कर्षः । तदप्युक्तं तत्रैव—‘मया सृष्टानि विप्रेन्द्र भुवनानि चतुर्दश । अस्याः पुर्या विनिर्माता स्वयं विशेश्वरः प्रभुः ॥’ इति । अपि च, ब्रह्मात्मरूपत्वादिनाप्युत्कर्षः ॥ तदप्युक्तं तत्रैव—‘ब्रह्मात्मरूपा काशीयं दहेत् पापानि सर्वशः । दृष्टा सृष्टा स्मृता वापि किं पुरुर्धर्मवासि नाम् ॥ संसारदावदहने पतितानां स्वकर्मभिः ॥ काशयेव शरणं नान्यत् मुक्तानामपि पार्वती ॥’ इति, ‘यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः । यथेश्वराणां गिरिशः स्थानाना मेतदुत्तमम्’ इति, ‘वाराणस्याः वरं स्थानं न भूतं न भविष्यति । यत्र साक्षान्महा देवो देहान्ते स्वयमीश्वरः ॥ व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्तके ।’ इति, ‘मुक्तिरे केन जन्मना’ इत्यादि च पुराणवचनमत्र द्रष्टव्यम् ॥ न सहत इति । तदुक्तं तत्रैव—‘लभते स्म न शर्म शङ्करः प्रसरत्काशिवियोगजज्वरः’ ‘इत्यादि ॥ ५ ॥

उषःस्नात इति ॥ श्रेतेत्यादि । असितवस्त्रधारणनिषेधात्, ‘सितेन भस्मना कुर्यात्तिसन्ध्यं यस्मिपुण्ड्रकम् । सर्वपापविनिर्मुक्तशिशवलोके महीयते’ इति वचनात्, ब्राह्मणस्य श्रेतरुद्राक्षधारणस्यैव श्रुतत्वाच्च श्रैत्यं तिषु विशेषणम् । भस्मादिधारणं विना शिवपूजाया निष्कलत्वं लैज्ञे स्मर्यते—‘विना भस्मनिपुण्ड्रण विना रुद्राक्षमालया । पूजि

सुधातः स्वादीयस्मुरतटिनि तीरैकवसति--

स्त्वदीयं पानीयं विमलमखिलार्तिप्रशमनम् ।

प्रकासं पीत्वातिप्रमुदितमना भक्तनिवहैः

प्रगातुं त्वन्नामान्यवसरमसौ प्राप्स्यति कदा

॥ ७ ॥

तोपि महादेवो न स्थातस्य कल्प्रदः ॥’इति दरवरिष्ठोदरधृतैः श्रेष्ठशङ्खान्तः सम्भूतैः श्रैष्ठश्च
सुप्रतिष्ठितत्वादिना । तदुक्तं ब्रह्मोत्तरखण्डे—‘सुप्रतिष्ठितशङ्खस्य तीर्थैः पञ्चामृतैरपि ।
अभिषिष्य महादेवं रुद्रसूक्तेस्समाहितः ॥’ इति । खण्डपरशुं, परान् शृणातीति परशुः,
गजासुरवधे खण्डः परश्वोस्येति खण्डपरशुरिति टीकासर्वस्वे । खण्डयतीति खण्डः परशुर्य
स्येति वाचस्पत्ये । समासिच्य सम्यगभिषिच्य । श्रीफलदलैः बिल्वदलैः । तेषां भगवतो
उत्तिप्रियत्वादिति भावः । तदुक्तं बृहद्वर्मपुराणे—‘शिवः पुण्यः शिवप्रियः’ इति । ‘यथा मे
श्रीफलतरुर्यथा गङ्गाजलं मम । तथा प्रियतमं लक्ष्मि श्रीपतं श्रीफलच्छदः ॥’ इति पुराणा
न्तरवचनं च । अत श्रीपतं पद्मम् । ‘श्रीपर्णं पङ्कजेषि च’ इति कोशात् । बिल्वदला
र्पणफलन्तु शिवरहस्यादावुक्तम्—‘बिल्वपत्रैस्तत्फलैर्वा भस्मना वा महच्छ्रूयम् ।
प्राप्नोति मुक्तिसाम्राज्यमपुनर्भवदायकम् ॥’ इति । मलयाचलखण्डेषि, ‘ब्रह्मन् विल्वस्य
माहात्म्यं वर्णितुं को नु शक्यते । असारभूते संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ॥
गङ्गा च विल्वपूजा च सत्सङ्गशिशवकीर्तनम् ॥’ इत्यादि । ‘विल्वस्य यत आदित्य उद
तिष्ठत् ततो विल्वः’ ‘तव वृक्षोऽथ विल्वः’ इति श्रुतिभ्यामादित्यसोदरत्वं लक्ष्मी
वृक्षत्वच्च सिद्धमित्यतोप्युत्कर्षातिशयो बोध्यः । आदिपुरमाहात्म्येषि, ‘पत्राणि च प्रसू
नानि यानि सन्ति दिवि क्षितौ । कोटिजन्मसु तैस्सर्वेरचिते मयि यत् फलम् ॥
एकेन विल्वपत्रेण प्राप्नुयादर्चकः फलम् ॥’ इति । विस्तररत्नु तत एवावगन्तव्यः ।
श्रीफलदलार्चनप्रकारादिः पुरुषार्थचिन्तामण्यादौ प्रपञ्चितः । काश्यां लिङ्गार्चनं प्रति
नारदीयवचनम्—‘गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा यो लिङ्गं नित्यमन्तर्येत् । एकेन जन्मना
मोक्षं परं प्राप्नोति स प्रुवम् ॥’ इति । इदमत्र बोध्यम्—विल्वदलार्पणं शिवपूजाया
उत्तराङ्गमिति सर्वत्र शिवपूजायाः परिपूर्णतासिद्धये विल्वार्पणं कार्यम् । यथोक्त
पत्रालाभे शुष्कजीर्णपत्रम्, तस्याप्यलाभे तद्रजः, तस्याप्यलाभे यत्किञ्चित् पुष्पं
गृहीत्वा विल्वमिदमिति सङ्कल्प्यार्पणीयम् । स्पष्टज्ञेदं मलयाचलखण्डे इति ॥ ६ ॥

सुधात इति ॥ सुधातः अमृतात् । स्वादीयः मधुरतरम् । भक्तनिवहै
रिति सहार्थं तृतीया

॥ ७ ॥

कृतस्नानो भक्त्या दुरितहरमृतोयभसितैः
प्रशस्तै लद्राक्षैः कलितकवचसाऽजलिपुटः ।
तयीमुख्ये गङ्गे नरसखतनूजे कुरु दया--
मिति क्रोशन्तुचैस्तटभुवि वसेयं तव कदा

॥ ८ ॥

कृतस्नान इति ॥ कृतनित्यस्नानः सन्नित्यर्थः । नित्यस्नानानन्तरमिति यावत् । दुरितहरमृतोयभसितैरित्यत्राप्येतत् सम्बद्धते । अत क्रमो विवक्षितः । पूर्वं मृदा, ततो जलेन, अनन्तरं भस्मनेति । मृतिकायास्सर्वाधरत्वादिकं तैत्तिरी यास्समामनन्ति—‘मृतिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । मृतिके ब्रह्म दत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता । मृतिके देहि मे पुष्टि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । मृतिके प्रतिष्ठिते सर्वं तन्मे निर्णुद मृतिके । तथा हतेन पापेन गच्छामि परमां गतिम् ।’ इति । अत भाष्यम्—तृतीयमन्त्रमाह—हे मृतिके प्रशस्तमृत् यन्मया दुष्कृतमर्कर्तव्यं पापं कृतं तत् हन विनाशय । किञ्च यतस्त्वं ब्रह्मणा परमात्मना दत्ता भूमिरूपेण स्थापिता ब्रह्मदत्तासि । ननु मामेवाभिमन्त्र्य कः स्नाति स्मेत्यत आह—काश्यपेन तदुपलक्षितैः परमर्षिभिः स्नानादिकाले अभिमन्त्रिता तदुष्कृतञ्च हतवत्यसि । अतश्चष्टाचारप्रासत्वाद्यमप्यभिमन्त्रयाम इति भावः । किञ्च मे महां पुष्टि देहि । यतः पृथिवीरूपायां त्वयि सर्वं चतुर्विंशं भूतजातं प्रतिष्ठितं वर्तते । अतस्त्वयधिष्ठिताय महां पुष्टि देहीत्यर्थः । अनन्यपदेन सम्बुद्धि त्यं भक्त्यतिशयप्रयोजनम् । चतुर्थमन्त्रमाह—प्रतिष्ठन्ति प्राणिनोऽस्यामिति प्रति षिता तत्सम्बुद्धौ हे प्रतिष्ठिते मृतिके मे मत्सम्बन्धि तत् प्रसिद्धं सर्वं पापं निर्णुद विनाशय । हे मृतिके तथा प्रसिद्धया त्वया पापेन हतेन सता । सति तृतीया । पापे हते सतीत्यर्थः । परमां गतिमपर्वगं गच्छामीति । स्नानपूर्वं काले दक्षिणहस्ते गृहीताया मृतिकाया अभिमन्त्रणमन्त्रात्रेतौ । मृतिकाभिमन्त्रणानन्तरमन्यानपि सम्प्रार्थ्य आपादतलं मृतिकोपलेपः कार्यः । इदमेव च मृतिका स्नानमिति ध्येयम् । मृतिकास्नानप्रकारः शिवार्चनाचन्द्रिकायां सविस्तरं प्रतिपादितः । बृहज्जावालोपनिषदि भस्मसम्पादनोद्घूलनत्रिपुण्ड्रधारणादिविधानानन्तरं श्रूयते—‘तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् । येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्मना धृतम् ।’ इति । ‘ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः । तेषां

नास्ति विनिर्मेक्षः संसाराजन्मकोटिभिः ॥ येषां कोपो भवेद् ब्रह्मान् ललाटे भस्म दर्शनात् । तेषामुत्पत्तिसाङ्गर्यमनुसेयं विपश्चिता ॥ धिक् भस्मरहितं फालं धिग्ग्राम मशिवालयम् । धिगशिवार्चनं जन्म धिविद्यामशिवाश्रयाम् ॥’ इत्यादि पुराणवच नन्द बोध्यम् । भस्मावलेपः आभेयस्नानतया स्मृतः । तथाच पराशरः —‘स्ना नानि पञ्च पुण्यानि कीर्तितानि महर्षिभिः । आभेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यं मेव च ॥ आभेयं भस्मना स्नानमवगाढ्य तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ यतु सातपवर्षेण, तत्स्नानं दिव्यमुच्यते । अत ई नानि तस्तु गङ्गायां स्नानो भवति मानवः ॥’ इति । प्रशस्तैरित्यादि । रुद्रस्याक्षिभ्यः सौमसूर्याभिरुपेभ्यस्थिपुरसंहारायाघोरास्त्ररूपेण जातत्वाद्वुद्राक्ष इति लोकाक्षिः । कलित कवच इत्युक्त्या सर्वज्ञेषु रुद्राक्षधारणं प्रतीयते । तथाच सर्वज्ञेषु सृत्युतारक नामप्रशस्तरुद्राक्षधारीति समुदितार्थः । ‘नाभेरधोपि बधीयाद्वुद्राक्षं चरणावधि ॥ इति स्कान्दोक्तेः सर्वज्ञेषु धार्यता । लिसहस्ररुद्राक्षान् त्रिवर्षीणि धृत्वा साक्षाद्वद्रो भवतीत्युपदिश्य श्रूयते च—‘तस्मान्मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं रुद्राक्षं कण्ठे शिरसि बाहोर्वा निबन्धीत । तस्य सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते । तस्माद्यां काञ्छिद्गां दद्यात्सा दक्षिणा भवति’ इति । इदमत बोध्यम्— रुद्राक्षधारणमपि भस्म धारणवत् शिवपूजायां नित्यमिति पूर्वोक्तमनुसन्वेयम् । रुद्राक्षश्च ब्राह्मणादिभिः क्रमेण श्वेतरक्तपीतकृष्णवर्णं ग्राह्यम् । उक्तवर्णालभे ब्राह्मणैः इतरवर्णमपि धारणीयम् । रक्तादिवर्णतयं क्षत्रियैः, पीतादिद्वयं वैश्यैः, शूद्रैस्तु कृष्णमेव धार्यम् । परन्तु सूतकमृतकस्त्रीसङ्गतिमलमूलविसर्जनमांसलशुनादिभक्षणसमयेषु मूर्धभुजकण्ठकर्णव्यतिरिक्ताङ्गेषु तद्वारणं वर्ज्यम् । स्पष्टच्चैतत् शिवार्चनाचन्द्रिकायाम् । मलयाचलखण्डे तु पञ्चदशाध्याये, ‘शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि अभक्ष्यस्यापि भक्षकः । ग्लेच्छो वाप्यथ चण्डालो युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ रुद्राक्षधारणादेव स रुद्रो नात संशयः ॥ अमन्त्रधारणादेव गुणा एते प्रकीर्तिताः ॥ यः पुनर्मन्त्रसंयुक्तं धारयेद्यदि मानवः । गुणानां तस्य माहात्म्यं कथितुं नैव शक्यते ॥’ इत्यपि दृश्यते । भस्मरुद्राक्षधारणयोर्महात्म्यमादिपुरमाहत्म्येपि प्रपञ्चितम् । लवीमुरुये इति । गङ्गायां आदिवेदरूपत्वात् । तथाच स्मर्यते—‘ऋग्वेदमूर्तिर्गङ्गा स्यात् यमुना च यजूर्मुवा । नर्मदा साममूर्तिस्तु स्यादथर्वा सरस्वती ॥’ इति । नरसखतनूजे इति । नर-

प्रदीपानातोयं दृढगितिसोपानततिषु
प्रदीपान् विन्यस्य स्थिरतरमना जाह्नवि कदा ।
सवित्रीं कामानां पुळकिततनुर्दीनशरणं
समर्चान्युन्निद्रैः प्रियतरसुमैत्र भवतीम् ॥ ९ ॥

कदा वा पश्येयं नवविकचपङ्करुहभृत—
स्तरङ्गान् भूयोऽहं तव दलितजीमूतनिवहान् ।
पदाभोजे पूजां बलिविजयिनः सत्यनिलये
विधातुं ग्रोत्थिपानमरघुनि बाहूनिव रसात् ॥ १० ॥

सखस्य मुनेनारायणस्य शरीरोद्भूते इत्यर्थः । गङ्गाया नारायणसन्यकरोद्भूतत्वं वामनपुराणे द्वितीयाध्याये भगवता महेश्वरेण ब्रह्महत्यानिवृत्त्युपायं पृष्ठस्य नारायणस्य वचनानन्तरं स्मर्यते —‘नारायणवचः श्रुत्वा त्रिशूलेन महेश्वरः । सब्यं नारायणमुजं ताडयामास वेगवान् ॥ त्रिशूलभिहतान्मार्गात् तिस्रो धारा विनिर्युः । एका गगन माश्रित्य स्थिता तारामिमिण्डितम् ॥ द्वितीया न्यपतद्भूमौ तां जग्राह तपोघनः । अतिर्यस्मा त्समुद्भूते दुर्वासाशशङ्करांशतः ॥ तृतीया न्यपतद्वारा कपाले रौद्रदर्शने ।’ इत्यादि । इह कपाले इत्यस्य महेश्वरकरस्थिते ब्रह्मकपाले इत्यर्थः । पाद्मेषीयं कथा वर्तते । अत चिन्तास्त्रयो भावो व्यञ्जयते ॥ ८ ॥

प्रदीपानिति ॥ आतोयं तोयपर्यन्तम् । सवित्रीं जनयित्रीम् । गङ्गायाः सर्वकामसवित्रीत्वं निखिलदेवार्चनायास्तस्मर्चान्तर्भूतत्वादपि बोध्यम् । तथाच भवि प्यवचनम् —‘पूजितायाच्च गङ्गायां पूजितास्सर्वदेवताः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजये दमरापगाम् ॥’ इति । दीनशरणं दीनानां महापातकिनामपि शरणं रक्षित्रीम्’ च्युनदी दीनशरणं देहि देहनिवारिणी’ इति स्मरणात् । किञ्च, ‘मातापि सन्त्यजेत् पुत्रं ब्रह्महत्यादिकारिणम् । त्वं पुनर्गर्हितं मम पुनीषे दीनवत्सले ॥’ इति । उन्निद्रैः विकसितैः । प्रियतरसुमैः धत्तूरादिकुसुमैः । धत्तूरकुसुमप्रिये’ इति, ‘कदम्बकुसुमप्रिये’ इति च स्मरणात् । अतभवतीं पूज्याम् ॥ ९ ॥

कदेति ॥ पङ्करुहभृत इति । भक्तैः पद्मादिसमर्चनादिति भावः । अनेन पूजोपकरणसम्पत्तिर्दर्शिता । दलितजीमूतनिवहानिति । अनेन उत्पेक्षानिमित्तमौन्नत्यं

प्रवातप्रोद्गच्छद्विपुलतरकल्लोलनिवह--

प्रवाहप्रक्षोभप्रसरदतिरम्यारवभरैः ।

कदा ते नृत्यन्त्या हरशिरसि रुद्धान्यनिनदै-

यियासुर्मूर्दात्मा पुनरयि पुनीयां श्रुतिपुटम्

॥ ११ ॥

दर्शितम् । बलिविजयिन इति । अनेन बलिजयसंमये स्वोत्पत्तिस्थानत्वात् पदा भोजस्य विशेषतो भजनीयत्वं घोत्यते । सत्यनिलये ब्रह्मलोकस्थिते । पदाभोज विशेषणमेतत्, 'यस्मात् दात्रं तोद्यम्' इति स्मरणात् । प्रोक्षितान् उत्त्रमि तान् । रसात् भक्त्या

॥ १० ॥

प्रवातेति ॥ प्रवातेन प्रकृष्टवातेन प्रोद्गच्छन् विपुलतरकल्लोलनिवहो यत तथाभूतात् प्रवाहप्रक्षोभात् प्रक्षुब्धप्रवाहात् प्रसरतां समुद्रभूतानाम् अतिरम्यारवाणां भरैरतिशयैरित्यर्थः । रुद्धान्यनिनदैः रुद्धाः प्रतिहताः अन्यनिनदाः शब्दान्तराणि यैस्तैरित्यनेन शब्दान्तरश्वरणेन श्रोत्रस्य न मालिन्यप्रसक्तिरिति सूच्यते । मूढा त्मेति । मौद्याभावे देशान्तरगमनस्यैवाप्रसक्त्या नैतच्चिन्तावकाश इति भावः । उत्कञ्च—'कः काशीं प्राप्य दुरुद्धिरपरत यियासति । मोक्षनिक्षेपकलशों तुच्छश्री कृतमानसः ॥' इति, 'वाराणसीह वरणासि सरिद्विरिषा सम्भेदभेदजननी द्युनदी लसछ्रीः । विश्रामभूमिरचलामलमोक्षलक्ष्म्या हैनां विहाय किमु सीदति मूढजन्तुः' इति च । वाराणसीति । इह संसारे वाराणस्यस्ति । ह स्फुटम् । तामिमां विहाय मूढजन्तुः, उवितर्के, किं सीदति गच्छति, अवसीदति वा । विहायागमने हेतुगर्भाणि विशेषणान्याह—वरणासीसरिद्भ्यां दक्षिणोत्तरतः सीमरूपाभ्यां वरिष्ठो श्रेष्ठो । तथा चोक्तम्—'असीवरणयोर्मध्ये पञ्चकोशं महत्तरम् । देवा मरणमिच्छन्ति का कथा इतरे जनाः ॥' इति । सम्भेदः सम्भेदः, भेदबुद्धिरिति यावत् । तत्खेदस्य तत्त्वाशस्य जननी कर्त्तीत्यर्थः । यद्वा, सम्भेदो वियोगः अर्थात् गङ्गायाः तस्मिन् खेदस्य जननीत्यर्थः । दमनीति वा पाठः । सम्भेदेन भेदबुद्ध्या यः खेदः संसार तापः तस्य दमनी नाशनीत्यर्थः । एकपद्यपाठे, वरिष्ठो द्वडो यः सम्भेदः तस्ये त्यादि पूर्ववत् । यद्वा, वरिष्ठो यः सम्भेदः सङ्गमः तेन खेदजननी । पापस्य संसारस्य वा इत्यर्थात् । द्युनदा गङ्गया लसन्ती श्रीर्यस्यास्सा तथेति । अमलाया मोक्षलक्ष्म्याः विश्रामभूमिः विश्रमस्थानम् । मोक्षलक्ष्म्या अमलत्वं नाम स्वप्रका

पिवन्नम्भः शृणवन् मधुरमधुरं निर्झररवं
 स्पृशन् जिघन्मातस्तत्र सुरभिकल्लोलपवनम् ।
 प्रपश्यन् कादम्बै रुचिरमपि रूपं तत्र परं
 स्मरन् सान्द्रानन्दं विविधमिह लप्स्ये वद कदा ॥ १२ ॥
 विगतविकृतिजातं भासकं भासकाना—
 मनुगतमखिलेषु स्वप्रकाशं विशुद्धम् ।
 करणविलयमिद्धं साक्षि तेजस्तमो मे
 हरतु हृदयदृष्टं काशिकानित्यदीप्रम् ॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां षष्ठस्तरङ्गः ॥

शतवम् । अचला प्रलयेषि नाशरहिता इति तद्व्याख्या । ‘दैनन्दिनेऽथ प्रलये’
 इति तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् काश्या अचलत्वं बोध्यम् ॥ ११ ॥

पिवन्निति ॥ मधुरमधुरमित्यम्भस्यप्यन्वेति । सुरभीति । सुरभिः यः
 कल्लोलपवनः तमिति स्पर्शने ब्राणने च कर्म । सौरभ्यं भक्तार्पितकल्लोलगतप्रसून
 सम्पर्कात् । कल्लोलसम्बन्धोवत्या शैत्यञ्च स्पष्टम् । कादम्बैः नीलहंसैः रुचिरं
 विजातीयवर्णव्यतिकरविराजमानम् । कादम्बानां नैल्यं रघुवंशे तयोदशसर्गे
 ‘क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्किः’ इत्यत्र स्पष्टम् । विशेष
 ऐषडिन्द्रियाणां गङ्गासम्बन्धिनो विषया उक्ताः । परं प्राकृतादप्युत्कृष्टं दिव्यं
 रूपं स्मरन्निति योजना । इह अस्मिस्तरीये ॥ १२ ॥

विगतेति ॥ विगतविकृतिजातं निर्विकारम् । ‘कूटवन्निर्विकारेण स्थितः
 कूटस्थ उच्यते’ इति पञ्चदश्युक्तलक्षणं कूटस्थमिति यावत्, सविकारस्य साक्षित्वा
 नभ्युपगमात् । तदुक्तं बिन्दौ—‘एकस्य कूटस्थस्यैव सर्वसाक्षित्वात्’ इति । अत
 व्याख्या—एकस्य सर्वानुस्यूतस्य कूटस्थस्येति । स्वसमानसत्ताकं रूपान्तरमापद्यते
 यस्तदन्यस्येत्यर्थं इति । भासकानां सूर्योदीनामपि, ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
 यस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति, ‘येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानी
 यात् विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ इति च श्रुतेः, ‘यद्भासा भासतेऽर्काद्वि’
 इति स्मृतेश्च । द्वितीयश्रुतेरयमर्थः—येन साक्षिचैतन्यरूपेणात्मना इदं सर्वं दृश्य
 जातं विजानाति प्राणी, तं साक्षिणमात्मानं केनान्येन साक्ष्यभूतेन जडेन विजा-

सप्तमस्तरङ्गः ।

उच्चैःस्थानादुदितमगजे नाशकं पातकानां
 चिन्तारतं किमपि भवती भूषणं चन्द्रमौलेः ।
 देशे देशे स्वयमभिसरत् प्रार्थनानिर्व्ययेष्वं
 सर्वान् कामान् प्रदिशदमृतप्रापकोद्यत्प्रकाशम् ॥ १ ॥

नीयात् । पुमानिति शेषः । अस्यैव वाक्यस्य स्वयं तात्पर्यमाह—विज्ञातारमि
 त्यादीति । अखिलेषु अनुगतम् अधिष्ठानविधया निखिलवस्तुसंसृष्टम् । स्वप्रकाश
 मिति । भासकान्तरापेक्षायामनवस्थानप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वच्च
 ‘स वेति वेदं न च तस्यास्ति वेत्ता अन्यदेवैतद्विदितादथो अविदितादधि’ इति श्रुति
 सिद्धम् । विशुद्धम् आवरणादिविहीनम् । इदच्च स्वप्रकाशत्वे हेतुः । यद्वा, पञ्चदश्युक्त
 रीत्या स्वप्रकाशत्वमेवानावृतत्वे हेतुः । तथाच तत्रोक्तम्—‘स्वप्रकाशे कुतो विद्या तां
 विना कथमावृतिः’ इति । तत्रैवं व्याख्या—भवन्मते आत्मनः स्वप्रकाशत्वात् तस्मिन्न
 विद्या नोपपद्यते, तेजस्तिमिरयोरिव विरुद्धस्वभावत्वेन तयोस्सम्बन्धानुपपत्तेः । अविद्या
 भावे च तत्कृतमावरणं दुर्निरूप्यं स्यादिति । करणविलयः
 सुषुप्तिः तत्र सिद्धमवबुद्धम् । उत्थानानन्तरं सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिदवेदिष
 मिति स्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सुषुप्तावज्ञानाद्यनुभवस्यावश्यं कल्पनीयत्वादित्याशयः । तदुक्तं
 पञ्चदश्याम्—‘सुसोत्थितस्य सौषुप्तमोबोधो भवेत्स्मृतिः । सा चावबुद्धविषयाव-
 बुद्धन्ततदा तमः’ इति । सिद्धान्तबिन्दावपि, ‘आत्मनः सुषुप्तिसाक्षित्वात्र तत्र
 तदभावः, अन्यथा मूढोऽहमासमिति परामर्शानुपपत्तेः’ इति । साक्षीति ।
 ‘कूटवन्निर्विकारा चित्सर्वदृश्यविभासिका । अनुस्यूता च सर्वेषु साक्षिणी समुदा-
 हता ॥’ इत्युक्तलक्षणम् । साक्षात् अव्यवधानेन पश्यति सर्वमिति साक्षी । ‘साक्षा-
 दूदृष्टरि संज्ञायाम्’ इतीन् । ‘कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च’
 इत्यादिश्रुत्या, ‘अतस्साक्षी शिवः साम्बः स्वप्रकाशैकलक्षणः । तेन सर्वमिदं गम्यं गम-
 कोऽसौ न गम्यते’ ॥ इत्यादिस्मृत्या च ईश्वरस्यैव साक्षित्वं प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

उच्चैरिति । उच्चैःस्थानात्, न तु नीचैःस्थानत् समुद्रकुहरात् । उच्चैः
 स्थानोदितत्वमेव समुद्रया दर्शयति—अगजे इति । किमपि प्रसिद्धाद्वयतिरिक्तम् ।

कामारातेहृदयमकरो धैर्यसिन्धावगाधे
गाढं मग्नो हिमधरसुते कामकैवर्तकेन ।
आवध्य त्वत्कुव्रलयरुचिस्पर्धिनेतान्तलीला—
जालेन द्राङ्गनिजवशमहो नीयते विस्तृतेन ॥ २ ॥

वीक्षालक्ष्मीस्त्रिभुवनपतेलोकरक्षैकदीक्षा
 यातायाते ननु विद्धर्तीं रागलज्जाप्रणुन्नाम् ।
 आरुह्याम्बारमति सततं तावकापाङ्गदोळां
 लीलालोला शरणमधुना कं प्रयाति त्रिलोकी ॥ ३ ॥

देशे देशे इति । चिन्तारब्लं तु स्वदेशस्थितमुपागतेभ्यः प्रार्थ्यमानं सत् कांश्चित् कामानेव
सुखसाधनान्येव दताति, न तु सुखस्वरूपां मुक्तिमित्यर्थः । अमृतेति । अमृतस्य
सुधाया मोक्षस्य च प्रापकं च तत् उद्यन् प्रवृद्धः प्रकाशो यस्य तच्च इत्यर्थः ।
यद्वा, उद्यन् प्रकाशः उद्यत्प्रकाशः अपरोक्षदर्शनम्, अमृतप्रापकः उद्यत्प्रकाशो
यस्य तत् । तथाच गङ्गाप्रत्यक्षं स्वर्गापवर्गप्रापकमिति यावत् । अधिकतादूष्यरूपकम् ।
अस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च तरङ्गे मन्दाकान्तावृत्तम् ॥ १ ॥

कामारातेरिति ॥ हृदयमकरः हृदयमेव मकरः । धैर्यसिन्धौ धैर्यमेव
सिन्धुः तस्मिन् । कामकैवर्तकेन काम एव कैवर्तको धीवरस्तेन । लीलाजालेन
लीला विलाभ एव जालम् आनायस्तेन । विस्तृतेन विस्तारितेन ॥ २ ॥

वीक्षालम्भीरिति ॥ वीक्षालम्भीरालोकनश्रीः । लिभुवनपते: तादृशस्य
परमेश्वरस्य । लोकरक्षैकदीक्षा लोकरक्षैव एका मुख्या दीक्षा यस्यास्सा । लोक
रक्षाविधात्रीत्यर्थः । यातायाते यातमायातञ्च । नन्विति सम्बोधने । विदधर्तीं कुर्वतीम् ।
अत हेतुमाह—रागलज्जाप्रणुन्नामिति । रागेण लज्जया च प्रणुन्नां प्रेरितामित्यर्थः ।
रागेण पुरोनयनम् । लज्जया पश्चान्नयनमिति बोध्यम् । आरमतीति । ‘व्याङ्गपरिभ्यो
रम’ इति परस्मैपदम् । तावकेति । अपाङ्ग एव दोळेति रूपकम् । प्रयातीति । इदानीं
भगवद्वृद्धिष्ठातानां प्रपञ्चपालनादन्यत्रैव संखटकौतूहलतया ततो विश्वरक्षाया दुर्लभत्वा
दिति भावः ॥ ३ ॥

पीनोत्तुङ्गस्तनतटलसच्छुभ्रपद्मायमाना—

मीशप्राणप्रणयिनि भवन्मञ्जुमन्दस्मिताभाम् ।
ज्योत्स्नां मन्ये नयनकुमुदोल्लासमेषा पुरारे—

राधने हि प्रसवशरभूर्नन्दयन्ती समस्तम्

॥ ४ ॥

चेतःक्षेत्रे वपति सुकृती त्वत्पदाम्भोजबीजं

श्रेष्ठं शास्त्रप्रमुखकलनालाङ्गलप्राप्तसाम्ये ।

काले सिक्ते त्रिदशविनुते भक्तिपीयूषवर्षैः

संवित्सस्यप्रभवमधिकं भावयन् कर्षकाग्रयः

॥ ५ ॥

संसाराख्ये प्रबलदुरितोच्चण्डचण्डांशुतसे

गच्छन् व्यापद्विषमरुभूर्गमाध्वन्यजस्तम् ।

सन्तपोऽहं विषयमृगतृष्णाकुलस्त्वत्पदाब्ज—

छायादन्यत् किमपि शरणं जहनुकन्ये न मन्ये

॥ ६ ॥

पीनेति ॥ पीनोत्तुङ्गस्तनतटलसन् यः शुभ्रपद्मः तद्वदाचरन्तीम् । तत्त्वे नीत्रेक्ष्यमाणामिति यावत् । मन्दस्मिता भायाः स्तनतटाभिव्यासिरुत्येक्षाहेतुः । मन्दस्मितामां ज्योत्स्नां मन्ये इत्युत्येक्षा । कुत इत्याह—नयनेत्यादि । एषा मन्दस्मिताभा । प्रसवशरभूः प्रसवशरस्य पुष्पेषोर्मूरुत्पत्तिस्थानम् । कामसंवर्धिनीति यावत् ॥ ४ ॥

चेत इति ॥ चेतःक्षेत्रे चेत एव क्षेत्रं तस्मिन् । सुकृती एव कर्षकाग्रयः वपतीति सम्बन्धः । रूपकम् । शास्त्रप्रमुखेति । शास्त्रप्रमुखस्य वेदपुराणादेः कलना स्मरणमेव लाङ्गुलं हलं तत्क्रियेत्यर्थः । तेन प्राप्तसाम्ये सज्जातसमावस्थे इत्यर्थः । चेतसः साम्यं समभावना, रागद्वेषादिराहित्यं वा । काले सुकृतपरिपाककाले, पक्षे बीजावापाद्युचितकाले । संविदिति । संवित् ज्ञानं तदेव सम्यं तस्य प्रभवः उत्पत्तिः तम् । भावयन् चिन्तयन् । तत्कामनयेति यावत् । शास्त्रस्मरणकलनयो विगतवैषम्ये मनसि भक्त्या त्वत्पदध्यानेन सुकृतिनां ब्रह्मप्रकाशो जायत इत्यर्थः । कर्षकाग्रयः कृषीवलश्रेष्ठः । श्रैष्ठयच्च बहुविधाश्चर्यकरदोहळनिर्माणादि चातुर्यम्

संसारेति ॥ प्रबलेति । प्रबलं दुरितमेव उच्चण्डः कठोरः चण्डांशुः सूर्यः तेन तसे इत्यर्थः । व्यापदिति । व्यापद्विर्विषमो यो मरुभूर्गमाध्वा मरु

चित्तारण्ये विचरति भवद्वक्तिकासारलक्ष्मी-
मुन्मत्थ्यालं प्रकृतिचपलो जाड्यहस्ती मदीये ।
एनं दूरं गमय तरसा तीक्ष्णनेत्रान्तवाणैः
साधुवेव त्रिदशमहिते साम्रतं सूरतत्वम् ॥ ७ ॥

वेलातीतप्रसृमरपरीवाहकारुण्यसारैः
सद्यः फुल्लज्ञलजसुषमाप्रौढिघिक्कारदक्षैः ।
लीलालक्ष्मीविहृतिसदनैर्दीनदीनं सकृन्मां
गङ्गे मातः स्नपय विवुधप्रार्थनीयैरपाङ्गैः ॥ ८ ॥

भूरुपो दुर्गममार्गस्तस्मिन्नित्यर्थः । विषयमृगतृष्णाकुलः विषय एव मृगतृष्णिका तया इतस्ततो अमणेनातिखिन्नः । त्वत्पदाब्जच्छायादिति । ‘विभाषा सेना सुराछाया’ इत्यादिना क्लीबत्वम् । अब्जेत्युक्त्या तृष्णाशमनोपायमधुरतरमाधीलाभोपि सूच्यते ॥ ६ ॥

चित्तेति ॥ चित्तारण्ये चित्तमेवारण्यं तस्मिन् । भवद्वक्तीति । भवद्वक्ति रेव कासारः पद्माकरः तस्य लक्ष्मीमित्यर्थः । जाड्यमज्ञानम् । अनाद्यविद्येति यावत् । तदेव हस्तीति रूपकम् । दूरं गमय अपसारय । तव जाड्यहरत्वादिति भावः । तदुक्तम्—‘जाड्यविधवंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला’ इति । नन्व सावपि मे चिरकालं सकुटुम्बोऽतैव वसन् मे दयापात्रम्, तत् कथमेनमपसारयामीति चेदाह—साधुपूर्विधि । साम्प्रदं युक्तत् । सूरतत्वं दयालुत्वम् । ‘स्यादयाङ्गः कारुणिकः कृपालुस्मूरतस्समाः’ इत्यमरः ॥ ७ ॥

वेलातीतेति ॥ वेलातीतः सन् प्रस्तुमरो व्याप्नुवन् परीवाहः प्रवाहो यस्य तादशो यः कारुण्यस्य सारः प्रधानांशो येषां तैरित्यर्थः । सद्यः तदात्व एव । लीलेति । लीलालक्ष्म्या विलासशोभाया विहृतिसदनैः क्रीडागृहैः । श्रियो विहारस्थानैरित्यपि प्रतीयते । सकृत् सकृदपि । स्नपय । तावतैव सर्वदैन्यनिवृत्तिर्भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

पादाब्जाते किसलयततिः कातरा वेपमाना
 यातारण्यं कठिनतपसा मध्यतो दाववह्नः।
 रुद्रावासप्रणयवति तन्मत्स्यचक्राधिरेखा
 भूत्वा नित्यं श्रयति भजते चाश्रितत्राणदाक्षयम् || ९ ||

आम्नायाम्भोनिधिकुहरं भूषणं शम्भूमूर्खो
 धाम्ना भूयो हसितशशभृहेवि ते रूपरत्नम्।
 दैत्यारातेश्वरणनिकषोल्लेखदेवीप्यमानं
 मोहध्वान्ते मनसि गिरिजे भासतां मे क्षणार्धम् || १० ||

पादाब्जादिति ॥ ते पादाब्जात् कातरा भीता । वेपमानेति । किस
 लयगतो वातादिजनितः कम्पो भयानुभावत्वेनाध्यवसितः, दावपरीते अरण्ये
 स्थितिस्तपस्त्वेन च । मध्यतो मध्ये । रुद्रावासेति । रुद्रावासः काशी तत्र प्रणयः
 तन्निवासाभिरुचिः, तद्वतीति सम्बुद्धिः। रुद्रे आवासः स्थितिः तत्र प्रणयव
 तीति वा । ‘वाराणसीति काशीति रुद्रावास इति द्विजाः। महाश्मशानमित्येवं
 प्रोक्तमानन्दकाननम् ॥’ इति काशीखण्डे । तत पादाब्जं श्रयतीति सम्बन्धः ।
 मत्स्य श्रैतानि चिह्नानि कल्प्यन्ते चक्रवर्तिनाम् ॥’ इति सामुद्रिकपरिगणिता इत्यर्थः । रेखा
 भूत्वा रेखात्वेन रूपान्तरं परिगृह्य । स्वरूपतः समाश्रयणे कातर्यात्सततसमाश्रयण
 चेति भावः । श्रयतीति । शत्रोर्भीतानां गत्यन्तराभावे कथञ्चित्तसमाश्रयण
 स्वैष युक्तत्वादिति भावः। आश्रितेति । गङ्गापदसम्बन्धितया रेखानामपि स्वाश्रिताभीष
 ब्रदानसामर्थ्यं बोध्यम् || ११ ||

आम्नायेति ॥ आम्नायाम्भोनिधिकुहरं वेदनिगृदमित्यर्थः । रूपमेव रत्न
 मिति रूपकम् । दैत्यारातेः लिविकमस्य चरणेति । चरण एव निकषः शाणः
 तत्र उल्लेखेन देवीप्यमानं पूर्वाधिकप्रकाशमित्यर्थः । तत्पदासङ्गेन गङ्गायाः उत्कर्षा
 तिशयात् । मोहध्वान्ते मोहः अज्ञानमेव ध्वान्तः अन्धकारो यत तस्मिन् ।
 क्षणार्धं क्षणार्धमपि || १० ||

तुच्छानेतान् विविधविषयान् दूरतो दुःखमिश्रा-
नुज्ञित्वा ते जननि कृपया हंसवर्योपसेव्यम् ।

पादाभ्योजं स्मरहरशिरोलालितं मोक्षलक्ष्मी-

नित्यावासं श्रयतु सततं मन्मनश्चञ्चरीकः

॥ ११ ॥

कारुण्यार्द्धः श्रितजनभवक्षेशशब्दासहिष्णुः

संसारातिं जननि शमयेत् किन्च मे दुर्निवाराम् ।

पद्मब्रान्त्या भृशमभिपतन्मत्पुष्पन्धयानां

सद्योलज्जाकरणनिपुणस्तावकीनः कटाक्षः

॥ १२ ॥

मुनिसमुदयचेतः पेटिकासद्गरलं

श्रुतिमहितमहेलामौलिदेदीप्यमानम् ।

निरूपमनिजभासा भासिताशेषविश्वं

किमपि हृदि चकास्तात् काशिकारूप्यानखानि

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां सप्तमस्तरङ्गः ॥

तुच्छानिति ॥ तुच्छत्वञ्चाकाश्थिरत्वाल्पत्वादिना । एतान् अनुभूयमानान् विविधविषयान् । स्वक्वचन्दनवनितादिरूपाण्युपभोगसाधनानि । दुःखमिश्रान् दुखोदर्कानित्यर्थः । हंसेति । हंसवर्योः हंसा एव हंसाः तेषां वर्याः परमहंसा राजहंसाश्च, तैरुपसेव्यमित्यर्थः । मन्मनश्चञ्चरीकः मन्मन एव चञ्चरीकः ऋमरः ॥ ११ ॥

कारुण्येति ॥ श्रितजनेति । भक्तानां भवक्षेशशब्दमप्यसहमान इत्यर्थः । तथाचायं विलम्बोऽनुचित इति भावः । पुष्पन्धयानां मधुपानां लज्जाकरणेति । स्वातिशायिकानितमत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

मुनीति ॥ मुनिसमुदयस्य मुनिसमुदायस्य चेत एव पेटिका सैव सद्ग्रायस्य तत् । मुमुक्षुभिर्येयमिति यावत् । ‘कारणन्तु ध्येयः सर्वैर्धर्यसम्पन्नः सर्वैर्धरश्च शम्भुराकाशमध्ये’ इति श्रुतेः । रत्नमिति । इदञ्च विशेष्यम् । श्रुतीति । श्रुतय एव महितमहेलाः सुन्दर्यस्तासां मौलिषु देदीप्यमानम् । उपनिषद्प्रकाशमानमित्यर्थः । भासिताशेषविश्वमिति । ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्’ इत्यादिश्रुतेः । किमपि अनिर्वचनीयमहिमशालि । काशिकेति । काशिका श्रीकाशीत्यारूप्यानमभिधा यस्यास्तथा भूता खानिः खनिर्यस्य तदित्यर्थः । ‘खनिरेव मता खानिः’ इति द्विरूपकोशः ॥ १३ ॥

अष्टमस्तरङ्गः ।

आनन्दाब्धेः कमपि च घनीभावमीशैकभोग्यं
चिच्छक्त्याख्यं शिवमुपनिषत्सुन्दरीस्तूयमानम् ।
गङ्गे दिव्यं निखिलमपि यच्छक्तिलेशो समाप्तं
तन्मे चित्ते चरमसमये भासतां त्वत्स्वरूपम्

॥ १ ॥

धूमाङ्कुरो मदनशिखिनस्तावकीनः कटाक्षः
सौभाग्यश्रीहसितहरिणीशावनेत्रान्तलक्ष्मीः ।
चित्तं मन्ये मदनदहने यद्विधत्ते प्रवृद्ध-
ज्वालाजालं मदनदहनं पर्वताधीशपुत्रि

॥ २ ॥

आनन्दाब्धेरिति ॥ आनन्दाब्धेः गङ्गायाः परब्रह्मस्वरूपतया तदानन्द
एवापः सुधाः तासां निधेः । कमपि अनिर्वचनीयम् । घनीभावं क्षीरस्य नव
नीतमिव सारात्मकं घनीभूतवस्तु । चिच्छक्त्याख्यमिति । चिदेव शक्तिः चिच्छक्तिः ।
मायात्मकजडशक्तिव्यावर्तनाय चित्पदम् । अयं भावः—परमेश्वरस्य शक्तिद्वयम्,
चिच्छक्तिर्जडशक्तिश्वेति । तत्र जडशक्तिरेव माया । चिच्छक्तिस्तु चिदेव । तदुक्तं
संक्षेपशारीरके—‘चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते सत्यैवास्य जडा
परा भगवतः शक्तिस्त्वविद्योच्यते ॥’ इति । यद्वा, चितः मायोपहितचितः पर
मेश्वरस्य शक्तिः परमेश्वरनिष्ठा विविधजगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहिका शक्तिः तदाख्यमित्यर्थः ।
शक्तेस्तादृशचिन्निष्ठत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन । शिवं शुद्धम् । अत एव पूर्वोदाहृत
शारीरकपदे विमलेति । निखिलकल्याणगुणनिधानमिति च । निखिलमपि चराचरा
त्मकं निखिलमपि कार्यम् । यच्छक्तिलेशो यस्याः शक्तीनां लेशो कस्याञ्चित्सत्यां
समाप्तं कृतं भवति । यच्छक्तिलेशजन्यमित्यर्थः । यद्वा, यच्छक्तिलेशो यद्विभूतिलेशो
समाप्तं अन्तर्भूतमित्यर्थः

॥ २ ॥

धूमाङ्कुर इति ॥ अङ्कुर एवाङ्कुरः । धूमस्य वहिव्यञ्जकत्ववत् कटा
क्षस्य रागव्यञ्जकत्वात्था रूपणम् । अनेन कटाक्षस्य भगवत्प्रीतिभाजनत्वं व्यज्यते ।

भास्वत्तारा सुरतटिनि यं तावकापाङ्गलीला-
 रात्रिगच्छत्यभिमुखमहो मर्त्यमप्यस्वरूपम् ।
 हासज्योत्सनापटलविमला तं स्वयं रूढरागा
 वामाक्षीव द्रुतमभिसरत्येव कैवल्यलक्ष्मीः ॥ ३ ॥

मुक्ताहारैरभिनवविसैः कुन्दकर्पूरमल्ली-
 फेनैः क्षीरैः शशधरकरैः कान्तिलेशावभासात् ।
 येषां साम्यं कविभिरगजे वर्ण्यते यत्तदेत-
 निन्दा तेषां ददतु कुशलं तानि ते सुस्मितानि ॥ ४ ॥

मदनशिस्तिः मदनः शिवविषयकः अनुराग एव शिखी तस्य । तापकत्वादूपणम् ।
 मदनदहने मदनस्य कामदेवस्य दहने दाहकर्तरि शिवे । मदनदहनं मदनः देव्याल
 ऋनोऽनुरागः स एव तापकत्वात् दहनः बहिः तम् । स्वस्मिन् स्वापादनात्, कार्य
 भूतस्य धूमस्य कारणवह्निनकत्वप्रतीतेश्च चित्रत्वम् ॥ २ ॥

भास्वदिति ॥ भास्वन्ती प्रकाशमाना प्रसन्नेति यावत् । तारा कनीनिका
 यस्यां सेत्यर्थः । भास्वन्त्यस्तारा नक्षत्राणि यस्यां सेत्यपि । यम् अभिमुखं गच्छ
 तीत्यन्वयः । अभिमुखमिति कियाविशेषणम् । तावकेति । रात्रिरिव तावकापाङ्ग-
 लीलेत्युपमितसमासः । अभिमुखं गच्छतीत्यनेन रात्र्या दृतीत्वं प्रतीयते । अस्व
 रूपम् अविद्रांसम् । पश्चे असुन्दरम् । विरोधघोतकोपिरत्र सम्बध्यते । ‘प्रास
 रूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोऽज्योः’ इत्यमरः । हासेति । ज्योत्स्नेव हासः इत्यताप्यु
 पमितसमासः । स्वयमित्यनेन साधनान्तरनैरपेक्ष्यं द्योत्यते । द्रुतम् अविळभेन ।
 अभिसरति अभिगच्छति । कैवल्यलक्ष्मीः कैवल्यसम्पत् । यर्स्मिस्वत्कटाक्षणातः,
 तस्य सद्योमुक्तिरिति सारम् ॥ ३ ॥

मुक्तेति ॥ कान्तीति । इदञ्च गुणान्तराणामुपलक्षणम् । निन्देति । उत्कर्ष
 प्रतिपिपादयिषया औपम्यकल्पनस्यापकर्ष एव पर्यवसानादिति भावः । अनेन
 निरूपमत्वं व्यज्यते ॥ ४ ॥

चञ्चत्पुष्पायुधजयपटीचारुहासाच्छफेन-
 व्याकीर्णोद्यद्वदनसुषमासञ्चयक्षीरसिन्धौ ।
 प्रक्रीडन्ती विबुधतटिनि त्वत्कटाक्षेन्द्रनीला-
 न्याष्यानन्दं व्रजति परमं पारमेशाक्षिलक्ष्मीः || ५ ॥

त्रीछानम्रं मृदुकिसलयं तन्वती काननान्तः
 सान्ध्यं वन्ध्यं दिनकररुचां सञ्चयं संविधात्री ।
 लब्धुं स्वीयं गुणमभिलषत् कुर्वती चातपस्य-
 द्रक्ताभ्योजं पयसि हृदये भासतां त्वत्पदश्रीः || ६ ॥

श्रुत्यन्तस्थं नयनमिव सद्वृत्तशुद्धद्विजेद्रै-
 जुष्टं दन्तच्छदमिव समैः पादपङ्कोरुं ते ।
 मुक्तासेव्यं स्तनयुगमिव स्वाश्रिताभीष्टदान-
 प्रोद्यत्ख्याति क्षितिधरसुते सर्वदा संश्रयेऽहम् || ७ ॥

चञ्चदिति ॥ चञ्चन्ती या पुष्पायुधजयपटी कामजयपताका तद्वच्चारुहास
 एवाच्छः निर्मलः फेनः तेन व्याकीर्णः व्यासो य उद्यद्वदनसुषमासञ्चय एव क्षीरसिन्धुः
 तस्मिन्नित्यर्थः । आप्येति । सिन्धोः रत्नाकरत्वादिति भावः । परम् अत्युत्कृष्टम् ।
 व्रजतीति । तथाच त्वदीयवदनसुषमादर्शनेन कृतार्थमन्यः परमेश्वरश्चिरात्स्वानुकूल
 त्वदपाङ्गलाभेन नितरां प्रमोदत इति भावः || ५ ॥

त्रीछेति ॥ अत्र किसलयानां काननान्तर्नम्रतावस्थाने पदश्रीदर्शनजनित
 त्रीछाहेतुकत्वमुत्पेक्ष्यते । सान्ध्यमिति । वन्ध्यं निष्फलम् । बालं मन्दप्रभमित्यर्थः ।
 रक्ताभ्योजं पयसि आतपस्यत् तपः कुर्वाणं च कुर्वतीत्यन्वयः || ६ ॥

श्रुत्यन्तेति ॥ श्रुत्यन्तस्थं वेदान्तप्रतिपाद्यम् । पक्षे कर्णान्तविश्रान्तम् ।
 सद्वृत्तेति । सद्वृत्तैः सदाचारैः । पक्षे सम्यग्वर्तमानैः । शुद्धद्विजेद्रैः ब्राह्मण
 श्रेष्ठैः । पक्षे दन्तश्रेष्ठैः । जुष्टं सेवितमित्यर्थः । समैः सर्वत्र समभावनैः ।
 पक्षे मया शोभया सहितैः । ते इति नयनमित्यादिनापि सम्बद्ध्यते । मुक्ता
 सेव्यं जीवन्मुक्तरासेव्यम् । पक्षे मुक्ताफलैः सेव्यम् । स्वाश्रितेति । देवीसम्बन्धितया
 निखिलावयवानामपि पूर्जार्हत्वात् । नयनादिसर्वसाधारणोऽयं धर्मः || ७ ॥

चित्तोन्मत्तद्विरदहतकं दुर्ग्रहं तावकश्री-

पादाळाने पशुपतिशिरोदेशगाढप्रतिष्ठे ।

योगोपायान् दृढपरिचितान् केचिदालम्ब्य धीराः

संवित्पाशैर्विजहति भयं देवि सम्यङ्गनिवध्य ॥ ८ ॥

याने मन्दं वरवितरणे सत्वरं वेदशाखा--

स्त्रैराचारं स्वरसविकसत्पद्मसौभाग्यचोरम् ।

गङ्गादेवि स्फुरतु हृदये कालकाले त्वदीयं

पादद्वन्द्वं त्रिदशतरुणीसङ्घसंवाहमानम् ॥ ९ ॥

हृद्येष्वाद्यं विरलसुकृतैर्दुर्लभं नित्यवाणी--

दिव्योद्याने विरचितपदं दुष्प्रधर्षप्रभावम् ।

त्वत्पादाम्भोरुहभवमहाव्याधिसिद्धौषधाग्रर्थं

धीराः केचित्सुरधुनि चिरं मार्गयन्तो लभन्ते ॥ १० ॥

चित्तेति ॥ चित्तमेवोन्मत्तद्विरदहतकः दुष्टमत्तहस्ती, तमित्यर्थः । ताव केति । तावकश्रीपादमेवालानां करिबन्धस्तम्भस्तस्मन्नित्यर्थः । पशुपतीति । पशु पतिशिरोभुवि दृढप्रतिष्ठित इत्यर्थः । योगोपायान् योगा एवोपायास्तान् । आलम्ब्येति । मत्तहस्तबन्धने हस्तिशास्त्रप्रतिपादितानां विरपरिचयवशंवदानां केषाञ्चि दुपायानां समाश्रयणीयत्वादिति भावः । धीराः ‘विकारहेतौ सति विक्रियन्ते । येषां न चेतांसि त एव धीराः’ इत्युक्तलक्षणा धैर्यशालिनः । पक्षे विद्वांसः । केचित् आघोरणाः । पक्षे महाभागधेयाः । केचिदिति तावशानां वैरल्घ्यं द्योतयति । संवित्पाशैः ज्ञानपाशैः । भयं संसारभयम् । पक्षे हस्तिनिमित्तकभीतिम् । निवध्य विजहतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

यान इति ॥ वेदशाखेति । वेदशाखासु स्वैरः स्वेच्छः आचारः आ समन्तात् चारः सञ्चारो यस्य तदित्यर्थः । स्वरसेति । स्वस्य रसेन वीर्येण परिपाकवशेन विकसितेत्यर्थः । कालकाले कालस्य मृत्योः काले अवसरे ॥ ९ ॥

हृद्येष्विति ॥ आद्यमिति । मुख्यमित्यर्थः । विरलसुकृतैः, ‘न लोक’ इत्यादिना षष्ठीनिषेधात्तृतीया । नित्येति । नित्यवाण्यः वैदाः ता एव कान्ता

त्वत्पादाब्जप्रचुरभजनक्षीणपापा विरागः

सन्तस्तत्त्वं निगमवचसां देशिकेन्द्रादृग्हीत्वा ।
सत्तर्कार्कक्षपितविविधायुक्तताधीतमस्का

मोदन्तेऽन्ते विबुधतटिनि ध्यानधारास्तमायाः ॥ ११ ॥

फुल्लन्मल्लीकुसुमसुषमं पौरुषं मान्मथीयं

तारानाथप्रतिमवदनं शम्भुसम्भोगयोग्यम् ।

शैलोत्तुङ्गस्तनभरनतं पादसज्जत्सुकेशं

पश्येयं ते सुरधुनि कदा दिव्यकाम्यं स्वरूपम् ॥ १२ ॥

व्यहरद्विष्टुलं यो मोहयित्वा समस्तं

द्रुकिलिमविपिनेऽमा मायया धर्मशास्ता ।

स्मरशतलटभस्तं नौमि काश्यामलिङ्गं

विघृतविरतिलङ्गं दुर्विभाव्यान्तरङ्गम् ॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यामष्टमस्तरङ्गः ॥

राणि तदन्तः विरचितं कृतं पदं स्थानं येन तदित्यर्थः । वेदस्य नित्यता 'वाचा विश्वपनित्यया' इति श्रुत्या, 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सुष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यत्ससर्वाः प्रवृत्तयः॥' इत्यादिस्मृत्या च सिद्धा । दुष्प्रधर्षति । दुष्प्रधर्षः अभिभवितुमशक्यः प्रभावः सामर्थ्यविशेषो यस्य तदित्यर्थः । त्वत्पादेति । त्वत्पादाभ्योरुहमेव भवमहाव्याधेः संसारास्यमहारोगस्य सिद्धौषधा ग्रघमित्यर्थः । 'गङ्गैव परमं विष्णो भेषजं भवरोगिणाम्' इति स्मरणात् ॥ १० ॥

त्वत्पादेति । अनेनाधिकारप्राप्तियोग्यता प्रदर्शिता । विरागा नित्यानित्य विवेककृतेहासुतफलभोगवैराग्यशालिनः । एतत्त्वं शमादिष्टकमुमुक्षयोरप्युपलक्षणम् । सत्तर्केति । सत्तर्कः श्रुत्यनुसारियुक्तिः स एवार्कस्तेन क्षपितं नाशितं विविधायुक्तताधीः असम्भावितत्वधीरेव तमो यैस्त इत्यर्थः । एतत्त्वं मननफलम् । मोदन्ते कैवल्यरूपपरमानन्दभाजो भवन्ति । ध्यानधारास्तमाया इति । साक्षात्कारद्वारा ध्यानधारया निरस्तमाया इत्यर्थः । अताधिकारप्राप्तिश्रवणमनननिदिध्यासननिश्रेयसाधिगमा उक्ताः ॥ ११ ॥

फुल्लदिति ॥ पादसज्जत्सुकेशम् आपादलभ्विप्रशस्तकेशम् ॥ १२ ॥

व्यहरदिति ॥ ऋषिकुलमिति । कुलशब्देन ऋषिपुंसयोद्वयोरपि ग्रहणम् । मोहयित्वा कामपरवशे कृत्वा । द्रुकिलिमविपिने देवदारुवनप्रदेशे । 'भद्रदारु

नवमस्तरङ्गः ।

सृजन्तु कविपुङ्गवा द्रुतमनेकधा ते नुतीः

परन्तु तदपेक्षया विगतवासनोऽहं कृती ।

चिरन्तुहिनशैलजे स्तुतिरसेन यन्मान्यतो

भवन्तुदभवत्तनोर्मधुरचिन्तनान्तां भजे

॥ १ ॥

द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च । पूतिकाष्ठं च सप्त 'स्युर्देवदारुणि' इत्यमरः । द्वौ स्कन्धे किलिमं निर्यासो यस्येति तद्वचार्घ्या । अमा सह । 'अमा सह समीपे' इत्यमरः । मायया विष्णुमायया । धर्मशास्तेति । अत एव ऋषिकुलं धर्मं बोध्यितुमेवं चकारेति भावः । स्मरशतलटभः मदनशतसुन्दरः मदनाधिकसुन्दर इत्यर्थः, 'अप्राकृतशरीरं तमतिमन्मथरू पिणम्' इति शिवपुराणवच्चनात् । इदच्च मोहने हेतुर्गर्भम् । अलिङ्गं न विद्यते लिङ्गं सूक्ष्म शरीरं शोकश्च यस्य तम् । अत्र लिङ्गपदं स्थूलदेहस्याप्युपलक्षणम् । विधृतविरतिलिङ्गं विधृतानि विरतिलिङ्गानि वैराग्यचिह्नानि कपोलास्थिमालादिगम्बरजटादीनि येन तम् । सौरे एकोनविंशाध्याष्ठे, 'विट्वेषमथास्थाय यथौ दारुवनं प्रति । स्त्रीरूपधारी विष्णुश्च शङ्करेण समागतः ॥ । विष्णुना सह विशेशो देवदारुवनौकसः । मोहयन् मायया शम्भुर्विचचार वने तदा ॥ । मुनिस्त्रियशिशवं दृष्टा मदनानलदीपिताः । त्यक्तलज्जा विवर्षाश्च ययुस्ता अनु शङ्करम् ॥ । स्त्रीरूपधारिणं विष्णुं सर्वे मुनिकुमारकाः । अन्वगच्छन्त देवर्षे कामबाणप्रपी डिताः ॥ तदद्भुतं तदा ज्ञात्वा कुपिता मुनयस्तदा । लिङ्गहीनं हरं चक्रुर्गोपवेषधरं हरिम् ॥' इति । एवं भैक्षार्थं पर्यटन्त मोहितानुयातनिखिलमहर्षिकुलं सभार्यं दिग्म्बरं दृष्टा कुपितानां जरन्मुनीनां शापेन भगवतोऽलिङ्गता । मलयाचलखण्डे तु, ऋषयः—'तिष्ठ तिष्ठ सदा स्त्रीणां मोहकोऽस्यधमाधमः । लिङ्गमेतत् समुत्पाद्य अनया भार्यया विना ॥ । कृत्वा कर्म सदाचारो वनेऽस्मिन् विहराधम । इत्युक्तस्तु तदा शम्भुस्तेषां मध्ये तथाऽकरोत् ॥ लिङ्गमुत्पाद्य सन्त्यज्य तया चान्तर्हितोऽभवत् ॥' इति । अन्तर्धानानन्तरं ब्रह्मवचसा ते मुनय स्तपश्चेरुः । अथ पुनः प्रादुर्भूतेन तादृशवेषधारिणा परमेश्वरेण धर्मोपदेशः कृत इत्यपि कथा तत एवावगन्तव्या । दुर्विभाव्यान्तरङ्गमिति । दुर्विभाव्यं दुर्बोधं अन्तरङ्गं मनः अभिप्राय इति यावत् । यस्य तमित्यर्थः । भगवदभिप्रायस्य दुर्बोधत्वम् 'अहो ईश्वरचर्येयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम्' इति ब्रह्मोत्तरखण्डवचसादिसिद्धम् । काव्यलिङ्गं विरोधाभासश्च लङ्कारः ॥ १३ ॥

सृजन्त्वति ॥ सृजन्तु रचयन्तु । अतिसर्गे लोद् । अतिसर्गः काम चाराभ्यनुज्ञानम् । अनेकधा शब्दतोऽर्थतश्च विविधप्रकाराः । ते तव । नुतीः

शरतुहिनदीधितिप्रकरमेव खद्योतिका-

समं विदधती स्वया सुषुमया सुमेषुद्विषः ।

हरन्त्यगसुते मनो रतिसुमङ्गलीत्वप्रदा

तवाश्रितजनावने जयति मूर्तिरव्याहता

॥ २ ॥

त्वमेव जगदम्बिके विविधनामरूपादिभि-

विशेषितमिदं जगत्सूजसि केवलं लीलया ।

त्वमेव करुणाकुला समदशा समारक्षसि

त्वमेव हि विलापयस्यथ च शिष्यसे शाश्वती

॥ ३ ॥

स्तोत्राणि । कृती धन्यः । चिरमिति चिन्तनायामन्वेति । यावत्समुचितशब्दार्थ स्फूर्तिः, तावत्पर्यन्तं चिन्तनायास्समाश्रयणीयत्वात् । स्तुतिरसेन तनुवर्णनादिरूप स्तोत्रनिर्माणकौतूहलेन । अस्यापि तत्वैवान्वयः । यत् यतः । मान्द्यतः वास नादिवैरल्येनानुगुणशब्दार्थस्फुरणविलम्बात् । भवन्तुदेत्यादि । भवन्तुदायाः संसार हन्त्याः । ‘अरुद्विष’ इत्यादिना नुभ् । भवत्तनोः भवद्विग्रहस्य मधुरां परमानन्द कारिणीं चिन्तनामित्यर्थः । तां परमहंसैरपि दुर्लभम् । भजे धारयामि । महा कवयस्तु भवतीं तुष्टववस्ततदवयववर्णनोचितविविधचित्वार्थपदसमूहालम्बनज्ञानवन्तो वश्यवाचः सन्तः क्षणेन भवत्स्तोत्ररूपं प्रबन्धं सृजन्तीति न तैर्भवत्तनोश्चिरचिन्तनाभाग्यं लभ्यत इत्यर्थः । अत दोषस्य गुणतया वर्णनाल्लेशोऽलङ्कारः । अस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च तरङ्गे पृथ्वीवृत्तम्

॥ १ ॥

शरदिति ॥ शरतुहिनदीधितिप्रकरमेव शरच्छन्दसमूहमेव, नत्वेकं शरच्छन्द मित्यर्थः । खद्योतिकासमं खद्योतवन्मन्दप्रभम् । सुमेषुद्विषः मन्मथारेः । रतीति । रतेवैधव्यपरिहारिणीत्यर्थः । कामोज्जीवनत्वादिति भावः । आश्रितजनावने अव्या हतोति, सम्बन्धः । अव्याहता अप्रतिरुद्धा । जयतीति । गुणोत्तरमूर्त्यन्तरेणाधःकरण रूपपरिभवराहित्यादिति भावः

॥ २ ॥

त्वमेवेति ॥ विशेषितं युक्तम् । सृजतीति । नन्वेवं परमेश्वरस्य जग त्कारणत्वव्यवहारः कथं सङ्गच्छत इति चेत्र, तादृशव्यवहारस्य शक्तिसाहचर्यमात्रा धीनत्वात् । तदुक्तं नीलकण्ठदीक्षितैः—‘निर्मासि निर्वहसि संहरसि त्रिलोकीं

निसर्गकुटिलः कचः श्रयति विश्लथस्ते पदं
यदा भरहतस्तदा करयुगेन देवि त्वया ।
शिरोऽदरकृतादरं समधिरोप्य सम्भाव्यते
समावृतगुणैस्ततः सुमनसां गणैस्तेव्यते

॥ ४ ॥

वृत्तान्तमेतमपि वेति न वा महेशः । तस्येश्वरस्य गिरिजे तव साहचर्याज्ञातः श्रुति प्वपि जगज्जनकत्वादः ॥१॥ इति । विलापयसि ब्रिलयं नयसि । शिष्यसे इति । स्मर्यते च गङ्गां प्रस्तुत्य ब्रह्मवैवर्ते—‘तस्या विनाशः प्रलये नास्त्येव दुहितुर्मम’ इति । शाश्वतीति । तदुक्तम्—‘आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वं त्वं गां गते शिवे । त्वमेव मूलप्रकृतिः त्वं पुमान् पर एव हि ॥ ॥ गङ्गे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे ।’ इति । अत व्याख्या—आदाविति । आदौ त्वं कारणत्वेन, अन्ते त्वमवधित्वेन, मध्ये च किञ्चित्सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन । तत् सर्वं त्वमेवेत्यर्थः । शिवे परमसुखस्वरूपे । मूलप्रकृतिः अविद्या, पुमान् पुरुषः, परः ईश्वरः, हे गङ्गे शिवः सुखस्वरूपः परमात्मा च त्वमेवेत्यर्थः । हि: श्रुतिप्रसिद्धिमाह । शिवे हे शिवशक्ते इति

निसर्गति ॥ कुटिलः कुञ्चितः, खल इति च । विश्लथः शिशिलबन्धः, दुर्बल इति च । पदं श्रयतीति । पदपर्यन्तमायतत्वात् तत्स्पृशतीत्यर्थः । अन्यत पदे पतित्वा शरणमभियातीति । भरहत इति । केशस्य गुरुतरत्वादिति भावः । पक्षे संसारतापस्यात्यन्तं दुर्भरत्वादिति । अदरकृतादरम् अमन्दादरपूर्वम् । यथापुनर्न विश्लेषो भवेत्, तथेत्यर्थः । पक्षे कारुण्यनिमित्तकेन अमन्दादरेण यथा पुनः संसार पतनं न स्यात्तथेति । शिरः समधिरोप्य सम्भाव्यते इत्यन्वयः । यथापूर्वं शिरसि निवध्यत इत्यर्थः । पक्षे रक्ष्यत्वेनाङ्गीकरोतीति । समावृतगुणैः सूतनिवद्धैः, मानित सहजसौरभ्यसम्पत्तिभिरिति च । सहजं कचसौरभ्यमुपलब्ध्युकामैरिवेत्यर्थः । पक्षे श्लाघित गुणसम्पत्तिभिरिति । सुमनसां पुष्पाणाम्, पक्षे दिव्यानाम् । गणैः समूहैः । सेव्यते अलङ्क्रियते, पक्षे आराध्यते । समासोक्तिरलङ्कारः । स्वभावतो दुराचाराः खला अपि संसारतापेन निर्विण्णा यदा त्वां शरणमुपयान्ति, तदा ते त्वया सकरुण मङ्गीकृत्य विमुक्ततापाः क्रियन्ते, देवैरप्यादरणीयाश्च भवन्ति । अहो तव करुणाति

अतर्कितमुपागते प्रियतर्मै मुखाब्जान्वता-

च्छवे तव दशोः प्रभा निपतति स्मया भूतले ।
द्विरेफपटलीव सा लसति पर्यटन्त्यन्तिके

भवत्पदपयोरुहद्यमरन्दपानोत्सुका

॥ ५ ॥

प्रफुल्लदसितोत्पलं तव द्वग्नतलेशश्रिया

स्मरान्तकमनोमृषा समरनिर्जितं चञ्चलम् ।
समेत्य समयाऽम्बूतां थितजनानुकम्पाकुलां

करोत्यभययोचनां श्रवणपूरतामाश्रिता

॥ ६ ॥

नवीनजलदावली लसति नीलकण्ठप्रिया

मरुदण्वशंवदा भवदपाङ्गमाला शिवे ।

अधःकृतकुशेशया लसदराळचिह्नीलता-

शचीपतिशरासनां निख्लिलतापसंहारिणी

॥ ७ ॥

रेको महिमातिशयश्चेत्यर्थस्यात्र प्रतीतिर्बोध्या

॥ ४ ॥

अतर्कितमिति ॥ उपागते समीपायाते । शिवे इति सम्बुद्धिः ॥ ५ ॥

प्रफुल्लदिति ॥ चञ्चलमिति भयानुभावोऽयम् । तां समया समेत्य इत्यन्वयः
द्वग्नतलेशश्रियं समुपेत्य इत्यर्थः । ‘समयानिकषाशब्दौ साक्षीप्ये त्वव्ययौ मतौ’ इति
हस्तायुधः । ‘अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेषि’ इति द्वितीया । श्रवणपूर
योः कर्णावितंसयोः । गम्योत्पेक्षा

॥ ६ ॥

नवीनेति ॥ नीलकण्ठप्रिया नीलङ्गलः परमेश्वरः, अन्यत्र मयूरः तस्य
प्रिया । मरुदण्वशंवदा मरुदण्वः देवगणः तस्य वशंवदा तदधीना । तदभीष्टप्रदेत्यर्थः ।
अन्यत्र वात्यानुसारिणीति । भवदिति । भवदपाङ्गमालैव नवीनजलदावलीति व्यस्त
रूपकम् । अधःकृतकुशेशया कान्त्या तदतिशायित्वात् । अन्यत्र वर्षाकाले जलजानां
जलनिमज्जनात् । लसदिति । शचीपतिशरासनं इन्द्रधनुः तदिव चिल्लीलता भूलता
चिल्लीलताशचीपतिशरासनम् । लसत् शोभमानम् अराळं कुटिलञ्च चिल्लीलताशचीपति
शरासनं यस्यास्त्यर्थः । अन्यत्र चिल्लीलतासद्वशलसत्कुटिलेन्द्रचापेत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रनृत्यति कृपानटी विततचिल्लिप्रभा-
वितानकविराजिते भवदपाङ्गरङ्गेऽभिके ।
पुरःस्थितबुधावलिप्रमदभारमातन्वती
मृदुस्मितशुचिद्युतिप्रतिदीपिकाभासुरे

॥ ८ ॥

मणिश्रवणभूषणप्रसृतकान्तिसप्तस्त्रा-
सर्स्तिकृतनिमज्जनः स्मितविभूतिलेपशुचिः ।
रदच्छदनशोभया धृतकपायरक्ताम्बरः
समाश्रयति शङ्करं भवदपाङ्गयोगी शिवे
सुदुस्सहभवज्वरप्रशमनार्थमभ्यर्थित-
श्रान्तगुरुराङ्गभिषक्करुणयाद्यवैद्याद्वतम् ।
यथा पुरमिदं कृती तव द्वगञ्चलं भेषजे
सुदुर्लभमवासवान् व्रजति शाश्वतीं निर्वृतिम्

॥ ९ ॥

प्रनृत्यतीति ॥ कृपैव नटी कृपानटी । विततेति । वितता चिल्लिप्पि
प्रभैव वितानकम् उलोचस्तेन विराजिते इत्यर्थः । द्युतिप्रतिदीपिकेति । द्युतैः
प्रतिः विस्तारः । विस्तुतद्युतिरिति यावत्, ‘कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते’
इति न्यायात् । सैव दीपिकेत्यर्थः । पुरःस्थितेत्यादि । प्रमदभारः देवपक्षे
कृपालाभप्रयुक्तः, विद्रूपक्षे च रसास्वादरूप इति विवेकः

॥ ८ ॥

मणीति ॥ मणिभिः खचिं सहितं वा श्रवणभूषणमिति मध्यमपदलोषी
समासः । यद्वा, मणिरेव श्रवणभूषणं मणिमयं कर्णभूषणम्, तत्प्रसृतया शोभया
सप्तः सया जटया सहित इत्यर्थः । ‘सा जालिनी गरुडा जटा’ इति
वैजयन्ती । विशेषण्यर्थतिर्थमात्काः । समाश्रयतीति । इदमुचितमिति । भावः ॥ ९ ॥

सुदुस्सहेति ॥ अभ्यर्थितेति । अभ्यर्थितो यः प्रशान्तः शमदमादिसम्पन्नः
गुरुराङ्ग उत्तमगुरुः स एव भिषक् तस्य करुणयेत्यर्थः । तदुपदेशादिति यावत् ।
आद्यवैद्याद्वतं परमेश्वरसम्भावितम् । आद्यवैद्यः पुरातनभिषमिः आद्वतमङ्गीकृतमिति
च । इदं पुरं श्रीकाशीम् । यथा इव । कृती सुकृती । सुदुर्लभमिति । ‘सम्प्राप्य
काशीं दुष्प्रापां ब्रह्मनारायणादिभिः’ इत्यादिना काशया अत्यन्तदुर्लभत्वस्मरणात् ॥ १० ॥

मुखाम्बुजविभूषणं कुमुमसायकोज्जीवनं

मखाशनतरङ्गिणि प्रमथनाथदक्षपारणा ।

विलासमहिमश्रियो ललितवस्त्रमुच्चाटनं

कलानिधिकरावलेर्जयति सुन्दरं ते स्मितम्

॥ ११ ॥

उदीक्ष्य यमुरुतपस्सितकरः पयोदोदरे

कुशेशयतर्तिर्जले विसकदम्बकं कर्दमे ।

अमर्त्यधुनि शुक्तिकाजठर एव मुक्तावली

निलीयत इमं कदा सुखयतात्स हासाङ्गकुरः

॥ १२ ॥

घटवदखिलकार्यं कर्तुजन्यं जडो नो

प्रभवति न च भोक्ता को नु देवः स कर्ता ।

चिरमिति विमृशङ्गिर्यः कटाक्षेण देव्या

यमिभिरवधृतस्त सोममानौमि काश्याम्

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां नवमस्तरङ्गः ।

मुखेति ॥ विषमसायकोज्जीवनं कामोज्जीवनम् । उदीपकत्वात्तथात्वम् ।

प्रमर्थेति प्रमश्निति अवैदिकानिति प्रमथाः पारिषदाः तेषां नाथः शिवः तस्य दृशोः पारणा ब्रतान्तभोजनवदतिशयेनास्वाद्यमित्यर्थः । विलासमहिमश्रियः विलासमहिम्नां श्रियः । ललितवस्त्रं मनोहरवस्त्रम् । प्रधानशोभाधायकत्वाद्वस्त्रत्वेन रूपणम् । कला निधिकरावलेरुच्चाटनमिति योजना

॥ ११ ॥

उदीक्ष्येति ॥ यं हासाङ्गकुरम् । उरुतप इति लिङ्गविपरिणामेन तत्यादाव पक्षवेति । विसकदम्बकं मृणालमृहः । शुक्तिकाजठरे शुक्तिकाया जठरे अन्त भर्गे । एवकारस्य उदीक्ष्येत्यत सम्बन्धः । तेन स्मितस्य जयार्थमायासलेशस्याप्य भावः सूचितः

‘घटवदिति ॥ यथा घटादि कुलालादिकर्तुजन्यं तथा क्षित्यादिकमपि कर्तुजन्यम्, तस्य कार्यत्वेन कर्तवीनत्वादिति भावः । जडः कालस्वभावादिः । न प्रभवति न कर्तुमीषे । सृष्टेः ज्ञानपूर्वकत्वादिति भावः । भोक्ता कर्मफलभोक्ता जीवश्च न प्रभवति । जीवानां स्वर्कर्मफलभूतविविधदुःखानुभोक्तृत्वेनानीशत्वा दिति भावः । को नु देव इति । देवानां मध्ये निखिलभुवनानां कर्ता क इति चिर

कालं विचारं कुर्वद्दिरित्यर्थः । कटाक्षेण प्रसादेन । देव्याः ब्रह्मविद्याधिदेवतायाः पराशक्तेरभिकायाः । यमिभिः विमृश्यमानार्थनिर्णयो देव्याः प्रसादादेव भविष्यतीत्यभिप्रायेण तां ध्यायद्विः ऋषिभिः । अवधृतः कर्तृत्वेन निश्चितः । श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदुपक्रमे ब्रह्मवादिनो वदन्ति—‘किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क च सम्प्रतिष्ठा अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तमाहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम्’ इति केषाच्चिद्ब्रह्मवादिनामृषीणां ब्रह्म जगन्मूलकारणमित्येतावन्निश्चितवतां कारणभूतं ब्रह्म को देव इति विशिष्याबुध्यमानानां कारणं ब्रह्म किमित्यादिरूपान् संशयान् प्रदर्शय, ‘यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तानि अधितिष्ठत्येकः’ इत्या रभ्य ‘संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः’ इत्यादिभिस्तैर्निर्णीतमर्थं प्रदर्शयद्विर्मन्त्रैः कालाद्य वान्तरकारणवृन्दस्य अधिष्ठाता ईशहरादिशब्दवाच्यो भगवान् परमशिव एव कारणं ब्रह्म इति स्फुटीकृतम् । यः कारणानीति । अत्र भाष्यम्—कोऽसौ देवो यस्येयं विश्वजननी शक्तिरभ्युपगम्यते तत्राह—यः कारणानीति । यः कारणानि निखिलानि तानि पूर्वोक्तानि कालात्मयुक्तानि कालात्मभ्यां युक्तानि कालपुरुषसंयुक्तानि स्वमावादीनि कालस्वभाव इति मन्त्रोक्तानि अधितिष्ठति नियमयति, एकोऽद्वितीयः परमात्मा तस्य शक्तिं कारणमपश्यन्निति वाक्यार्थः इति । ननु क्षरं प्रधानमिति मन्त्रे हरशब्दस्य न क्षराक्षरेश्वरदेवताविशेषसमर्पणपरत्वेनान्वयः, किन्तु संयुक्तमेतत् क्षरमक्षर श्वेत्यादिमन्त्रश्रुतक्षराक्षरशब्दार्थबुभुत्सायां क्षरं प्रधानमिति क्षरशब्दविवरणानन्तरम क्षरशब्दविवरणवाक्ये विधेयपरत्वेन, अन्यथा तद्वाक्यापरिपूर्तेः । नच अमृताक्षरमिति पदद्वयसत्त्वात् अमृतपदेन अक्षरपदविवरणं क्रियत इति तत् परिपूर्णमिति वा च्यम्, एकप्रसरताभङ्गपत्त्या समासस्य एकपदार्थोद्देश्यकापरपदार्थविधेयकबोधपरत्वसम्भवादिति चेत्र, यतोऽमृताक्षरमित्यत अमृतेति भिन्नं पदं ‘नारायणपरं ब्रह्म’ इत्यत्र नारायण पदमिव लुपविभक्तिं जीवपरम् ‘क्षरञ्च विद्या ह्यमृतन्त्वविद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः’ इत्यस्यामेव श्रुतौ तत्र तस्य दृष्टप्रयोगत्वात् । ‘जीवापेतं वावकिलेदं न जीवो म्रियते’ इति श्रुत्यन्तरे तत्र तदर्थसम्भवोक्तेश्च । तेन च बुमुत्सिताक्षरशब्दविवरणं क्रियते । हरशब्दस्तु क्षराक्षरेश्वरदेवताविशेषनिर्धारणपरत्वेन उत्तरत्रान्वेति । तथाच य एको देवः क्षरात्मानौ प्रधानजीवौ ईशते ईष्टे सः हरः इति मन्त्रार्थः पर्यवसित इति ।

दशमस्तरङ्गः ।

महेश्वरशिरः स्फुरत्तु हिनदीधितिप्रसव-
 त्सुधाबहुलधारया विहितशीतसेवा शिवे ।
 वियुक्तरमणीव ते पदयुगी प्रवालोज्वला
 विभात्यनिमिषाङ्गनाकलितमन्दसंवाहना

॥ १ ॥

उपबृंहणमपि वायुसंहितायां तथैव दृश्यते । ‘दच्चेदं क्षरमद्यक्तं यच्चामृतमक्षरम् । ताकुभौ यः क्षरात्मानावेको देवः स्वयं हरः ॥’ इत्यादि । एताः श्रुतयः क्रूर्म संक्षेपत उपबृंहिताः—‘समेत्य ते महात्मानो मुनयो ब्रह्मवादिनः । वितेनिरे बहून् वादानात्मविज्ञानसंश्रयान् ॥ किमस्य जगतो मूलमात्मा वाऽस्माकमेव हि । कोपि स्यात्सर्वभूतानां ध्यानकर्मावलम्ब्निनाम् ॥ आविरासीन्महादेवी गौरी गिरिवरात्मजा ।’ इत्यारभ्य ‘निरीक्षितास्ते परमेशपत्न्या तदन्तरे देवमशेषहेतुम् । पश्यन्ति शम्भुं कवि मीशितारं रुद्धं वृहन्तं पुरुषं पुराणम् ॥’ इत्यादि । अत्र किमस्य जगतो मूलमिति किं कारणं ब्रह्म कुतस्माज्जाता इत्येतदर्थो दर्शितः । जीवाम केनेत्यादिविमर्शजातार्थः आत्मा वा अस्माकमेव हीति दर्शितः, आत्मशब्दस्याधिष्ठातृपरत्वात् । शिवपुराणेषि अभिकामाहाम्यं प्रस्तुत्य, ‘मुमुक्षया पुरा केचिन्मुनयो ब्रह्मवादिनः । संशयाविष्ट मनसो विमृशन्ति यथायथम् ॥ किं कारणं कुतो जाता जीवामः केन वा वयम् । कचास्माकं सम्प्रतिष्ठा केन वाऽधिष्ठिता वयम् ॥ केन वर्तमहे शश्त्रं सुखेष्वन्येषु वाऽनिशम् । अविलङ्घ्या च विश्वस्य व्यवस्था केन वा कृता ॥ कालस्वभावो नियतिः यद्वच्छा नात्र युज्यते । भूतानि योनिः पुरुषः योगो वैषां परोऽथवा ॥ अवेतनत्वात् कालादेश्वेतनत्वेषि चात्मनः । सुखदुःखाभिमृतत्वादनीशत्वाद्विचार्यते ॥ ते ध्यान योगानुगताः प्रापश्यन् शक्तिमैश्वरीम् । पाशविच्छेदिकां साक्षात्त्रिगूढां स्वगुणैर्भृशम् ॥ तथा विच्छिन्नपाशास्ते सर्वकारणकारणम् । शक्तिमन्तं महादेवमपश्यन् दिव्यचक्षुषा ॥ यः कारणान्यशेषाणि कालात्मसहितान्यपि । अप्रमेयोऽनया शक्त्या साक्षेकोऽधि तिष्ठति ॥’ इति । सोमम् उमया सहितः सोमस्तम् । ‘उमासहायं परमेश्वरं प्रभुम्’ इति श्रुतेरिति । विस्तरस्तु शिवतत्वविवेके द्रष्टव्यः

॥ १३ ॥

महेश्वरेति ॥ ईश ऐश्वर्ये इति धातोः ‘स्थेशभासविसक्सो वरच्’ इति कर्तरि वरच्चप्रत्यये ईश्वरः । महांश्वासावीश्वर इति विश्रहे ‘सन्महत्परमोत्तमा’ इति समाप्तः ।

नखप्रसूमरामलयुतिसरोवराधिष्ठिता
कपर्दविपिनोदरे प्रचुरमाचरन्ती तपः ।
तवाङ्ग्रिकमलद्यी कनकनूपुरोद्धच्छवि-
च्छटाघनजटा शिवे जयति लोकरक्षाकरी ॥ २ ॥

तवाम्ब नखरप्रभासरसि राजहंसायते
सुधाशमुकुटच्छटा पदयुगी च कूर्मायते ।
सरोजमुकुलायते मुनिजनाङ्गलिश्रेणिका
महेशि मकरायते त्रिदशयोषिदक्ष्यावली ॥ ३ ॥

महत्वच्छेष्वरे समभिव्याहृतधातूपात्तेशितृत्वद्वारकमसङ्कुचितविषयकत्वरूपम् । स्वर्गादि
यस्तिक्षिदीशितृत्वयोगादीश्वरत्वं हीन्द्रादीनामप्यस्ति, तदादाय षड्विंशत्राह्मणे उत्पात
शान्तिप्रकरणे ‘इन्द्रयमादिषु ईश्वराय स्वाहा’ इति मन्त्रः प्रवृत्तः । शिवस्तु महेश्वरः,
तेषामपीश्वरत्वात् । ‘ध्येयस्सर्वैश्वर्यसम्पन्नसर्वेश्वरशम्भुराकाशमध्ये’ इति श्रुतेः,
‘सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य त्वैश्वर्यमुच्यते ।’ इति महाभारतवचनाच्च इति भावः ।
महेश्वरस्य शिरसि स्फुरन् यस्तुहिनदीधितिश्वन्द्रस्तस्मात् प्रस्तवत्या अमृतधारया ।
प्रणयकलहशान्त्यै प्रणामावसरे चूडाशशाङ्कोद्गलितसुधाधाराया देवीपादयोः पतनादित्या
शयः । प्रवालोज्वला आरुण्यमार्दधाभ्यां प्रवालवदुज्वला, प्रवलैरुज्वला इति च ।
विरहिणीनां जलधारापल्लवादिभिः शीतोपचारः प्रसिद्धः । विभातीति । वियुक्तरमणीव
विभातीति योजना । अनिमिषेति । अनिमिषाणां देवानामङ्गनाभिः, पक्षे अनिमिषं निर्निदं
यथा तथा अङ्गनाभिः कलितं मन्दसंवाहनं शनैस्संवाहनं यस्यास्तथाभूतेत्यर्थः ॥ १ ॥

नखेति ॥ नखानां प्रसूमरा परितो व्याप्रियमाणा अमलयुतिरेव सरोवरः
तमधिष्ठितेत्यर्थः । कपर्दविपिनोदरे कपर्द एव विपिनं तदुदरे तन्मध्ये । कनकेति ।
कनकनूपुरोद्धन्ती छविच्छटा कान्तिसमूहः सैव घना निविडा जटा यस्याः सेत्यर्थः ।
लोकरक्षाकरीति । स्वस्यास्तपश्वरणे प्रयोजनान्तराभावादिति भावः । गम्योत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

तवेति ॥ नखरेति । नखरप्रभैव सरस्तस्मिन् । अस्य राजहंसायत
इत्यादौ सर्वत्र सम्बन्धः । राजहंसायते राजहंसः हंसानां राजा श्रैष्ठयात् ।
राजद्वतादित्वात् परनिपातः । ‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैस्सिताः’ इत्युक्त

पुरान्तकतनुं श्रिता धवलता हि तुङ्गश्रियं
 रमापतिकलेघरं श्रयति कालिमा कोमळम् ।
 ममापि दिश तावशं पदमितीव सम्प्रार्थिनी
 सरोजमृदुनाड्वता पदतलेन ते शोणता || ४ ॥

महेश्वरि मनोमणि प्रबलरागपाटच्चरा—
 दुदूधभयतो यतो निजजनो विकल्पं विना ।
 समर्पयति सन्ततं सरसपल्लवोद्यच्छ्रियं
 स चोरयति तावकथरण एव हन्त स्फुटम् || ५ ॥

द्विभावमुपगच्छती तव पदे निरस्य द्वितां
 कथन्नु भवतः शिवे श्रितजनाय कैवल्यदे ।
 फलं किमुत युक्तिभिर्लघुभिरत तत्सङ्गिनः
 स्फुरन्ति विमला यतस्सततमेव मुक्ता नखाः || ६ ॥

लक्षणः । सः सेवानप्राणां सुधाशानाममरणां मुकुटच्छटा किरीटपरम्परेत्यर्थः । त्रिद
 शेति । सेवार्थं समागतानां पश्यन्तीनां देवनारीणामक्षयावली नेत्रपङ्किति
 रित्यर्थः || ३ ॥

पुरान्तकेति ॥ ममेति । अत इत्यादिः । सजातीययोस्तयोर्महनीयस्थान
 लाभादित्यर्थः । पदं स्थानम् । अत्र स्वाभाविके देवीपादयोर्लोहित्ये वस्तुतः
 उक्तपार्थनापूर्वकत्वाभावेषि तत्पूर्वकत्वोत्प्रेक्षणाद्वेतूत्प्रेक्षा || ४ ॥

महेश्वरीति ॥ मनोमणि मन एव मणिस्तम् । प्रबलेति । प्रबलो यो
 राग एव पाटच्चरश्चोरः तस्मात् । यतः यत चरणे । विकल्पं विना संशयं
 विना । सरसेति । अम्लानेत्यर्थः । अत्र श्रीशब्देन सम्पदपि प्रतीयते । इदञ्च चोरणे
 कर्म । हन्तेति । चोरेभ्यो रक्षणाय यं समाश्रयति, स एव चोर इत्याश्र्वयं योतयति ॥ ५ ॥

जीवेश्वरयोर्मेदनिराकरणपूर्वकमुक्तिप्रदातृत्वेन देवीपादयुगं स्तौति—द्विभाव
 मिति ॥ द्विभावं द्वित्वम् उपगच्छती अङ्गीकुर्वतीत्यर्थः । द्वितां द्वित्वम् । जीवेश्वर
 योर्मेदमिति यावत् । निरस्य निवर्त्य अभेदसाक्षात्कारविरोधिनीं भेदबुद्धिमनुत्पादे

भवत्पदनटीद्रयी सततभावनाशोधिते
महानटवधूटि मे हृदयरङ्गदेशे सदा ।
तनोतु नटनं कनत्कनकन्पुरोद्यदृध्वनि—
र्मनोहरगतिक्रमा विविधविभ्रमालङ्कृतिः ॥ ७ ॥

अघौघलघुभञ्जना मदनजिज्ञटारञ्जना
भवत्पदमरोहद्वयनिकेतनाः पांसवः ।
पुनीयुरिममद्रिजे सततमेव येषां कणा-
नशेषमुरमण्डली शिरसि धर्तुमाकाङ्क्षति ॥ ८ ॥

त्यर्थः । कैवल्यदे ऐकात्म्यरूपमुक्तिप्रदे । द्वैतिनोद्वैतनिरासपूर्वकम् ऐकात्म्यात्मक
मुक्तिप्रदातृत्वम् , स्ववशे अविद्यमानैकत्वयोस्तदातृत्वं चासम्भाव्यमिति भावः । अत्र
पादगतसंख्यारूपद्वित्वस्य जीवेश्वरद्वित्वरूपभेदस्य चाभेदाध्यवसायाद्विरोधः । किंशब्द
आक्षेपे । उतेति पक्षान्तरे । लघुमिः प्रत्यक्षापेक्षया दुर्बलैः । अत्र कैवल्यदाने । प्रत्यक्षमे
वाह—तत्सङ्गिन इति । त्वत्पादसक्ता इत्यर्थः । तत्संसर्गिण इति च । विमलाः
विगतरागादिदोषाः, स्वच्छाश्च । मुक्ताः मुक्तिं प्राप्ता एव सन्तः, मौक्तिकान्त्येव सन्त
इति च । सततं स्फुरन्ति ॥ ६ ॥

भवदिति ॥ भवत्पदे एव नव्यौ तयोर्द्वयीत्यर्थः । सततभावनाशोधिते
सततभावनया सन्ततध्यानेन शोधिते विगतरागद्वेषादिमले । भावनाशब्दस्य
भवनानुकूलव्यापारार्थकतया सम्मार्जनादिव्यापारेण संशोधिते इति च । कन
त्कनकेति । भास्वत्सुवर्णेत्यर्थः । विविधेति । विविधा विभ्रमा विलासा अलङ्कृत
यश्च यस्यास्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अघौघेति ॥ अघौघानां लघु क्षिप्रं भञ्जयन्तीति भञ्जनाः । मदन
जिदिति । मदनजितो जटानां रञ्जयन्तीति रञ्जनाः । येषां पांसूनाम् । कणान्
लेशान् ॥ ८ ॥

पदाम्बुजरजश्चैरमरनिम्नगे स्वोल्लस-
त्कपर्दकुहरेशयैः स्फुटकलङ्कनिर्मुक्तये ।
जपारुचिमलिम्लुचैस्समुदयन् करासादितै-
सुधांशुररुणायते निजशरीरलेपाद्भ्रुवम्

॥ ९ ॥

भवच्चरणशारदारुणसरोजसंसर्गिभि-
र्महन्महितरेणुभिः कलितर्घषणावर्तने ।
अपाकृतमले मनोमुकुरविम्बमध्ये स्फुटं
नदीनदशताश्रिते प्रतिफलत्यशेषं जगत्

॥ १० ॥

पदाम्बुजेति ॥ स्वोल्लसदिति । स्वेन आत्मना चूडामणीभूतेन उल्लसन् यः कपर्दकुहरः तद्वैरित्यर्थः । स्वोल्लसदित्यनेन सामीप्यात्तमोनिवारणाच्च कपर्दकुहरगत रजश्चयसम्पादने सौकरी प्रोक्ता । स्फुटेत्यादि । लेपे अन्वेति । कलङ्के स्फुटत्वविशेषणेन तत्यरिहारे औत्सुक्यं धोत्यते । मलिम्लुचैः तस्करैः । तत्त्वच्च रजश्चये लाक्षा रागादिकृतम् । समुदयन्निति । समुदयन्नित्यर्थः । उदयावसर इति यावत् । उत्पूर्वकात् इटकिटकटिगतौ इत्यत्र प्रक्षिणादिकारात्मकाद्वातोः शतरि रूपम् । यद्वा, उत्पूर्वकादयधा तौर्गत्यर्थकादेव शता । अनुदातेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वचनात् शानज भावः इति ध्येयम् । करासादितैः करसम्पादितैः । भ्रुवमित्युत्पेक्षायाम् ॥ ९ ॥

भवदिति ॥ महन्महितरेणुभिः महद्विः शिरसि धारणादिना महितैः पूजितैः रेणुभिः कलितर्घषणावर्तने पदाम्बुजस्य निरन्तरध्यानेन मनोनिहितत्वात् पुनः पुनः कृतर्घषणे । अत एवापाकृतमले निरस्तरागादिमले । मनोमुकुरविम्बमध्ये मन एव मुकुरविम्बं दर्पणतलं तन्मध्ये । अशेषं जगत् स्फुटं प्रतिफलति । सदातन त्वदीयचरणध्यानेन विशुद्धान्तरङ्गः सर्वज्ञो भवतीति पर्यवसितार्थः । नदीति । प्राची मुखं प्रवहन्त्यो नद्यः, प्रतीचीमुखं प्रवहन्तो नदा इति विशेषः । तेषां शतैरसं रूप्यैराश्रिते इत्यर्थः । असंरूप्यातैर्नदीनदैराश्रिते इति यावत् । ‘विश्वं शतं सहस्रच्च सर्वं मक्षय्यवाचकम्’ इति निघण्टूक्ते:

॥ १० ॥

विलोक्य विधुना कृतां सरसिजेषु पादैर्व्यथां
भवत्पदसुहृत्सु तत्प्रतिविधेरिवाधित्सया ।

प्रणग्रपतिमस्तके कुटिलचन्द्रमर्मस्पृशो

जयन्ति विहितास्त्वया पदतलप्रहराश्चिवे

॥ ११ ॥

चलदुरितवासनामरुदीततृष्णोर्मिका-

स माकुलभधाम्बुधौ विविधतापयादोगणे ।

निपत्य परितो भ्रमन्नह ह देवि तान्तः पुन-

भवत्पदमहातरि नृपशुरम्ब लस्ये कदा

॥ १२ ॥

परिहसितमनोभूकोटिलान्प्यपूरं

जटिलमहिविभूषं नीलकण्ठं त्रिनेत्रम् ।

शब्दसितविलेपं नौमि संहारलीलं

यतिवरमविमुक्ते वामसंश्लिष्टवामम्

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां दशमस्तरङ्गः ॥

विलोक्येति ॥ पादा रङ्मय एव पादाश्वरणास्तैरिति कृतामित्यत करण तथान्वेति । भवत्पदसुहृत्स्वति । अत एव प्रतिविधानेच्छा । तत्प्रतिविधेः व्यथाप्रती कारस्य । आधित्सया चिकीर्षया इव विहिता इत्यन्वयः । प्रणग्रेति । प्रणयकोप शमनार्थं प्रणामः । कुटिलेति । कलारूपत्वात् कुटिलस्य चन्द्रस्य मर्माणि स्पृशन्तीति तादृशाः । कुटिलत्वोक्त्या व्यथाकरणयोग्यत्वात् दण्डघत्वं सूच्यते । पदतलप्रहारा इति । अनेन दण्डनस्यापराधानुसृप्यं सूच्यते । अत पतिमस्तकस्य पीडानुकृत्या प्रणयकोपस्या भिनय एव । अतः चन्द्रप्रतिकारेच्छैव पादप्रहारे निमित्तमित्याशयः ॥ ११ ॥

चलदिति ॥ चलन्ती दुरितवासना कर्मवासनैव मरुद्वायुस्तेन उदीताः प्रवृद्धास्तृष्णा एव ऊर्मिकाः तरङ्गा यत्र तादृशे भवसागरे इत्यर्थः । दुरितवास नायाश्वलनं कालादिकृतं प्रेरणम् । विविधेति । विविधाः आध्यात्मिकादिभेदेन बहुप्रकारास्तापा एव यादांसि तेषां गणा यत्र तादृशे । भवत्पदमहातरि भवत्पद एव महती नौस्ताम् , ‘संसारान्धितरण्डिके’ इति स्मरणात् । नृपशुरितिः । तदुक्तं काशीखण्डे, ‘प्राप्य काशीं त्यजेवस्तु समस्ताघौघनाशिनीम् । नृपशुस्स परिज्ञयो महासौख्यपराङ्गमुखः’ इति ॥ १२ ॥

परिहसितेति ॥ नीलकण्ठमिति । कण्ठस्य नैल्यं हालाहलप्रयुक्तम् । उक्तञ्च भग

एकादशस्तरङ्गः ।

अधिवसति दशाहं पापिनामग्रगो य-
स्तनुलहरिसमीरासेवितं तीरमेतत् ।
सलिलमयि निपीय स्वादु पीयूषयूषं
विशति स खलु गङ्गे गर्भवासावसानम् || १ ||

वत्पदैः—‘सम्ब्रान्तायाशिशवायाः पतिविलयभयात् सर्वलोकोपतापात् संविमस्यापि विष्णोः सरभसमुभयोर्वारणप्रेरणाभ्याम् । मध्ये तैशङ्कवीयामनुभवति दशां यत्र हालाह लोभ्मा सोऽयं सर्वपदां नः शमयतु निचयं नीलकण्ठस्य कण्ठः ॥’ इति, ‘नालं वा परमोपकारकमिदं त्वेकं पशूनां पते पश्यन् कुक्षिगतान् चराचरगणान् बाह्यस्थि तान् रक्षितुम् । सर्वार्थ्यपलायनौषधमतिज्वालाकरं भीकरं निक्षिसं गरलं गले न गलितं नोद्रीर्णमेव त्वया’ इति च । क्वचित् कल्पे इन्द्रकृतवज्रप्रहारजनितं वा तत् । यथोक्तं हरिवंशो पारिज्ञातहरणावसरे कृष्णकृतविल्वोदकेश्वरस्तत्र—‘दत्तः प्रहारः कुलि शेन पूर्वं तवेशानामरराज्ञातिवीर्यः । कण्ठे नैल्यं तेन ते यत् प्रवृत्तं तस्मात् स्व्यातस्त्वं नीलकण्ठोऽतिकायः ॥’ इति । एतेन असाध्यकर्मकरता भक्तवत्सलता च सूचिता । विनेत्रमिति । तीणि सूर्यसोमामग्रात्मकानि नेत्राणि यस्य तम् । तदु क्तमानुशासनिके उपमन्यूपास्थ्याने—‘दिवसकरशशाङ्कवहिनेत्रं त्रिभुवनसारमपारमीश माद्यम् । अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं जगति पुमानिह को भजेत शान्तिम् ॥’ इति । शिवागमेष्वपि, ‘स्फुरितनळिनसंस्थं चन्द्रवहर्यकनेत्रम्’ इति च । वामेति । वामे वामभागे संक्षिष्टा वामा सुन्दरी श्रीपार्वती यस्य तमित्यर्थः । अत्र भगवतो विरुद्ध धर्मवत्ताप्रतिपादनेन लोकातिगत्वं सूचितम् । अत्र विशेषणैर्भगवतो लोकोत्तरत्व प्रत्यायकैरद्भुतरसो व्यज्यते । स च कविगतां रतिं पुष्णातीति रसवदलङ्कारः ॥ १३ ॥

अधिवसतीति ॥ कृष्णषष्ठीमारभ्य अमावास्यापर्यन्तकालस्य भूमौ सन्त्रि धानकृतमधिकमुख्यत्वमभिप्रेत्याह—दशाहमिति ॥ तादृशकाले भूमौ गङ्गायाः सान्त्रि ध्यन्तु नारदीये उक्तम्—‘पक्षादौ कृष्णपक्षे तु भूमौ सन्त्रिहिता भवेत् । यावत् पुण्या द्व्यमावास्यदिनानि दश मोहिनि ॥ पाताले सन्त्रिधानं तु कुरुते स्वयमेव हि ।

तव चरणसरोजं दिव्यभृङ्गावलीढं
शिरसि वहति नित्यं देवदेवस्तदेतत् ।
भजति हि भवदीये विश्वविश्वातिशायि-
न्यमरधुनि महच्चे साक्षिभूयं किमन्यैः ॥ २ ॥
निटिलनयनकोणादुत्थितैर्विष्फुलिङ्गै-
सुरतटिनि निकामं दद्यमानः सुधांशुः ।
तव समधिगतो यत्सन्निकर्षं कपदे-
मदन इव न नष्टः किन्तु लेशावशिष्टः ॥ ३ ॥

आरभ्य शुक्रैकादश्या दिनानि दश यानि तु ॥ पञ्चम्या यानि सा स्वर्गे भवेत् सन्निहिता सदा ।’ इति । ‘न संख्यादेः समाहारे’ इत्यहादेशनिषेधात् टच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । गर्भकालस्य मासदशकात्मकत्वेन तावत्कालं वासस्य मुख्यत्वेषि अशक्तौ तत्प्रातिनिध्येन वृद्धसम्मतं कालसङ्कोचमाश्रियेत्थमभिहितम् । अग्रगः अग्रगोपि । तन्विति । तनुभिः अल्पैः । मन्दैरिति यावत् । लहरि समीरैः वीचिवातैः । आ समन्तात् सेवितमित्यर्थः । अनेन सुखवासयोग्यता सूचिता । पीयूषयूषं पीयूषसारम् । अस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च तरङ्गे मालिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

तवेति ॥ दिव्यभृङ्गावलीढमिति । दिव्यभृङ्गाः—‘ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पम्, यजूष्येव मधुकृतः यजुर्वेद एव पुष्पम्’ सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पम्, अथर्वाङ्गिरस एव मधुकृतः इतिहासपुराणं पुष्पम् ।’ इति छन्दोगोपनिषदुक्ता ऋगादयः तैरवलीढं प्रतिपाद्यतया सेवितमित्यर्थः । साक्षिभूयं साक्ष्यम् । किमन्यैः प्रमाणान्तरं नापेक्षितमित्यर्थः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोऽव्यंशोपि न तत्र वै । अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशो झव ॥ दध्वे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना’ इति । अत्र तवेति तीर्था न्तरेष्वित्यर्थः इति व्याख्या ॥ २ ॥

निटिलेति ॥ विष्फुलिङ्गैः अग्निकणैः । सुधांशुः सुधांशुरपि । तेन दहनायोग्यत्वं घोत्यते । तथा सत्यपि दाहेन विष्फुलिङ्गानां दाहकत्वातिशयश्च । मदनः सर्वं मदयति मौहयतीति मदनः स इव न नष्ट इति व्यतिरेकेण दृष्टान्तः ।

वसति हि भवदीयभ्रूलताभङ्गवश्योऽ
मदनरिपुरुपान्ते । दासवद्विधनाथः ।
अनितरसुलभा ते हन्त सौभाग्यलक्ष्मी-
॥ र्जयति कुसुमचाणग्राणनाथाशरण्ये ॥ ४ ॥

क्षपितविषयतृष्णां भक्तिमेकां प्रदद्या-
स्त्वयि यदि वृषसाध्यां तर्हि जन्मप्रवाहः ।
त्रिपुरमथनमान्ये कल्प्यतां मे यथेच्छं
न हि भयकणिकापि प्रत्युतां कुतार्थः ॥ ५ ॥

अत इत्यादिः । लेशावशिष्ट इति । अत एवेदानीं कलाधरोऽभवद्वगवानिति भावः ।
गम्योत्येक्षा ॥ ३ ॥

वसतीति ॥ हिरवधारणे । हेतौ वा । यतस्तथा वसति, ततः अनितर
सुलभेत्यर्थः । भ्रूलतेति । भ्रूलता इव भङ्गास्तरङ्गास्तेषां वश्य इत्यर्थः । भङ्गा
विव भ्रूलते इत्यपि । मदनरिपुः मदनरिपुरपि । इदच्च वश्यतायां विरोधमुद्भाव्य
सौभाग्यस्यानन्यसौलभ्ये निमित्ततामावहद्विस्मयं पोषयति । एवं दासवद्विधनाथ इत्य
त्रापि । हन्तेति विस्मये । कुसुमेति । स्नानादिना पतिलभोपायभूतेन प्राण
धारकत्वादिति भावः । परमेश्वरेण भस्मीकृते कामे निर्विणा प्राणान् परित्यक्तुं
चितामारचयन्ती रती, 'मन्दाकिन्यान्तु वैशाखे प्रातः स्नानं तथा कुरु । नूनं ते भविता
पत्युरुपलब्धिर्न संशयः ॥' इत्यशरीरिवचनं श्रुत्वा देहत्यागान्त्रिवृत्ता गङ्गास्नाना
दिक्षं यथावदनुष्ठितवती स्वप्राणनाथं कामं बिळोकयामासेति वैशाखमाहात्म्यप्रसिद्धा
कथात्रानुसन्धेया । सम्बुद्धया स्वरिपुमदनोज्जीवनेपि भगवतो न प्रतिकूलता जाते
ति सौभाग्यस्यानन्यसौलभ्यत्वमेव सूचयते ॥ ४ ॥

क्षपितेति ॥ भक्तिमेकामिति । मुख्यां भक्तिमित्यर्थः । परानुरक्तिरूपां
साध्यभक्तिमिति यावत् । भक्तिलक्षणं तु भक्तिरसायने उक्तम्—'श्रुतस्य भगवद्भर्मा
द्वारावाहिकतां गता । सर्वेशो मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यमिधीयते ॥' इति । भगवद्भर्मे
त्व भगवद्गुणश्रवणम् । भगवद्भर्मेण वक्ष्यमाणकामकोधाद्युदीपनद्वारा द्रवावस्थां प्राप्तस्य
चित्तस्य धारावाहिकी या सर्वेश्वरविषया वृत्तिः भगवदाकारकतेत्यर्थः । सा भक्ति

घटयितुमतिदक्षं कामितार्थनशेषां—

स्तव यदि करुणाया लेशलेशं लभेय ।

अपि विबुधवराणां दुर्लभं वल्लभं ते ॥

॥ ५ ॥ पुनरपि पुरमेतद्रागुपेयां पुरारेः

॥ ६ ॥

कथमपि करणानां दुर्नयानां समूहं

प्रबलमिह निरोद्धुं नैव शक्तोमि मातः ।

बलमथननिषेव्ये त्वत्पदाभ्मोजयुग्म—

प्रपदनपरिवर्ज नात्र पश्याभ्युपायम्

॥ ७ ॥

रित्यमिधीयते शास्त्रविद्विरिति तटीका । वृषसाध्यामिति । बहुविधपूर्वजन्मसुकृतमात्र लभ्यामित्यर्थः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘दुर्बुद्धयो दुराचारा हैतुका बहुसंशयाः । पश्यन्ति ‘मोहिता विष्णो गङ्गामन्यां नदीमिव ॥ जन्मान्तरकृतैर्दानैस्तपोभिर्निय मैर्वैते । इह जन्मनि गङ्गायां नृणा भक्तिः प्रजायते ॥’ इति । कल्प्यतामिति । मुक्त्यानन्दापेक्षया भक्त्यानन्दस्य स्पृहणीयतरत्वस्मरणात् । प्रार्थनायां लोद् । अत एव ‘अहं कृतार्थः’ इति वक्ष्यते । यथेच्छमिति । नरतिर्यगादिशरीरेष्यनास्थैवेति भावः । तदुक्तं भगवत्पादैश्विवानन्दलहर्यम्—‘नरत्वं देवत्वं नगवनमृगत्वं मशकता पशुत्वं कीटत्वं भवतु विहगत्वादिजननम् । सदा त्वत्पादाऽजस्मरणपरमानन्दलहरीविहारा सक्तं चेद्वृद्धयमिह किं तेन वपुषा ॥’ इति

॥ ५ ॥

घटयितुमिति ॥ दुर्लभमिति । ‘देवानामपि दुर्लभं स्थलमिदम्’ इति भग वत्पादोक्तेः । वल्लभं प्रियम् । पुरारेरेत्त्वं पुरं श्रीकाशीम्

॥ ६ ॥

कथमपीति ॥ करणानाम् इन्द्रियाणाम् । दुर्नयानां दुष्टवृत्तीनाम् । श्रेयः परिपन्थिषु विषयेषु आत्मनः प्रेरकाणामिति यावत् । समूहमित्यनेन व्यक्तिबाहुव्यथा निरोधनाशक्यत्वं द्योत्यते । इह अस्मिन् जन्मनि । बलमथननिषेव्ये इति । तथा भूतायाः प्रबलनिरोधो निष्प्रयास इत्यभिप्रायः । बलमथनः इन्द्रः । तत्सेव्य त्वम् ‘अहं स्नाम्यत्र सततम्’ इत्यादिवक्ष्यमाणवचनसिद्धम् । प्रपदनपरिवर्ज शरण प्राप्ति परिवर्ज्य । अत करणसमूहनिरोधने

॥ ७ ॥

भगवति भवदक्षोलुद्धनागस्विनं मां
विषयिणमपि दासं सर्वथा मा जहीहि ।

तव यशसि कङ्को नूनमेवान्यथा स्या-

त्विदशपुरवधूटीगीयमाने नवीनः

॥ ८ ॥

चरणसरसिजे ते दिव्यहंसैः परीते

सुरतटिनि मुनीनां मानसे भासमाने ।

रजनिकरकलाभृज्ञालिनीशैवलोद्य-

दद्युतिनि हृदयभृज्ञः सर्वदा मे रमेत

॥ ९ ॥

तव वदनसुधांशुः पार्वतीलोचनाभ्यो-

रुहमुकुलनकारी कलमषध्वन्तहारी ।

हरनयनचकोरस्वैरपेयीयमान-

प्रतिनवरुचिरन्तर्व्योम्नि मे व्याचकास्तु

॥ १० ॥

भगवतीति ॥ भवदिति । भवत्या आज्ञा श्रुतिस्मृत्यादिरूपा तदुलुद्धनेन आगस्तिनम् अपराधिनम् । अपित्र सम्बध्यते ‘श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्त उलुद्ध्य वर्तते । आज्ञोच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोपि न वैष्णवः ॥’ इत्याश्वमेधिकवचनात् , ‘तदाज्ञसकियां कुर्वन्मुच्यतेऽन्यस्तु बध्यते । श्रुतिस्मृतीतिहासाद्य पुराणं भारतादि कम् ॥’ ईश्वराज्ञेति विज्ञेयं न लुद्ध्या वैदिकैः कवचित् ।’ इति भगवत्पादवचनाच्च । विषयिणमिति आज्ञोलुद्धने हेतुगर्भम् । जहीहि उपेक्षस्व । ‘ईहल्यघोः’ इतीत्वम् । अन्यथेति । उपेक्षणे इत्यर्थः

॥ ८ ॥

चरणसरसिजे इति ॥ चरणसरसिजे चरणमेव सरसिजं तस्मिन् । दिव्य हंसैः दिव्यहंसा देवश्रेष्ठा एव दिव्यहंसाः दिव्यमरालास्तैः । मानसे मानसं मन एव मानसं तदाख्यं सरस्तस्मिन् । रजनीति । रजमिकरकलाभृत् इन्दुकलाधरस्तस्य जालिनी जटा सैव शैवलस्तया उद्यद्युतिनि प्रवृद्धशोभे इत्यर्थः । शैवलानुविद्धस्य सरसिजस्य रम्यतरत्वं प्रसिद्धम् । ‘सा जालिनी गरुडा जटा’ इति वैजयन्ती । प्रार्थनायां लिङ् ॥ ९ ॥

तवेति ॥ वदनमेव सुधांशुः । पार्वतीति । पार्वत्या लोचने एवाभ्योरुहे तयो मुकुलनकारी सङ्कोचकारीत्यर्थः । सप्तलीमुखदर्शनस्य दुस्सहत्वादिति भावः । हरनय नेति । हरस्य नयने एव चकोरौ ताभ्यां स्वैरं यथा तथा पेपीयमाना पुनः

अमरधुनि लभेय स्नानमत्राप्सरस्वी-
स्तनकलशनितम्बाघातघूर्णतरङ्गे ।
मुहुरपि मुनिवर्यैः काङ्क्षितं सागराणा-
मजनिजनिनिदाने निर्मले वारिपूरे || ११ ॥

स्वयम्पुष्पचित्भक्त्या मज्जतामन्तरङ्गा-
दुपसि किमवकृष्टैर्मिश्रिता रागभारैः ।
अरुणकिरणरक्ता कोटिसिद्धेशलिङ्गे
मम मनसि समिद्धानाहरेस्तान् कदा नु || १२ ॥

विगलितपदशक्तिं लक्षणालक्ष्यमाणं
श्रुतिशिखरसमुत्थाखण्डधीगोचरं तत् ।
अवितथमविकारं मायिनं साङ्गमीशं
निरूपममहिमाबिंधं नौमि वाराणसीशम् || १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्याम् एकादशस्तरङ्गः ।

पुनरास्वाद्यमाना । पौनः पुन्यकथनेन तृप्तिराहित्यं द्योत्यते । प्रतिनवा प्रतिक्षणं नूतना रुचि
र्यस्य स इत्यर्थः । प्रतिनवेति । पेपीयमानत्वे हेतुगर्भम् । अन्तर्व्योन्निः हृदयान्तर्वत्या
काशो । दहराकाशो इत्यर्थः । व्याचकास्तु विशेषेण समन्ताचकास्तु || १० ॥

अमरेति ॥ अप्सरःस्त्रीत्यादि । अप्सरःस्त्रीणां जलक्रीडां कुर्वतीनां
स्तनकलशनितम्बानामाघातैः घूर्णन्तः तरङ्गा यत्र तस्मिन्नित्यर्थः । सुचिरं काङ्क्षितं स्नानमित्यन्वयः । अमलपूरे निर्मलजलप्रवाहे । सागराणामिति । सागरश्च
सागरश्च तेषाम् अजनिश्च जनिश्च तयोर्निदाने । सगरसुतानां जन्माभावनिदाने, समु
द्रस्योत्पत्तिनिदाने चेत्यर्थः, गङ्गाजलैरेव सगरसुतानामुद्दतेस्मुद्रस्य च पूरणात् ॥ ११ ॥

स्वयमिति ॥ मज्जतां तथाभूतानां जनानामन्तरङ्गात् हृदयात् स्वयं
स्वेन अवकृष्टैः आहृतैरित्यन्वयः । किमित्युत्प्रेक्षायाम् । रागभारैः रागो विषया
सङ्गः रक्तवर्णश्च तयोरभेदाध्यवसायः । कोटीति । षष्ठिकोटिमितशिवलिङ्गाश्रये
इत्यर्थः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘गङ्गाम्भस्यपि तिष्ठन्ति षष्ठिकोटिमितानि हि ।
सिद्धलिङ्गानि तानीशो तिष्येऽहश्यत्वमाययुः ॥’ इति । तिष्ये कलाविति व्यास्त्या ।
समिद्धान् प्रवृद्धान् । तान् रागभारान् || १२ ॥

विगलितेति ॥ विगलितपदशक्तिं विगलिता पदशक्तिर्यस्मात्म् । शक्त्या

पदेन प्रतिपादयितुमशक्यमित्यर्थः। अत एव लक्षणालक्ष्यमाणं लक्षणया^१ संदास्यया वृत्त्या लक्ष्यमाणं बोध्यमानम्। तथा च वाचकाभावादुपनिषदौपि कथञ्चिलक्षण यैव प्रतिपाद्यमानमिति समुदितार्थः। श्रुतीति। श्रुतिशिखरादुपनिषदः। महावाक्या दिति यावत्। समुत्था समुद्रभूता या अखण्डधीः संसर्गाविषयकज्ञानम्, प्राति पदिकार्थमात्रविषयकं ज्ञानं वा। तदुक्तम्—‘संसर्गासङ्गे सम्यग्धीहेतुता या गिरा मियम्। उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत् प्रातिपादिकार्थता ॥’ इति। निर्विकल्पक ज्ञानमिति यावत्। तस्या गोचरं विषयमित्यर्थः। तत् ब्रह्म, ‘ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः’ इति स्मृतेः। अवितर्थं परमार्थभूतम्। अविकारमिति। वाण्यायणपरिणिता जननादयः षड्विकाराः तद्रहितमित्यर्थः। तत्पदस्य लक्ष्यं निर्णुणरूपमुक्त्वा वाच्यं सगुणरूपमाह—मायिनमिति। मायोपाधि कमित्यर्थः, ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।’ इति श्रुतेः। साङ्गमिति। सर्वज्ञतादीनि षड्ङ्गानि, तत्सहितमित्यर्थः। तथाच स्मर्यते—‘सर्वज्ञता तृसिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः। अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षड्हाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥’ इति। अत सर्वज्ञता सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च सर्वविषयकज्ञानवत्त्वम्। तृसिर्मोजनाद्यभावजन्यदुखाभाववता, स्वीयसुखेच्छावान् यस्तदन्यता वा। स्वतन्त्रता अप्रतिहतेच्छा, धर्माधर्मानधीनता वा। अलुप्तशक्तिः नित्यकृतिः। अथवा अक्षयशक्तिः। शक्तिः सामर्थ्यम्। अनन्तेति। शक्तेः सर्वोपादानविषयकत्वम्, सर्वविषयकत्वं वा आनन्त्यम्। अथवा असंख्येत्वम्। विधिज्ञाः वेदतत्त्वविदः इति बौद्धाधिकारदीधितौ तद्व्यास्या। ईशमिति। निखिलश्रव्यस्वामिनमित्यर्थः। निरूपमेति। निरूपमाः असद्वशाः। असाधारणा इति यावत्। महिमानः महालिङ्गप्रादुर्भावे ब्रह्मविष्णुभ्यामनेऽकर्षणन्वेषणेनाप्याद्यन्तयोरदर्शनम्, बाणसारथ्याद्युपकरणभूतैर्ब्रह्मविष्णवादिभिरजातनिरीक्षणमात्रत्रिपुरदाहः, समुद्रमथनोदूभूतकाळ्कूटविषकीलाभिर्दग्धसर्वज्ञेन्द्रोपेन्द्राद्यपेक्षितकृपावशेन तावशकाळ्कूटकवलीकरणम्, ब्रह्मविष्णवाद्यजेयकामदाहः, देव्याः स्वयंवरे शिशुरूपेण परमेश्वरेण विष्णवादि देवताङ्गस्तम्भनम्, मत्स्यकूर्मवराहनारसिंहविष्ववसेनादिनिग्रहः, ब्रह्मणः पञ्चमशिरश्छेदः, एवज्ञातीयका निरवधिप्रभावास्तेषामठिधमित्यर्थः। वाराणसीशं, वाराणसीश्रीकाशी तस्या ईशं पतिम्। असिवरणयोः सङ्गमात् काश्या वाराणसीति

द्वादशस्तरङ्गः ।

बलिमथनपदाभोजातराजन्मृणाली
 स्मरमथनकपर्दीदारमन्दारमाला ।
 श्रितजनसुखवल्ली मोक्षसाम्राज्यलक्ष्म्या
 जयसि जयपताका शैलजे काशिकायाम्

॥ १ ॥

संज्ञा । तथाच काशीखण्डे—‘असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते । वाराणसीति विस्थाता तदारभ्य महामुने ॥’ असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशि का ।’ इति । असिवरणापदे अपि ततैव निरुक्ते—‘असि महासिरूपात्र्वा पापा सन्मतिखण्डिनीम् । दुष्टप्रवेशं धुन्वानां धुनों देवा विनिर्ममुः ॥’ वरणाच्च व्यधुस्तत्र क्षेत्रविभन्ननिवारिणीम् । दुर्वृत्तदुष्प्रवृत्तेश्च निवृत्तिकरणीं सुराः ॥ दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वाऽस्मिं वरणां सुराः । क्षेत्रस्य मोक्षनिक्षेपरक्षां निर्वृतिमाययुः ॥’ इति वरणा च असिश्च तयोर्नयोरदूरभवा । अदूरभवश्चेत्यण्, डीप । पृष्ठोदरादित्वात् साधुः । ‘वरणासीति नद्यौ द्वे पुण्ये पापहरे शुभे । तयोरन्तर्गता या तु सैषा वाराणसी स्मृता ॥’ इति शब्दकल्पदुमे । वामनपुराणेष्युक्तम्—‘योऽसौ प्राङ् मण्डले पुण्ये मदंशप्रभवोऽव्ययः । प्रयागे वसते नित्यं योगशायीति विश्रुतः ॥ चरणाद्विक्षिणातस्य विनिर्याता सरिद्विरा, विश्रुता वरणेत्येव सर्वपापहरा शुभा ॥ सव्यादन्या द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता । ते उभे सरितां श्रेष्ठे लोकपूज्ये वभूवतुः ॥ तयोर्मध्ये तु यो देशस्तत् क्षेत्रं योगशायिनः ॥ लैलोक्यप्रवरं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥’ न तावशोऽस्ति गगने भूम्यां न च रसातले । तत्वास्ति नगरी पुण्या स्थाता वाराणसी शुभा ॥’ इति

॥ १३ ॥

बलीति ॥ बलिमथनस्य वामनमूर्तेः पदमेवाभोजातं जलजं तस्य राजन्ती शोभमाना स्वच्छेति यावत् । मृणालीत्यर्थः । उदारा उत्कृष्टा मोक्षसाम्राज्यलक्ष्याः जयपताका जयस्य पताका जयमूलकतया विजयसूचकत्वात् वैजयन्ती जयसि । माला रूपकम्

॥ १ ॥

तिदशदनुजपाठीमन्दरोन्मध्यमान -

प्रचलितकलशाभिस्फीतकल्लोलतुङ्गः ।
हरशिरसि लमन्त्यो देवि पीयूषसारा
विषहरणसमर्था वीचयस्ते जयन्ति

॥ २ ॥

अळिकभुवि कृशानुः सर्वतः सर्पमाला
गरळमपि गळान्ते भूतसङ्घाश्र पाश्वे ।
जगति हरमुपेतः को नु सेवेत न स्या-
त्तव यदि महिमाब्धे सन्निधानं कपर्दे

॥ ३ ॥

कचिदुपलतलान्तापातसञ्चूर्णिताङ्गी
कचिदगळुलमूलद्रोहिकूलभिधाता ।
कचिदुदितनिमञ्चत्रोच्चलन्मीनकेळि-
र्ननु न हरसि चेतः करस्य वा जहनुकन्ये

॥ ४ ॥

त्रिदशेति ॥ तिदशानां दनुजानाञ्च पाठीभिः पङ्क्तिभिः मन्दरेण करणेन उन्मध्यमानस्य अत एव प्रचलितस्य कलशाब्धे: क्षीरसागरस्य स्फीताः प्रवृद्धा ये कल्लोलास्तु इव तुङ्गा इत्यर्थः । पीयूषसारा इति । तव वीचयः पीयूषस्य साराः, कलशाभिधकल्लोलास्तु पीयूषस्य जनका एव । विषहरणसमर्था इति । विपूर्वकात् षोन्तकर्मणीत्यस्मात् कप्रत्यये विषशब्दः । विशेषेण हन्तीति विषं काळ कूटादि, काळकूटादपि कूरतरः संसारे वा, तस्य हरणे विनाशने समर्था इत्यर्थः । ‘स्थाणुजङ्गमसभूतविषहन्त्र्यै नमो नमः । दन्दशूकविषम्नी च दारिताघौघ सन्ततिः ॥’ इत्यादिस्मरणात् । कलशाभिधकल्लोलास्तु विषस्योत्पादका इति भावः । उत्कर्षरूपो व्यतिरेकः

॥ २ ॥

अळिकेति ॥ अळिकभुवि ललाटदेशे । अर्थात् हरस्य । सर्वतः सर्वज्ञेषु । हरं संहारस्वभावं, हरति उपसंहरति सर्वमिति हरः पचायच् । को नु सेवेतेति । कपर्दे अमेयमहिमशालिन्यास्तव सान्निध्यादेव जना निर्भयं पुरहरमुपसृत्य सेवन्त इत्यर्थः

॥ ३ ॥

कचिदिति ॥ तलान्तं तलप्रदेशः । अगेति । अगकुलस्य वृक्षसमूहस्य पर्वतसमूहस्य च । मूलं द्रोग्नि उत्पाटयतीति तथा भूतः कूलभिधातः तीरे आस्फा

स्वरसकलितलीलालोलवर्षश्रियोंसा-

द्वलितधवलपट्टः किन्तु वातोत्तरङ्गः ।
इति सुरधुनि शङ्कां तावकीना दृदाना
कलयतु जनमेतं वेणिका वीततापम् ॥ ५ ॥

कमलजनिलये वा नाकिनामालये वा
स्मरमथनजटायां वाथवा काशिकायाम् ।
विहर हिमधरे वा स्वेच्छया भृत्यतां मे-
वितर गिरिसुते ते पादसंवाहिनीनाम् ॥ ६ ॥

भवनमिदमियम्मे प्राणनाथा सुतोऽयं
सुहृदयमियम्भ्वा बान्धवोऽयं पितायम् ।
इति बहुविधमोहैः पाशयित्वा भवाव्यौ
पशुमिममभिपात्य प्राप्तमम्ब त्वया किम् ॥ ७ ॥

लनं यस्यास्सेत्यर्थः । उदितेति । उदिता प्रवृद्धा निमज्जतां प्रोच्चलताम् उन्मज्जतां
मीनानां केर्लिर्यत तथाभूते इत्यर्थः । नन्वित्यादि । नन्वित्यामन्त्येऽवधारणे वा ।
सर्वेषां चेतो हरस्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वरसेति ॥ स्वरसेन स्वेच्छया कलिता कृता या लीला तया लोलाया
श्रलाया वर्षश्रियः भारतवर्षलक्ष्म्या इत्यर्थः । लोलेत्यन्तेन गळने हेतुः प्रदर्शितः ।
स्वरसेत्यनेन लीलायामौत्सुक्यं द्योत्यते । अंसादिति । अत्रांसत्वेन रूपणं हिमवतः ।
गलितधवलपट्टः स्खलित्वा लम्बमानोत्तरीयांशुकः । किन्विति सम्भावनायाम् । अनया
भारतभूमेरुस्यालङ्कारत्वं गङ्गायाः सूच्यते । वातोत्तरङ्गः वातेन उद्घूतः, वातेन
उद्गततरङ्ग इति च । वेणिका जलप्रवाहः ॥ ५ ॥

कमलजेति ॥ कमलजनिलये इत्यादि । सत्यलोकादीनां पञ्चानां गङ्गाया
मुख्यस्थानत्वात् । विहरेति । कामचारे लोद्ग । वक्ष्यमाणदभीष्टप्रदाने पुनर्मदर्थेऽ
श्रद्धा त्वया न कर्तव्या, यथावत्स्वेच्छाविहरेणैव स्थीयतामिति भावः । वितरेति ।
तावतैव मे कृतार्थतेति भावः । पादसंवाहिनीनां तादृशीनां परिचारिकाणाम् ॥ ६ ॥

भवनमिति ॥ मोहैः श्रैः । पाशयित्वा निवध्य । उक्तमोहैर्निवन्धनश्च
तेष्वात्मीयत्वभ्रममुत्पाद्य तत्सुखसम्पादनाय तदूदुःखनिवर्तनाय चायासनेन तदूदुःखदुःखि

ब्रमणनिचयमेवं प्रापितो मोचनीयः
 श्रममधिकमवासो दीनशाखामृगोऽयम् ।
 तत्र गतमतिमेनं ताडयित्वा फलं किं
 दशनविवृतिमार्ये कष्टमालोकयन्त्याः ॥ ८ ॥

शिशिरकिरणकोटिप्रौद्धशोभासुषीमै-
 रशरणमनुकम्पासारपूराभिपूर्णैः ।
 स्नपय गिरिसुते मां दिक्षु कर्पूरधूमी-
 निकरमिव किरद्धिर्मङ्गल्मातः कटाक्षैः ॥ ९ ॥

त्वकरणेन च श्रेयोमार्गप्रवेशप्रतिबन्धविधानम् । पशुम् अविवेकिनम् । किं प्राप्तमिति । स्वार्थसत्तायामपि परपीडनमनुचितमिति स्थिते स्वार्थस्य लेशमपि विना तदिदम नार्यचेष्टिं जगदम्बायास्तव नो युज्यत इत्येवं मा कृथा इति भावः ॥ ७ ॥

ब्रमणेति ॥ ब्रमणनिचयो जननमरणप्रवाहरूपः । एवं यथा मयाऽनुभूयते तथा । सर्वस्यापि त्वत्प्रेरणाधीनत्वात् प्रापित इत्युक्तम् । मोचनीयः ब्रमणा न्मोचयितुमर्हः । तत्र हेतुमाह—श्रममधिकमिति । दीनशाखामृग इति । दीनो दुर्बलः । तेन पीडासहत्वं त्वक्कृपामन्तरा विमुक्त्यक्षमत्वं च दोत्यते । भीत इति वा । स चासौ शाखामृगः । शाखास्त्रिव विषयेषु चक्रमशीलत्वात् शाखा मृगत्वरूपणम् । ननु त्वया बहुधा दुष्कृतानि कृतानि, तदेवं दण्ड्यसे इत्यत आह । गतमतिमिति । कृत्याकृत्यविमूढमित्यर्थः । तथाचापराधस्याबुद्धिपूर्वकत्वात् दण्डितस्यापि इतः परं नैवमपराधः कर्तव्य इति विवेकानुदयाच्च बालवन्न दण्डार्ह इति भावः । ताडयित्वेति । ताडनश्च प्रकृते बहुविध विपदा क्लेशनमेव । दशनविवृतिं दन्तप्रकटनम् । विपञ्चनितदुःखानुभावानां दशनविवृतित्वेन रूपणम् । आर्ये दयादिसद्गुणशालिनि । हीनजनः कीशं पाशेन बध्वा प्रतिग्रामं प्रतिद्वारं समाकृष्य तत्र तत्त्वाभिनयं कारयित्वा तां तां भिक्षामादाय वृत्तिं करोति । तस्य हि तज्जन्तुहिसा स्वाभाविकी सप्रयोजना च । आर्यास्तव तद्रन्मद्दुःखदर्शनेन किं वा फलमिति भावः ॥ ८ ॥

शिशिरेति ॥ शोभायां प्रौढत्वोक्त्या शिशिरकिरणानां पूर्णता प्रतीयते । तथाचानन्तपूर्णचन्द्रकिरणवत् सुषीमैः शीतलैरित्यर्थः । अनुकम्पेति । अनुकम्पायाः

अमृतनिकरवर्षि ऋग्यक्षमान्याभिपातं
विकसदरुणपद्मप्रौढिसर्वस्वहारि ।
दुरितकलितपीडातापितस्याद्रिकन्ये
शिरसि मम निधेहि श्रीपदं तावकीनम् ॥ १० ॥

यमसदनकवाटीबन्धघोषो महीयाम्
त्रिदिवनवपदव्या देवि निर्माणघोषः ।
अररदलनघोषो मोक्षलक्ष्मीगृहस्य
श्रवणयुगमियाच्चनामघोषस्सदा मे ॥ ११ ॥

अमरपुरपुरन्ध्रीदिव्यमत्तेभकुम्भ-
प्रतिभट्ठुचलेपैर्वासिते सेविते च ।
सुरमुनिमनुजैस्ते स्वच्छतीर्थेऽत्र गङ्गे
जरितदुरितजातः स्नामि भूयः कदा तु ॥ १२ ॥

सारः तस्य पूरेण प्रवाहेण अभिपूर्णेरित्यर्थः । स्नपय आसिञ्च । गततापं कुर्वि
त्यर्थः । मङ्गल्यं क्षिप्रम् । कटाक्षैः अपाङ्गदर्शनैः । ‘अपाङ्गे तारविक्षेपः कटाक्ष
इति कथयते’ इति भावप्रकाशः ॥ ९ ॥

अमृतेति ॥ स्पर्शे निरतिशयसौरुद्यपदत्वात् सर्वतापापनोदकत्वाच्च तथोत्प्रेक्षा ।
ऋग्यक्षेण प्रणयकलहावसरेषु मान्यः शिरसि अभिपातो यस्य तदित्यर्थः ।
अत अमृतनिकरवर्षीति विशेषणम् अभिपातस्य ऋग्यक्षमान्यतायाम्, निधानस्य प्रार्थ
नायाच्च हेतुर्गर्भम् ॥ १० ॥

यमसदनेति ॥ कवाटी कवाटम् । ‘कवाटश्च कवाटी च त्रिषु स्यादररं
न ना’ इति वाचस्पतिः । अत रूपकम् । एवमुत्तरतापि । त्रिदिवनवपदव्या:
त्रिदिवस्य स्वर्गस्य तत्प्रापिकाया इत्यर्थः । नवपदव्याः नूतनमार्गस्य । अररेति ।
अररस्य कवाटस्य दलनम् उद्घाटनम् । तस्य घोष इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अमरेति ॥ अमरपुरपुरन्ध्रीणां स्वर्वेश्यानां ये दिव्यमत्तेभस्य ऐरावतस्य
कुम्भयोः प्रतिभट्ठाः कुचास्तेषां लेपैः कस्तूर्यादिभिः स्नानकाले गळितैः वासिते
सुरभीकृते । स्तनानामैरावतकुम्भसाद्योक्त्या पीनत्वलाभात् तल्लिसकस्तूर्यादीना

निखिलमपि नमो यल्क्षणं मुख्यवृत्त्या
 न हि वदति यदन्यानीश्वरेशादिशब्दः ।
 अविषयहृदयानां यः परस्ताद्यतीनां
 सुरसरिदनुरक्तं नौमि काश्यान्तमुग्रम्

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां द्वादशस्तरङ्गः

माधिकं प्रतीयते । तेन सौरभ्यबाहुल्यं च । सेविते इति । सुरमुनिमनुजैः सेविते इत्यन्वयः । अनेन देवनद्या हिमवतः पृथग्यां प्रवहन्त्या नद्याश्चैकं ‘येयं गङ्गा नरैस्सेव्या सेव्यते सा सुरैरपि । सर्वेषां पावनी सैका प्रयच्छति परं पदम् ॥’ इति न्यायरत्नावल्यामुदाहृत वचनसिद्धं सूचितम् । स्वच्छेति । निर्मलजलेत्यर्थः अनेन सुखस्नानयोग्यता प्रदर्शिता । जरितदुरितजातः जरितानि निशेषं नाशितानि दुरितजातानि येन तथाभूतस्सन् । यद्वा, भूते क्तः, स्नानपूर्वकालिकदर्शनादिना दुरितानां नाशात् । स्नामीति । सामीप्ये लट्

॥ १२ ॥

निखिलमिति ॥ नमः नमस्कारः । यल्क्षणं यस्य लक्षणम् । स्वामितया व्यावर्तकम् । ‘यस्मै नमः तस्मै त्वा जुष्टं निर्युनञ्जि’, ‘यस्मै नमस्तच्छिरः’ इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव नमस्कारस्वामित्वावधारणादिति भावः । तथाच हरदत्ताचार्याः—‘देव त्वदेकविषयाणि नमांसि पुंसां यस्मै नमः श्रुतिबलादवधार यामः । देवान्तरेषु विहितान्यपि तान्यमूनि श्लोतांसि सागर इव त्वयि सम्पत्तन्ति ॥’ इति । अत यस्मै नमः श्रुतिबलादिति । शिवाय पशुनियोजनादिप्रतिपादिकाया मुक्तश्रुतौ नमस्त्वावच्छेदेन यत्पदोत्तरचतुर्थ्यन्वयबलादित्यर्थः । ‘दत्तं नमः किमुप शुश्रुष देवताभ्यस्त्वामन्तरेण नमसामवसानभूमिम् । तास्तदूग्रहीतुमनलं नहि कश्चि दीषे चोरोपनीतमिव धारयितुं किरीटम् ॥’ इति च । अत अनलमिति । असमर्था इत्यर्थः । न हि कश्चिदीष इति । अन्यदीयत्वाचैवेश्वर इति भावः । मुख्यवृत्त्या शक्त्या । ‘यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयशब्दो यथार्थाक्षरः’ इति कालिदासः । अविषयहृदयानां विषया हृदये येषां ते विषयहृदयाः, ते न भवन्तीत्यविषय हृदयाः विरक्तास्तेषां परस्तात् श्रेष्ठ इत्यर्थः । तथापि सुरसरिदनुरक्तमिति विरोधाभासः । लोकोत्तरत्वेन दर्शितविरोधं परिहरिति । उग्रमिति । सर्वोत्तरमित्यर्थः ।

त्रयोदशस्तरङ्गः ।

क्षीरोदवारिधवळो विषभृदतंसः
 सिन्धौ समर्पिततनुश्च सहस्रवक्त्रः ।
 लोकाश्रयो हरिपदस्पृग्हाहो विभर्ति
 शेषस्त्वयाम्बु कुटिलस्तुलनाभिमानम् ॥ १ ॥
 वीक्षेय किन्तु पुरुहूतपुरीपुरन्ध्री-
 द्याधूतचामरमरुचलिताळकाग्रम् ।
 स्वमेपि वा तव सुधांशुशतायुताभ-
 मास्यं दरस्मितममन्दकुपाकुलाक्षम् ॥ २ ॥

उग्रशब्दः उत्तरवाच्यप्यस्ति, ‘उग्रोऽस्युग्रोऽहं सजातेषु भूयासम्’, इत्युग्रत्वस्या शास्यत्वश्रवणात् । तथाच ‘उत्पूर्वात् गमे: उद्गच्छत्युत्तरो भवतीत्यस्मिन्नर्थे ‘ऋद्रेन्द्राग्रवज्ञ’ इत्यैषादिकसूलेण रन्प्रत्ययान्ततया निष्पन्नोऽयमुग्रशब्दः । तदुक्तं ब्रह्मतर्कस्तवे—‘उग्रस्त्वमुत्तरतया जगतः समस्ताद्भूयासमुग्र इति तत्परता हि दृष्टा’ इति ॥ १३ ॥

क्षीरेति ॥ क्षीरोदवारिधवळ इत्युभयत समानम् । विषभृदतंसः सर्पश्चेष्टः, अन्यत्र विषभृतो नीलकण्ठस्य वतंसः शिरोभूषणम् । सिन्धौ क्षीरसागरे समर्पित तनुः शयानः, अन्यत्र सागरे समर्पिततनुः, तत्रैव गङ्गायाः पतनात् । सहस्रवक्त्र इति । शेषस्य सहस्रफणत्वात्, पक्षे गङ्गायाः सहस्रमार्गेरेव सागरे पतनात् । लोकाश्रय इति । अनन्तस्य जगतीधारणात्, जगद्रक्षकत्वाच्च । ‘पाता विश्वस्य शश्वत्’ इति भगवत्पादाः । पक्षे पापहरणादिति बोध्यम् । हरिपदस्पृग्हिति । एकत्र पादविन्यासात्, परत्र पादोऽभूतत्वात् । कुटिलः कुटिलगतिः । तुलनाभिमानमिति । न परमार्थतस्तुलना, पारम्यस्यानन्तत्वादिति भावः । इतः प्रभृति तरङ्गतये वसन्त तिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

वीक्षेयेति ॥ स्वमेपि वा वीक्षेय किन्वित्यन्वयः । दरस्मितेति । मन्दस्मि तेत्यर्थः ॥ २ ॥

स्वान्ते सदा शरदुदाशयसाधुजात-
व्याकोचनव्यसरसीरुहकानितचोरम् ।

उद्भासतां पदयुगं तव देवपाळी-
कोटीरकोटिघटितामलरत्नदीप्रम्

॥ ३ ॥

काहं सदैव विषयाभिनिविष्टदृष्टि-
देवि क ते बुधवरार्थितरूपवीक्षा ।

आशा तथापि भवतीह तवानुकम्पा
जायेत चेत् किमिव दुर्घटमस्ति लोके

॥ ४ ॥

भूयस्समीरणमहाहतिजातरोषा-

दुदृच्छतः सपदि तत्पद्वाँ निरोद्धुम् ।
सालानिवाम्ब बृहतः क्रमिकांस्तरङ्गा-

नप्रङ्गपांस्तव मुहुः पुरतो नतोऽस्मि

॥ ५ ॥

स्वान्त इति ॥ शरदुदाशयः शरत्कालिकजलाशयः । साधुजातेति ।
जलचरादिवाधारहितं यथा तथा जातेत्यर्थः । व्याकोचं विकसितम् । देवपालीति ।
देवपालीनाम् अर्थान्नमस्कुर्वतां देवसङ्घानां कोटीराणां कोटिषु अग्रेषु घटितैः प्रत्युत्तैः
अमलरत्नैः दीर्घं प्रकाशमानमित्यर्थः । अत विशेषणाभ्यां क्रमेण स्वाभाविकः कृति
मश्च शोभातिशय उक्तः

॥ ३ ॥

काहमिति ॥ बुधवरेति विशेषणं प्रार्थनायां हेतुः । आशेति । एवं
दुरितार्जनबद्धदीक्षाणां त्वद्रूपवीक्षणमस्त्रभाव्यमपि दुर्घटघटनापटीयस्यास्तवानुकम्पाया
लाभे तस्याः सुशक्त्वात्तत्र प्रत्याशा जायत इत्यर्थः । परन्तु तावशानुकम्पामात्रमावश्यक
मिति भावः । इह रूपवीक्षायाम् । पूर्वोर्धे विषमालङ्कारः, उत्तरोर्धे अर्थान्तर
न्यासः

॥ ४ ॥

भूय इति ॥ तत्पद्वाँ वायुमार्गम् । निरोद्धुमुदृच्छत इति योजना ।
सालान् प्राकारान् । बृहतः पीनान् । क्रमिकान् क्रमेणोत्पन्नान् । अत्र निरोद्धु
मिति गम्या फलोत्पेक्षा । सालानिवेन्युपमा

॥ ५ ॥

धर्मे वत् प्रबलया कलिबाधया स्वां
 शक्ति समर्प्य निखिलां त्वयि निर्भयायाम् ।
 प्राणेश्वरि श्रुतिमिते वृषवाहनस्य
 सर्वात्मनाय जगतां शरणं त्वमेव ॥ ६ ॥

धर्म इति ॥ कलिबाधयेति । बाधा चानादरस्य वैकल्यस्य च सम्पादनरूपा । शक्ति पापनाशकत्वसुकृतोत्पादकत्वादिरूपाम् । समर्प्येति । समर्पणं तु लोकानुग्रहण रूपं स्वकृत्यं निर्वहणीयमित्यभिप्रायेण, यथा चोराद्युपद्रवेण स्वकीयं धनं रक्षितुमशक्त स्तद्रक्षार्थं विश्वस्ते बलवर्त्यर्थयति, तथेति भावः । एतेनास्मिन् युगे गङ्गाया एव निखिलधर्मकार्यकारितेति सूचितम् । निर्भयाथां कुतोपि भयहीनायाम्, ‘अत्युदा राऽभयाऽशोका’ इति स्मरणात् । अभया न विद्यते भयं यस्याः सा, अद्वितीयत्वात् । ‘द्वितीयाद्वै भयं भवति’ इति श्रुतेरिति तद्व्याख्या । तथाच कलिबाधाराहित्यात् धर्म स्वयि स्वां शक्तिमार्पयदिति भावः । प्राणेश्वरीति । वृषवाहनस्य प्राणेश्वरीति सम्बन्धः । अनया सम्बुद्ध्यापि निखिलधर्माणां गङ्गाधीनत्वं सिद्ध्यति, वृषो धर्मः वाहनं यस्य तथा भूतस्य परमेश्वरस्य प्राणेश्वरीति तदर्थत्वात् । धर्मस्य वाहनत्वञ्च स्कान्दे स्मर्यते —‘कल्पान्ते संहतिं कृत्वा स्वयमेको महेश्वरः । ननर्त परमं भावं स्वातन्त्र्यज्ञात्मनः स्मरन् ॥ एकोमा साक्षिणी विद्या चतुष्प्रष्टिकलेश्वरी । यस्यां वेदाश्च मन्त्राश्च संसृता शङ्कताङ्गताः ॥ तदा नाहो न रातिश न विष्णुर्न प्रजापतिः । नाकाशादीनि भूतानि किम्पुनर्भौतिकं जगत् ॥ धर्मः स्वात्ततनुः शम्भोर्दृष्टा नष्टच्चराचरम् । नाशो ममेति भीयुक्तो वृषो भूत्वेशमाश्रितः ॥ मा भूनाशो वृषस्येति तञ्चके वाहनं शिवः । सर्वदा त्वविनाशाय वाहनत्वं भजस्व मे ॥ कृते चर चतुष्पात्त्वं परिपूर्णमनोरथः । लेतायान्तु विभिः पादैर्द्रीपारे त्वं द्विपाद्धव ॥ त्वं चरैकेन पादेन कलौ धर्म कथञ्चन । अत एव कलौ सर्वे प्राणिनः पापकारिणः ॥’ इत्यादि । श्रुतिमिते श्रवणमात्रगोचरे । विरलीभूते इति यावत् । सति सप्तमी । इदानीं वर्तमानयागादीनामङ्गवैकल्यादिना नापूर्वोत्पादकत्वमिति धर्मभासत्वमेवेति भावः । अद्येति । इदमताकूतम्—देवालया दीनि हि स्वत उपासनादिधर्मानुष्ठानस्थानानि, इदानीन्तु तानि सर्वाण्यप्याचण्डालं सर्वेषां प्रसभप्रवेशनेन देवसात्रिध्यशून्यानि, पूजनाचन्द्रहर्षणि च संवृत्तानि । तदुक्तं तत्त्वप्रदीपिकायाम्—‘चोरपातकिचण्डालचारुवर्णवहिष्कृताः । श्वानः पाषण्डका वर्ज्या

धर्मप्रभावरहितेऽत्र युगे त्वहीन-
शक्ति विहाय कजिचित्सुलभामपि त्वाम् ।
क्षेशोत्कटानभिलषन्ति पुनर्विधातुं
यागादिकांग्निपथगे कियदस्ति मौद्यम् ॥ ७ ॥

सन्तस्त्यजन्ति दुरितानि महान्त्यजस्तं
हन्त त्वदम्भसि न तैस्तव लेपलेशः ।
त्वन्मञ्जने कलयतां सरिदन्तराणा-
मुत्कीर्तनं विमलसच्चतनो विलेपः ॥ ८ ॥

म्लेच्छदेशसमुद्भवाः ॥ जम्बुकाः पतिता नारी पुष्पिता च तथैव च । तैस्तु सम्मिश्रितै
रन्यैरन्त्यजैश्चैव पद्मज ॥ देवे सन्निहिते स्पृष्टे पुनः कलशसम्भवः । मृते गर्भगृहासन्ने
रक्तादिपतने तथा ॥ अद्भुतोक्तकमेणैव शान्तिं कुर्याद्विचक्षणः ।’ इति । ज्ञानोदये
च, ‘चण्डालपतितोदक्यादुर्जनस्पर्शनादिषु । स्नानशुद्धिश्च कर्तव्या विम्बशुद्धिश्च शान्तये ॥’
इति । विष्णुस्मृतौ च, ‘हारेष्वन्तर्मण्डले च प्रासादेषु प्रवेशनम् । पातक्याशौचिपाषण्ड
वप्तृणां रजकस्य च ॥ म्लेच्छानां तनुवायादिवर्णबाह्यजनस्य च । पुष्पिता
सूतिका कारुचण्डालानां क्रमादूगुरु ॥ वितानाग्निनिमं विष्णोर्म्बम्बमुत्पातदूषितम् ।
अकृतायान्तु निष्कृत्यामपूज्यं सर्वथा बुधैः ॥’ इति । एवच्छैवंविधे कालेयकालकालुष्य
विजृम्भणे विश्वपावनी त्वमेव जगतां गतिरिति ॥ ६ ॥

धर्मेति ॥ अहीनशक्तिम् अविलुप्तशक्तिम्, पुष्करादिभिरिव गङ्गाया
निजशक्तेरन्यत्रासमर्पणादिति भावः । तथाच नारदीयवचनम्—‘कलौ तु सर्व
तीर्थानि स्वं स्वं वीर्यं स्वभावतः । गङ्गायां प्रसिमुच्चन्ति सा तु देवी न कुत्र
चित् ॥’ इति । सुलभां निर्यत्सेव्याम् । त्वां विहाय त्वत्सेवां विहायेत्यर्थः ।
क्षेशोत्कटान् विषमान् । बहुविधक्षेशैरनुष्टातुमशक्यानित्यर्थः । त्रिपथगे इति ।
त्रिभिर्लोकतयगतैः पथिभिर्मार्गैः गच्छति प्रवहतीति त्रिपथगा, तस्याः सम्बुद्धिः ।
तदुक्तं स्कान्दे—‘तारयेत् क्षितिजान् मर्त्यानधःस्थांश्च सरीसृपान् । स्वर्गे स्वर्ग
सदो विष्णो गङ्गा त्रिपथगा ततः ॥’ इति ॥ ७ ॥

सन्त इति ॥ सन्तः बहवः सज्जनाः । गङ्गानिषेवणोद्योगीतया सत्त्वम् ।
त्यजन्ति स्नानादिनेत्यर्थः । दुरितानि, अत्रापि बहुत्वं विवक्षितम् । महान्ति

दैवात्मदीयमहिमामृतलेशलेशं
पीत्वापि जाह्वि भवद्विषुलो भवाब्धौ ।
व्यर्थकृतद्विजजनिः करणैकवश्यः
पारं स्पृशन्निव कथश्चन हाऽस्मि मग्नः ॥ ९ ॥

प्राणप्रयाणसमये समुपस्थिते मां
भूयः कृतागसमपि प्रबलामयैस्त्वम् ।
दीनं भिषक्तमकुद्भिनि मा त्यजैनं
दासं तदा गणय मा विविधापराधम् ॥ १० ॥

ब्रह्महत्याप्रभृतीनि । हन्तेत्याश्र्येऽ । तैः दुरितैः । न लेपलेशः न संक्रमलेशः, 'निर्लेपयै नमो नमः' इति स्मरणात् । निर्लेपत्वच्च उपाधिगुणदोषसम्बन्धराहित्यम् । तच्च गङ्गायां तटाके सुरायां मूत्रादौ वा प्रतिविम्बमानस्य रवेरिव गङ्गायामुपपन्नम् । पुनस्तलेपः केषाच्चिदस्तीत्याह—त्वदिति । विमलं रजस्तमोभ्यामसङ्कीर्णं सत्त्वं सत्त्वगुणं एव तनुर्मूर्तिर्यस्यास्तादृशीति सम्बुद्धया लेपलेशाभावे हेतुः प्रदर्शितः । तदुक्तं काशी खण्डे—'विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा' इति । अत विगतं रजः वस्थाः सा विरजाः शुद्धसत्त्वेत्यर्थ इति व्याख्या । विलेप इति । गङ्गास्नानविधौ तीर्था न्तरसङ्कीर्तनस्य 'तीर्थमन्यत् प्रशंसन्ति गङ्गातीरे स्थिताश्च ये । गङ्गां न बहुमन्यन्ते ते स्युर्निरयगामिनः ॥' इत्यादिवचनेन निषिद्धत्वादिति भावः । तीर्थान्तरस्नाने च गङ्गासङ्कीर्तनस्य न निषेधः, 'स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्वी जनैः । विना विष्णुपदीं कान्यत् समर्थमधमोचने ॥' इति काशीखण्डवचनात्, 'यो गृहे स्वे स्थितोपि त्वां स्नाने सङ्कीर्तयिष्यति । सोपि यास्यति नाकं वै इत्याह वरुणश्च ताम् ॥' इति नारदीय वचनाचेति बोध्यम् ॥ ८ ॥

दैवादिति ॥ त्वदीयमहिमैव अमृतं तस्य लेशलेशं शीकर कणं पीत्वापि त्वन्महिमातिशयं किञ्चित् किञ्चित् ज्ञात्वापीत्यर्थः । साकल्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् लेशलेशमिति । अमृतेत्यनेन आस्वाद्यता सूचिता । पारमित्यादि । अम्भोधिं सन्तरन् परं पारं कथञ्चिदुपागतः सत्त्वपि तमधिरोद्घमशक्तो भूत्वा यथा मग्नो भवति, तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणेति ॥ प्रबलामयैर्दीनमिति सम्बन्धः । सम्बुद्धया आमयप्रशमन सामर्थ्यं द्योत्यते । तदा प्राणप्रयाणसमये ॥ १० ॥

यस्याः प्रभावमत्रगन्तुमशक्नुवन्तो
मुद्द्वन्त्यकुण्ठमतयो मुनिसार्वभौमाः ।

तस्याः स्तुतौ तत्र तरङ्गितसाहसिक्यः
कुर्वे क्षमार्थनमहं बहुशः कृपाब्धे

॥ ११ ॥

याता यदीयपरिपावनतोयलेश—
संस्पर्शतः परगतिं सगरात्मजास्ते ।

आनन्दकाननकृताधिकवैभवे ते
स्नायां कदा पुळकितः पुनरत्र तीर्थे

॥ १२ ॥

स्फुटतरमभिनेतुं शह्निनी पश्चिनी श्री-
मुरजिदजसुरेशान् वज्रिणी चापि मुद्रा ।

भवति भरतकल्पा यं तु बद्वोऽञ्जलिस्सा
शिरसि नतिनिधानं नौमि तं काशिकेशम्

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां त्रयोदशस्तरङ्गः ।

यस्या इति ॥ मुद्द्वन्ति यत्प्राभवविषये मूढा भवन्ति, गङ्गाप्रभावस्य स्कन्दमाल विदितत्वादिति भावः । स्मर्यते च—‘त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्धव । परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते ॥’ इति । अकुण्ठमतयः अप्रतिहतबुद्धयोपि । तस्याः तथा भूतप्रभावशालिन्यास्तव । तरङ्गितसाहसिक्यः जृभितसाहसः, । तत्र स्तुतौ कस्यापि सामर्थ्यावादिति भावः । तदुक्तं भगवत्पदैः—‘प्रायश्चित्तं यदि स्यात्तव जलकणिका ब्रह्म हत्यादिपाये कस्त्वां स्तोतुं समर्थस्त्रिजगदघहरे देवि गङ्गे प्रसीद ॥’ इति ॥ ११ ॥

याता इति ॥ ते कपिलवासुदेवकौपाग्निदग्धाः । आनन्देति । आनन्दकाननं श्रीकाशी, तत्र तस्य च कृतः उत्पादितः प्रकटितो वा अधिकवैभवो महिमातिशयः येन तस्मिन् । सम्बुद्धयन्तं वा । आनन्दकाननपदस्य काशीपर्यायत्वं काश्यां गङ्गायाः प्रभावाधिक्यच्च ‘अस्यानन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना । क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वात्’ इति, ‘स्वस्तिसन्धुः सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी । काश्यां विशेषतो चिष्णो यत्र चोत्तरवाहिनी ॥’ गङ्गैव केवला मुक्त्यै निर्णीता परितो हरे । अविमुक्ते विशेषेण ममाधिष्ठानगौरवात् ॥’ इति च काशीखण्डवचनसिद्धम् ॥ १२ ॥

स्फुटेति ॥ श्रीमुरजिदजसुरेशान् श्रीविष्णुब्रह्मेन्द्रान् । स्फुटतरमदिनेतु मिति । यथा मुद्रया तथा नेतरेणाभिनयः स्फुटो भवतीत्यत उक्तम्—स्फुटतर

चतुर्दशस्तरङ्गः ।

विश्वम्भराधरवरान्वयभाग्यवल्लीं

विश्वम्भरस्य चरणध्वजैजयन्तीम् ।

कन्दर्पदर्पहरमङ्गलमौलिभूषां

भागीरथीं भगवतीं भवतीं भजेऽहम्

॥ १ ॥

मिति । भरतङ्गसा श्रीभरतमुनिविहिता मुद्रा क्रमेण शङ्खिनी पद्मिनी वज्रिणी चापि भवति । यं तु अभिनेतुं भरतङ्गसेत्यनुषङ्गयते । सा मुद्रा शिरसि बद्धः अङ्गलिर्भवति । अतो विशदं य एव नमोभूमिरितीति भावः । तदेवाह—नति निधानमिति । नतीनां निखिलनमसां निधानम् अवसानभूमिम् । अन्ततः प्राप्य स्थानमित्यर्थः । तथाच मरुतः प्रस्तुत्य बहवृचास्समामनन्ति—‘स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिकसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन । येभिश्चिवस्स्ववान् एवयावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयशा निकामभिः’ इति । अस्य मन्त्रस्यायमर्थः—हे मरुतः स्तोमं स्तोत्रं वो युष्माकं शिकसे शक्ताय निग्रहानुग्रहक्षमाय क्षयद्वीराय क्षयन्ति निव सन्ति वीरा वीरभद्रादयो गणा यमाश्रित्य तस्मै रुद्राय नमसा नमस्कारेण सह दिदिष्टन दिशत । येभिः स्तुतिनमस्कारैः स्ववान् तेषां स्वामीत्यर्थः । स्वयशा: अनन्यसाधारणयशाः एवयावभिः एतत्याः कामाः तेषु यावभिः आपतद्विः कामे कामे समापतद्विरित्यर्थः । निकामभिः नितरां कामैः कामितैः दिव्यन्तीति दिवः देवाः तान् युष्मान् सिषक्ति संयोजयतीति तस्मादन्यविषयाणामपि नमसामीश्वर एव पर्यवसानम् । एतदभिप्रायिकैव ‘यस्मै नमस्तच्छरः’ इत्यादितैतिरीयकश्रुतिः । ननु केशव एव नमस्कारभूमिः, ‘आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥’ इति स्मृतेरिति चेत्सत्यम्, अस्य वचनस्य स्मृतिस्त्वेन ‘स्तोमं वः’ इत्यादिश्रुतिविरोधात् विरोधाधिकरणन्यायेन सर्ववेष्टनस्मृति वदप्रामाण्यात् । स्पष्टञ्चैतत् श्रुतिसूक्तिमालायामिति ॥ १३ ॥

विश्वेति ॥ विश्वम्भराधरवरः भूधरश्रेष्ठो हिमवान् तस्य अन्वयस्य कुलस्य भाग्यवल्लीम् । हिमवत्कुलनिखिलभाग्यहेतुत्वादिति भावः । विश्वम्भरस्य विष्णोः

शोकं भुवश्शमयितुं तिदिवात् स्वलन्ती
 बद्वाऽसि यत् स्मरहरेण कर्पदमध्ये ।
 अत्रापराध्यति परं घनवेणि लोभं
 निर्लोभहृत्स्वपि तवाकलयन् गुणौधः

॥ २ ॥

नित्यं विधिर्वित्तुतां बहुधा समाधिं
 शेतां हरिः कमलया फणिराजतल्पे ।
 शम्भुः प्रनृत्यतु मुदा सह भूतसङ्खे—
 र्जागर्षि चेज्जननि कामभिदासविती

॥ ३ ॥

चरण एव ध्वजस्तस्य वैजयन्तीम् । कन्दर्पदर्पहरः परमेश्वरः तस्य मङ्गल
 मौलिभूषाम् । कन्दर्पदर्पहरेत्यनेन कामाधिकसुन्दरत्वमपि प्रतीयते । भगवतीम्
 ऐश्वर्यादिषद्गुणसम्पन्नाम् । अत्र प्रथमं हिमवतः समुत्पत्तिः, ततः पुण्डरीकाक्षस्य
 पाद्यताप्राप्तिः, तदनन्तरं महेश्वरशिरःपातः, ततश्च सागराणामुन्नयनञ्चेति क्रमे विशेषणैः
 सूच्यते

॥ १ ॥

शोकमिति ॥ स्वलन्ती प्रतन्ती । कर्पदमध्ये कं शिरः पिपर्ति पूरय
 तीति कर्पदः जटाजूटः तन्मध्ये । अत्र बन्धने ।^१ गुणौधः अपराध्यतीति सम्बन्धः,
 बन्धनस्य गुणमूलकत्वात् । दृश्यन्ते हि लोके जनाः गुणवत्सान्निध्यसम्पादनाय
 यतमानाः । परं केवलम् । गुण एवापराध्यति, न तु भवतीति भावः । अथ
 च विरक्तस्य स्मरहरस्यापि लोभोत्पादकः सौन्दर्यादिगुणानां गण एव तत्र कर्पदे
 बन्धवावासौ हेतुरिति भावः । घनवेणीति सौन्दर्यातिशयं व्यञ्जयति ॥ २ ॥

नित्यमिति ॥ वितनुतामित्यादि कामचारे लोद । विध्यादिकृत्यानां त्वया
 एकयैव निर्वहणादिति भावः । जागर्षि सत्रद्वा तिष्ठसि चेदिति सिद्धानु
 वादे । कामेति । कामभिदानां कामितविशेषाणां सविती जनयिती क्षिप्र
 दात्रीत्यर्थः

॥ ३ ॥

कुष्ठादिदुस्तरगदेषु किल स्वभाव-
सिद्धौषधिप्रकरसारभरप्रभावम् ।
पेयं तवातिमधुरं सलिलञ्च लेपो
मृत्सना च जप्यमपि जाह्नवि नामधेयम् ॥ ४ ॥

अभ्रङ्गप्रभवदीयतरङ्गमालां
निश्रेणिकामहमवैमि गतागतार्थम् ।
स्नानैषिणां दिविषदां त्वयि तीर्थतीर्थे
क्लृप्तामधौघहृति नित्यमुदग्वहायाम् ॥ ५ ॥

कुष्ठादीति ॥ कुष्ठादिदुस्तरगदेष्विति पेयादित्रये अन्वेति । स्वभावेति । स्वभावसिद्धः औषधिप्रकरस्य सारभरः प्रभावः सामर्थ्यविशेषश्च यस्य तादृशम् । इदं लिङ्गविपरिणामेन मृत्सनायाश्च विशेषणम् । पेयं कषायादि । मधुरमित्योष ध्युत्पादिताद्विशेषः । जप्यं जपाहरो मन्त्रविशेषः । गङ्गायाः सर्वौषधिसारवत्त्वादेव काशीखण्डे, ‘ये व्याधयोपि दुस्साध्या बहिरन्तश्शरीरगाः । अद्भुतेशोदकस्पर्शते नश्यन्त्येव नान्यथा ॥’ इति ॥ ४ ॥

अभ्रङ्गषेति ॥ अभ्रङ्गप्रभवदीयतरङ्गमालां त्वयि स्नानैषिणां दिविषदां गतागतार्थं क्लृप्तां निश्रेणिकाम् अधिरोहिणीम् अवैमीति सम्बन्धः । तीर्थतीर्थ इति । ‘तर्पणी तीर्थतीर्था’ इति स्मरणात् । तीर्थानां तीर्थं तीर्थत्वं यथा इति तद्व्याख्या । अघौघहृति ब्रह्महत्यादिनिखिलपापहन्त्याम् । इदञ्च पुण्यदातृत्वस्याप्युपलक्षणम् । नित्यमिति स्नानैषिणामित्यत्रान्वेति । उदग्वहायाम् उत्तरवाहिन्याम् । तथाच काशीखण्डे—‘कामप्रदानि तीर्थानि तैलोक्ये यानि कानि चित् । तानि सर्वाणि सेवन्ते काश्यामुत्तरवाहिनीम् ॥ स्वस्त्रिन्युः सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी । काश्यां विशेषतो विष्णो यत्र चोत्तरवाहिनी ॥’ इति । ततैव स्थलान्तरे, ‘स्वर्गे प्रार्थितसंस्पर्शा सैषा स्वर्गतरङ्गिणी’ इति । अत्र व्याख्या—यद्यपि स्वर्गतरङ्गिणी गङ्गा स्वर्गे वर्तते एव, तथापि काश्यधिकरणिकाया उदग्वहाया अतिशयितत्वेन दुर्लभत्वात् स्वर्गे प्रार्थितसंस्पर्शेत्युक्तमिति । अत तरङ्गमालायां निश्रेणिकात्वो त्वेक्षा ॥ ५ ॥

सोपानवीथिमथेवोच्चलदूर्मिपद्धक्ति
 मन्ये कृतां समधिरोद्भुममत्यर्लोकम् ।
 भागीरथीह भवदीयमहापवित्र-
 तीर्थापुत्रक्षपितसञ्चितदुष्कृतानाम् || ६ ॥
 आविर्भवाम्ब मम पापविपाकजात-
 सन्तापितस्य पुरतः सरितां वरेण्ये ।
 येन त्वदीयतनुकान्तिसुधाप्रवाहे
 मग्नो लभेय लघु निर्वृतिमत्युदाराम् || ७ ॥
 नामानि ते निखिलक्षित्विषनाशनानि
 पीयूषसारसरसानि च जीवनानि ।
 प्राणोत्क्रमे मम भवन्तु समस्ततीर्थ-
 धर्मामरादिवसते रसनाश्रयाणि || ८ ॥

सोपानेति ॥ सोपानवीथि सोपानपरम्पराम् । डीषो विकल्पादिकारान्त
 त्वम् । उच्चलदिति । उन्नतेत्यर्थः । अधिकोच्चलदूर्मिपद्धक्ति सोपानवीथि मन्ये
 इत्युत्पेक्षा । इह भूतले । भूतलस्थानां तावशजनानामित्यर्थः || ६ ॥

आविर्भवेति ॥ प्रत्यक्षीभवेत्यर्थः । पापेति । पापानां विपाकः परिणामः
 फलं रोगादिः तेषां जातेन समूहेन सन्तापितस्येत्यर्थः । सरितां वरेण्ये सरिता
 मुत्तमे । तदुक्तं स्कान्दे—‘तीर्थानामुत्तमं तीर्थं सरितामुत्तमा सरित् । स्वर्गदा
 सर्वजन्तुनां महापातकिनामपि ॥’ इति । येन आविर्भवेण । त्वदीयेति । त्वदीय
 तनुकान्तिः त्वदिव्यशरीरकान्तिरेव सुधाप्रवाहस्त्रस्मिन्नित्यर्थः । लघु क्षिप्रम् ।
 अत्युदाराम् अत्युत्कृष्टाम् । अपुनस्तापामिति यावत् || ७ ॥

नामानीति ॥ निखिलक्षित्विषनाशनानि सर्वपापहराणि । इदं श्रेयस्सा
 धनत्वस्याप्युपलक्षणम् । पीयूषसारसरसानि पीयूषसारा इव सरसानि मधुराणि ।
 उभयमिदं नामसु जीवनेषु च विशेषणम् । जीवनानि जलानि । प्राणोत्क्रमे
 प्राणोत्क्रमणकाले । भवन्त्वति । एतावदेव प्रार्थ्यते । तल्लभे संसारनिवृत्या
 देरवश्यमावित्वाद्वयर्थया तत्त्वपार्थनया भवतीं न क्लेशयामीन्याशयः । समस्तेति ।

पाशेन कर्षति तनुं यमराजदूत-
पाशे विशोषयति कण्ठमुदात्तवायौ ।
नामाक्षराणि तव देव्यमृतायमाना-
न्यम्बूनि तानि च विना क इहावलम्बः ॥ ९ ॥
स्वच्छन्दकलिपतजगत्तितये कृपाया
लेशस्तवास्ति यदि किं दुरितानि कुर्युः ।
कर्मानुरोधि सममित्यपहाय नाश-
मम्बाविलम्बमव मामवलम्बहीनम् ॥ १० ॥

आदिपदेन पुण्यक्षेत्रादीनां परिग्रहः । तथाच स्मर्यते काशीखण्डे—‘त्रैलोक्ये यानि तीर्थनि पुण्यक्षेत्राणि यानि च । सर्वत सर्वे ये धर्मास्त्वर्यज्ञास्तदक्षिणाः ॥ तपांसि विष्णो सर्वाणि श्रुतिः साङ्गा चतुर्विधा । अहम्त्वच्च कथापि देवतानां गणाश्च ये ॥ पुरुषार्थाश्च सर्वे वै शक्यो विविधाश्च याः । गङ्गायां सर्वे एवैते सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः ॥’ इतीश्वरवचनम् । रसनाश्रयाणि रसना आश्रयो येषां तानि । रसनास्थितानीत्यर्थः । इदमत बोध्यम्—‘गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतेष्वपि । स्थितैरुच्चारिता हन्ति पापं जन्मतयार्जितम् ॥’ इति विष्णुपुराणसिद्धम्, ‘अश्रद्धयापि गङ्गाया यस्तु नामानुकीर्तनम् । करोति पुण्यवाहिन्यास्तोपि स्वर्गस्य भाजनम् ॥’ इति नारदीयवचनसिद्धं च नामां पापनाशकत्वम् । ब्रह्मवैवर्ते चतुर्निशाध्याये बहुविधगङ्गामाहात्म्यवर्णनानन्तरं राधां प्रति श्रीकृष्णवचनम्—‘वैकुण्ठगामिनां सा च सोपानरूपिणी वरा । अतोपि मृत्युसमये सतां पुण्यस्वरूपिणाम् ॥ आदौ भूमौ च सन्न्यस्य मुखे तोयं प्रदीयते । गङ्गासोपानमारुद्ध सन्तो यान्ति निरामयम् । आब्रह्मलोकं संलङ्घस्य रथस्थाश्च निरापदः ।’ इति । अनेन पूर्वोपदर्शितवचनेन च चरम काले गङ्गाजलपानस्य परमपदप्रापकत्वं स्पष्टम् । अत सन्न्यस्येत्यस्य दर्भास्तरणादिभूसंस्कारादिपूर्वकमवारोप्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरं दुर्लभमित्याह—पाशेनेति ॥ कर्षति आकर्षति सति । यमराजदूतपाश इति । यमराजदूतापसद इत्यर्थः । अपसदत्वं वक्तृबुद्ध्या बोध्यम् । उदात्तवायौ दीर्घिधासे । तानि किलिविषनाशकत्वादिना पूर्वोक्तानि । इह कलौ ॥ ९ ॥

स्वच्छन्ददेति ॥ स्वच्छन्दकलिपतजगत्तितये यथेच्छमखिलभुवनसृष्ट्यादिविधा यिनि । किं कुर्युरिति । कृपाया दुरिताधीनदुःखप्रतिरोधकत्वादिति भावः । नन्वीश्वरा

आत्मानमर्पितवता सकलैः स्वकीयैः
 ग्रेमास्पदैस्सह मया त्वयि वाऽविशङ्कम्।
 किं प्रार्थनीयमिह यत्सकलास्त्वदीया
 भारस्तवैव खलु जाहृवि पालनं नः || ११ ॥
 बालावलीहृदयहारिविहारभिन्न-
 विचीचयस्वलितशीकरशीतलेन ।
 वातेन वीतभवतापमितः परं ते
 नेष्यामि देवि तटसीम्नि कदा दिनानि || १२ ॥

अपि कर्माधीनाः, अत एव परमेश्वरस्यापि पिशाचचर्यादिकम्, मम च गर्भधारणादि क्लेशः, किं पुनस्त्वादृशानां जीवानामित्यतो दुरितफलमवश्यं त्वया अनुभोक्तव्यमेवेति चेतत्राह—कर्मेति । समं सर्वम् । नात्यम् अभिनयम् । अनियन्त्रितशक्तेस्त्व गर्भधारणादिकं परमेश्वरस्य पिशाचचर्यादिवज्ञगदनुग्रहाय विडम्बनमात्रम्, न कर्माधीनम् । ‘अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम्’ इति भागवतवचनसिद्धं भगवतः पिशाचचर्याया विडम्बन त्वम् । एवं महापापिनामपि त्वदीयजलकणिकादिस्पर्शमात्रेण महाभ्युदयप्राप्तिस्मरणात् भवत्प्रसादसन्त्वे पापानां न दुःखकरणसामर्थ्यमिति जीवविषयेषि तत्र न कर्मसापेक्ष त्वमिति भावः । अव रक्ष । मयि कृपां कुर्वित्यर्थः । अवलम्बहीनम् अनन्य शरणम् || १० ॥

अर्थवा प्रार्थनैव न युज्यत इत्याह—आत्मानमिति ॥ अर्पितवतेत्यादि । आत्मार्पणं च प्रेमरूपसरूपभक्तेः फलरूपः आत्मनिवेदनाख्यो भक्तिविशेषः । तद्व तश्च, पूर्वस्वामिनो विक्रीतस्य गवादेयोगक्षेमचिन्तायामिव स्वकीयायां तस्यामभिनि वेशो न सम्भवतीति निमित्ताभाव इति भावः । स च भक्तिविशेषस्त्रिधा । ‘तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाहमिति लिधा ।’ भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः ॥ इति स्मरणादिति ध्येयम् । वेति पक्षान्तरे । अविशङ्कम् अङ्गीकारे रक्षासामर्थ्ये वा शङ्कां विना । इह त्वदग्रे । यत् यस्मात् । कथं तर्हि तेषां रक्षेत्यत आह—भार इति । नः त्वदीयानामस्माकम् || ११ ॥

बालेति ॥ बालावलीनां कुमारपरम्पराणां हृदयहारिणो ये विहारा जलक्रीडा स्तैः भिन्नात् भेदं प्राप्ताद्वीचीचयात् स्वलितैः शीकरैर्जलकणैः शीतलेनेत्यर्थः । वीतभव तार्प वीतः अपगतः भवतापो यस्मात्तत्त्वैति क्रियाविशेषणम् || १२ ॥

क्वचिदपि न सहान्यैदैवतैर्यस्सहेत
प्रणतिविनुतिहृतीः किन्तु कुप्येदमूभिः ।
इति विसद्वशरीत्या हृयते मन्त्रवर्णे-

रसममनधिकन्तं नौमि काशीशमाघम्

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां चतुर्दशस्तरङ्गः

क्वचिदिति ॥ क्वचित् क्षापि कर्मणि । विनुतिः स्तुतिः हृतिराहानम् । अमूभिः अन्यदैवतैः सह प्रणतिविनुतिहृतिभिः । यः कुप्येत् । परमशिवो देवान्तरैः सह प्रणामादीन् न सहते । पृथक्कृतैस्तैरेव तुप्यति । यस्तु देवान्तरैः सह तान् करोति, तस्मै कुप्यति च । तथाच रुद्रसूक्ते श्रूयते—‘मा त्वा रुद्र चुकुधाम नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहृती’ इति । अस्यायमर्थः—हे रुद्र नमोभिः देवान्तरैः सह नमस्कारैः दुष्टुती दुष्टुत्या देवान्तरैस्सदशस्तुत्या सहृती सहृत्या सहाहानेन मा चुकुधाम न कोपथाम इति । नैरुक्ता व्याचक्षते च—किञ्च तुल्यनमस्कारैदैवतान्तरगामिभिर्दुष्टुत्या सदशस्तुत्या समानाहानकर्मणा न वयं चुकुधाम त्वा त्वां सर्वदेवनमस्कृतमिति । स्कान्दे सूतसंहितायाञ्च, ‘खद्योतो यदि चण्डभानु सदशस्तुत्यो हरिः शम्भुना निम्बाको यदि चन्दनेन सदशः’ इत्यादि । शिव तत्त्वनिरूपणे च, ‘यो महादेवमन्येन हीनदेवेन दुर्मतिः । सकृत्साधारणं ब्रूयात्सोऽन्त्यजो नान्त्यजोऽन्त्यजः ॥’ इति । आदित्यपुराणेषि, ‘विश्वेश्वरमुमाकान्तं विश्वान्त यामिणं विभुम् । न ब्रह्माद्यस्मं ब्रूयाच्छक्तिभिर्नैव पार्वतीम् ॥’ ब्रूयाद्यदि समं शम्भुं ब्रह्मविष्णवादिभिः सुरैः । यः कश्चित्मसाऽविष्टः कदाचिन्नैव तं स्पृशेत् ॥’ इति । तथा पराशरपुराणेषि, ‘महादेवसमं विष्णुं मनुते यस्तु मानवः । तस्य वंशस्य साङ्कर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥’ इति । उक्तञ्च हरदत्ताचार्यैः—‘देवान्तरैस्सह नमस्तुतिहृतयस्ते तोषाय नालमलमेव विपर्ययाय ।’ इति । विसद्वशरीत्या देवान्तराहानविलक्षणरीत्या । हृयते आहृयते । मन्त्रवर्णैः ‘प्रातरग्निम्’ इत्यादिरूपैः । तदप्युक्तम् तैरेव—‘अग्न्या दिभिस्तव महेश्वर हृतिशङ्का मा भूदिति प्रकृतमप्यनुषङ्गयोग्यम् । मन्त्रः क्रियापद मपास्य पदान्तरेण त्वामाहृयन्नुतपदेन भिनति रीतिम् ॥’ इति । श्रुतौ कुधेर्णिजन्ता ल्लुडि चडि द्वित्वे ‘न माड्योगे’ इत्यटो निषेधे चुकुधामेतीति बोध्यम् । असमम् अस

पञ्चदशस्तरङ्गः ।

गङ्गे द्रिधा भवसि हैमवती हिमाद्रेः

पुत्री सरोजभवसश्चलसत्प्रवाहा ।

मन्दाकिनी च गलिता बलिमाथिपादात्

भेदाविमौ मम मनस्सरणौ सरेताम्

॥ १ ॥

घोरैर्भगीरथनृपो द्रुहिणं तपोभि-

र्गोकर्णमेत्य परितोष्य तदाज्ञयेशम् ।

आराध्य देवि शिरसा तव दुष्प्रधर्ष-

वेगप्रवाहवहनं वरमाप तस्मात्

॥ २ ॥

दृशम् । अनधिकं न विद्यते अधिकः अतिशयितः उत्कृष्टो यस्मात्म् । तथा श्रूयते—‘ततो यदुत्तरतं तदरूपमनामयम् ॥’ न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् । स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥’ इति । ‘निरस्तसाम्यातिशयोपि यस्स्वयं पिशाचचर्यामचरत्सतां गतिः ।’ इति भागवतेषि आद्यमिति । सर्वकारणत्वादिति भावः

॥ १३ ॥

वामनपुराणरामायणादिस्वरससिद्धं गङ्गां विशेषमभिधातुं गङ्गां मूर्तिभेदेनानु सन्धते—गङ्गे द्रिधेत्यादि ॥ गङ्गे इति अंशिरूपदेवतामुद्दिश्य सम्बुद्धिः । हैमवती संज्ञाया निमित्तमाह—हिमाद्रेः पुत्रीति । सरोजेत्यादि । सत्यलोकस्थितेत्यर्थः । अत लक्ष्योजनविस्तीर्णो लक्षषब्दोजनदीर्घश्च प्रवाहः, ‘लक्ष्योजनविस्तीर्णा दैर्घ्यं पद्युगिता ततः । आवृता सत्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥’ इति ब्रह्मवैर्वत वचनात् । बलिमाथिपादात् त्रिविक्रमपादात् । सरेतां प्रवहेताम् । स्फुरेता मिति यावत्

॥ १ ॥

तत्र हैमवतीवृत्तमाह—घोरैरिति ॥ तपोभिरिति । तच्च वर्षसहस्रदीर्घमित्युक्तं रामायणे । ईशाराधनार्थञ्च तत् सांवत्सरिकमिति च । गोकर्णमुत्तरगोकर्णम् ।

तस्याथ पूरयितुमम्ब महाभिलाषं
सत्यालयादहह हैमवती स्ववन्ती ।
श्रीमन्महानटजटाटविगह्वरान्त-
रभ्यापतः पिहितसर्वदिग्न्तराणा

॥ ३ ॥

गङ्गं नभस्तलगळद्विपुलप्रवाहं
दुर्धार्यवेगमपरो न सहेत लोके ।
श्रीधूर्जटेरिति वदन् स्फुटयाञ्चकार
व्यासः प्रभावमतुलं तव भारतादौ

॥ ४ ॥

तदाख्यया प्रसिद्धं हिमवत्यादविशेषम् । ‘सूर्यवंशे महातेजा राजा परमधार्मिकः । आरिंघयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥ हिमवन्तं नगश्रेष्ठममात्यन्यस्तराज्यधूः । जगाम यशसां राशिरुद्विर्धीर्षुः पितामहान् ॥’ इति स्कान्दवचनात्, ‘रम्यं विन्दु सरो नाम यत् यातो भगीरथः । गङ्गानिमित्तं राजर्षिरुवास वहुलाः समाः ॥’ इति वायुपुराणवचनाच्च । तदाज्ञया द्वुहिणाज्ञया ‘इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता । तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥’ इत्येवंरूपया । ईशं हरम् । आराध्य प्रसाद्य । तपोभिरित्यस्यात्मापि सम्बन्धः । दुष्प्रधर्षेति । दुर्निरोधेत्यर्थः । तस्मात् हरात्

तस्येति ॥ श्रीमदिति । श्रीमतो महानटस्य परमशिवस्य जटैवाटवी तस्या गह्वरान्तः महाकुहरान्तभग्ने इत्यर्थः । श्रीमन्त्वं सर्वशक्तत्वरूपम् ॥ ३ ॥

गङ्गमिति ॥ इदच्च प्रवाहविशेषणम् । दुर्धार्यवेगं दुर्धार्यो वेगो यस्य तम् । धूर्जटेरिति । धूर्जारभूता जटिः जटा, ‘जटिर्जटा’ इति द्विरूपकोशात् । यस्य तस्य महेश्वरस्येत्यर्थः । भारतादाविति । आदिना भागवतादिपरिग्रहः । महाभारते भगीरथं प्रति गङ्गावचनम्—‘करिष्यामि महाभाग वचस्ते नात्र संशयः । वेगन्तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाद्द्रुतम् ॥’ न क्षमस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्वारयितुं नृप । अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात्’ इति

॥ ४ ॥

सर्वसहापि न सहेत मदीयवेगं
 दुर्वारमीश्वरशिरःप्रतिरोधनेपि
 इत्याकलश्य शिरसो गिरिराजि गङ्गे
 सप्ताकृतिर्भगवती मवती पपात
 कुम्भोद्भवेन महिमैकमहार्णवेन
 पीतः सरित्पतिमहो चुल्केन रोषात् ।
 आपूर्य जहनुतनयेत्यभिधां प्रपन्ना
 नाकं भगीरथपितृन् समुपानयस्त्वम्

॥ ५ ॥

॥ ६ ॥

सर्वसहेति ॥ सर्वसहापि तथाभूतापि भूमिः । गिरिराजि हिमवत्पर्वते ।
 गङ्गे इति । इदानीमेव त्वं गङ्गा जातेति भावः । तथाच भविष्ये—‘यस्मा
 द्वारीरथो देवि स्वर्गाद्वां त्वामिहानयत् । अतस्त्वं मुनिभिः सर्वैर्गङ्गेति परिकी
 र्त्यसे ॥’ इति । सप्ताकृतिः सप्त आकृतयः स्रोतांसि यस्यास्तथाभूता सती ।
 एकधारासम्पाते हिमवानपि न सहेत इति बुद्धयेव सप्तभिः प्रवाहैः प्रवृत्ता पपा
 तेत्यर्थः । व्यङ्घोत्तेक्षां । ‘गङ्गा सप्ताकृतिर्जीता न्यपतद्वरमूर्धनि’ इति भोजः ।
 ‘तत्र मुक्ता च शर्वेण सप्तधा लवणोदधिम् । प्रविवेश’ इति मार्कण्डेयपुराणे च ॥ ५ ॥

कुम्भोद्भवेनेति ॥ श्रीमदगस्त्यमुनिनेत्यर्थः । मित्रावरुणयोरुर्वशीदर्शनात्
 स्कन्नं रेतस्तभ्यां कुम्भे निषिक्तम् । तस्मादगस्त्यो जज्ञे । तथाच श्रुतिः—‘कुम्भे
 रेतस्सिषिचतुर्समानम्’ इति । महिमेति । विन्ध्यमर्दनकौच्चर्भत्सननदीनदसमुत्पा
 दनदिगीशधिकारवातापिभक्षणादिमहामहिम्नामनन्यनिवासभूतेनेत्यर्थः । पीतमिति ।
 तदुक्तम्—‘समुद्रतीरमासाद्य भस्मादायाभिमन्त्रितम् । आजुहावाम्बुधिं पाणिं
 प्रसार्य स महामुनिः ॥ तदानीच्चागतच्चाठिंघ करे नीहारबिन्दुवत् । प्राशया
 मास तं ध्यात्वा महादेवमृषीश्वरः ॥’ इति । समुद्रशोषणे हेतुस्तु समुद्र
 माश्रित्य सत्रिलीनानसुरान्निहन्तुमक्षमाणां देवतानामगस्त्यं प्रति प्रार्थना । तदुक्तं
 भविष्यत्पुराणे उत्तरपर्वणि—‘सम्मन्त्रय निश्चयं मेरौ ततोऽगस्त्यमुपागताः ।
 विवर्धयिष्वस्तेजो मुनेरस्य दिवौकसः ॥ तेऽगस्त्यमाहुर्ब्रह्मर्षे समुद्रं शोषयस्व वै ।
 तच्छूत्वागस्त्यविप्रोपि खामेयीं धारणान्दधत् ॥ तया पीतस्सुद्रोपि आन्तमीनो

मन्दाकिनी विधिकमण्डलुसभूताम्भ-
संक्षालिताद्विभिदश्वरणात् क्षरन्ती ।
एकेन खं जननि भास्यमरोपयोगि-
नांशेन यासि च परेण समेत्य मेरुम् ॥ ७ ॥

श्रीमत्रिविक्रमवटोरवतारकाले
मेरौ निपत्य सततं धरणौ क्षरन्ती ।
सा विष्णुपद्यायि भगीरथभूमिपेन
नीता दिवः पुरभिदा च धृता कथं स्यात् ॥ ८ ॥

मिकच्छपः । पीते समुद्रतोयेपि देवैः कुद्दैस्तु दानवाः ॥ क्षयन्नीताः क्षणात्सर्वे
क्रन्दमानाः पुनः पुनः । क्षेमं जगत्यभूत्सर्वमगस्त्यर्थेः प्रभावतः ॥’ इति । जहनु
तनयेत्यभिधां प्रपन्ना सरित्पतिमापूर्येत्यन्वयः । स्वयज्ञविनाशनात् कुद्देनाचम्य पुर्नभू
गीरथाराधनात्तुष्टेन जहनुना श्रोताभ्यां विसर्जनाज्जहनुतनयेत्यभिधा । यथाच रामा
यणम्—‘ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोताभ्यां व्यसृजत् प्रभुः । तस्माज्जहनुसुता गङ्गा
प्रोच्यते जाहवीति च ॥’ इति । श्रीमदगस्त्यनिपीतसमुद्रस्य गङ्गाभ्युना पूरणादि
कथा आरण्यपर्वणि स्पष्टा । एकेनैव स्रोतसा भगीरथपथानुगमनं बोध्यम् । ‘तासु
प्राचीं गतास्तिस्तः तिस्तः प्राचेतसीं दिशम् । अन्या पितृक्रियोद्युक्तभगीरथपथानुगा ॥’
इति भोजः । समुपानय इति । पाताळं गत्वा भस्मीभूतान् सगरपुत्रान् स्वाम्भसाऽ
प्लाव्य तज्जनितपुण्यात् स्वर्लोकवासिनश्चकर्थेत्यर्थः ॥ ६ ॥

मन्दाकिनीति ॥ मन्दाकिनीरूपा त्वमित्यर्थः । खम् आकाशम् । समे
त्येत्यस्थात्राप्यनुषङ्गः । तथाचोक्तं कूर्मपुराणे—‘अथाण्डभेदादपतच्च शीतलं महा
जलं तत् पुण्यकृद्धिश्च जुष्टम् । प्रवर्तते चापि सरिद्विरा तदा गङ्गेत्युक्ता ब्रह्मणा
व्योमसंस्था ॥’ इति । गगननिष्ठस्य मन्दाकिन्यंशस्य प्रयोजनमाह—अमरोपयोगिनेति ।
देवानां विहारोपयोगिना इत्यर्थः । तथाचोक्तं विष्णुपुराणे—‘ततः प्रवहति
ब्रह्मन् सर्वपापहरा सरित् । गङ्गा देवाङ्गनाङ्गनामनुलेपनपिञ्चरा ॥’ इति । या
सीति । चतस्रो दिश इत्यादिः । तथाच विष्णुपुराणम्—‘मेरुष्टे पतित्वोच्चैर्निष्कान्ता
शशिमण्डलात् । जगतः पावनार्थाय या प्रयाति चतुर्दिशम् ॥’ इति । मार्कण्डेय
पुराणेषि, ‘पपात मेरुष्टे च सा चतुर्धा ततो ययौ ।’ इति ॥ ७ ॥

श्रीमदिति ॥ तिविक्रमेति । त्रयः विक्रमाः विशिष्टाः पादविक्षेपा
यस्य, त्रिषु लिषु जीवेषु लोकेषु वा विक्रमः पराक्रमो यस्य इति वा तिविक्रमः ।

देवि त्वदीयपरिपावनरूपभेद-

श्रीहैमवत्यमरनिम्नगयोः स्ववन्त्योः ।

व्योम्न्यंशमिश्रणवशान्मुनिराडभेदं

व्यासोऽनुचिन्त्य बहुधाऽचकथत् कथास्ते

॥ ९ ॥

अवतारकाले अवतारकाले एव । दिवः सत्यालयात् । कथं स्यादिति । तथाच भगीरथाद्विदूरपूर्वत्रिविकमावतारकालमारभ्य मेरौ निपत्य भुवि प्रवहन्त्यां सत्यां विष्णुपद्यां तस्वा भगीरथेन सत्यालयादानयनं तत्कृते मूर्धा शङ्करेण वहनञ्च न घटत इति त्रिविकमपादप्रभूता मन्दाकिनी न भगीरथेन नीता महेश्वरेण श्रियते । किन्त्वन्या ब्रह्मलोकस्थिता हैमवतीत्यायातम् । एतेन हरशिरसि लसन्त्या गङ्गायाः पावित्र्यातिशयो न त्रिविकमाङ्ग्रिस्पर्शेन, अपि तु स्वत एवेति दर्शितम् । तेन च शिवस्य शिरसा विष्णुपादोदकधारणरूपः कैश्चिद्वालिशैरुद्धावितोऽपकर्षो विदूरं विधृतः । सर्वमिदं ब्रह्मतर्कस्तवव्याख्यायां दीक्षितचरणैस्सयुक्तिकं प्रपञ्चितम् ॥ ८ ॥

एवं सति, ‘यच्छौचनिस्मृतसरित्पवरोदकेन तीर्थेन मूर्धिं विधृतेन शिवः शिवोऽभूत’ इत्यादिव्यासवचनविरोधं परिहरति—देवीति ॥ त्वदीयेत्यादि । त्वदीय परिपावनरूपभेदयोः श्रीहैमवत्यमरनिम्नगयोः श्रीहैमवतीमन्दाकिन्योरित्यर्थः । स्ववन्त्योः प्रवहन्त्योः । सत्यालयात् श्रीत्रिविकमपादाच्च । भुवमिति शेषः । अंशमिश्रणवशात् अंशेन भागेन मिश्रणवशात् मेळनाद्वेतोः । मुनिराड मुनिश्रेष्ठः । विष्णोरवताररूपत्वात्, श्रीकृष्णस्य पञ्चकलोद्भूतत्वाच्च । ‘जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः’, ‘व्यासो नारायणस्त्वयम्’ इत्यादिपुराणवचनात् । ‘सम्प्राप्य निर्मलं ज्ञानं ब्रमविध्वंसदीपकम् । पुराणसूत्रं कृत्वा स व्यासः पञ्चकलोद्भवः ॥ त्वां निषेके प्रदध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे । तदा त्वतो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ॥’ इति ब्रह्मवैर्तवचनात्, ‘ब्रह्मसूतकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे । ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥’ इति भामतीकारवचनाच्च । अभेदम् ऐक्यम् । अनुचिन्त्य उपर्चर्य । अचकथत् कथितवान् । उड् । पुराणेष्विति भावः ॥ ९ ॥

कन्याद्रयं हिमवतः कुटिलेत्युमेति
 रुयातं तयोः शशिरुचिः प्रथमाऽब्जयोनेः ।
 वेश्मादरेण किल तारकदैत्यभीतै-
 नीता गणैर्दिविषदां प्रतिमृश्य तस्मात् ॥ १० ॥

जातां ततो जलमयीं विधिरात्मशापा-
द्वे दैर्यवन्ध किल तां भवतीं प्रवृद्धाम् ।
तत्याज वह्निरपि तत्र महेशवीर्य
स्कन्नं निपीय विवशस्त्वयि ते वचोभिः ॥ ११ ॥

प्रसङ्गाद्वैमवत्याः सत्यालयप्राप्तिप्रकारं दर्शयति—कन्याद्वयमिति ॥ कुटि
लेति । सैव पुनर्हैमवती गङ्गा परिणता । उमा श्रीपार्वती । प्रथमा ज्येष्ठा
कुटिला । पुराणप्रसिद्धिं घोतयति । किलेति । दिविषदां गणैः रुद्रवसुभास्कर
सहितैर्देवसङ्ख्यैः । प्रतिगृह्येति । तारकहन्तुः सेनान्या उत्पादनाय शिवस्य दारार्थे
प्रार्थनापूर्वकं प्रतिगृह्येत्यर्थः । तस्मात् पितुर्हिमवतः । ‘कन्यकास्ति कुटिलेति
हिमाद्रेः ज्यायसी स्मरणतोप्यघहन्ती । शङ्कराय वितरीतुममर्त्यस्सत्यलोकमनयन्त
शिश्यं ताम् ॥’ इति वसिष्ठबचनम् ॥ १० ॥

जातामिति ॥ आत्मशापाज्जलमयीं जातामित्यन्वयः । बद्धन्धेति । अत वामनपुराणवचनम्—‘दिवाकरैश्च रुदैश्च वसुभिश्च तपस्विनी । कुटिला ब्रह्मलोकन्तु नीता शशिकरप्रभा ॥ अथोचुर्देवताः सर्वाः किन्निवयं जनयिष्यति । पुत्रं तारक हन्तारं ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ॥ ततोऽब्रवीत्सुरपतिर्नेयं शक्ता तपस्विनी । शार्व धारयितुं तेजो वराकी मुच्यतामियम् ॥ ततस्तु कुटिला कुद्धा ब्रह्माणं प्राह नारदः । तथा यतिष्ये भगवन् यथा शार्वं सुदुर्धरम् ॥ धारयिष्याम्यहं तेजस्त थैव शृणु सत्तम । तपसाऽहं सुतसेन समाराध्य जनार्दनम् ॥ यथा हरस्य तद्वीर्यं धारयिष्ये पितामह । तथा देव करिष्यामि सत्यं सत्यं मयोदितम् ॥ ततः पितामहः कुद्धः कुटिलामतिदारुणाम् । भगवानादिशत् ब्रह्मा सर्वेशस्तु महामुने ॥ यस्मान्मद्वचने पापे न स्थितं कुटिले त्वया । तस्मान्मच्छाप निर्दधा त्वमद्यापो भविष्यसि ॥ इत्येवं ब्रह्मणा शता हिमवद्दुहिता मुने । आपौ

क्षिसन्तु तेन किल पञ्चसहस्रवर्षा-
नेतदधार भवती श्रमन्तरेण ।
एतादशी विसद्वशा नुकदा पुनः स्या-
स्त्वं गोचरे मम द्वशोश्शरजन्मसूते || १२ ॥
शरमुखमसुरारिः क्षमा रथो धातुमेरु-
श्रुतिविषधरराजाः सूतचापार्वमौर्च्यः ।
दिनपतिरजनीशौ यत्परत्वे रथाङ्गे
दधति हहह साक्ष्यं नौमि तं काशिकेशम् || १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां पञ्चदशस्तरङ्गः

मयी ब्रह्मलोकं स्नावयामास वेगिनी । तामुत्थितजलां दृष्टा बबन्ध प्रपितामहः ॥
ऋक्सामार्थवर्यजूर्भिर्वाङ्मैर्बन्धेनैर्दृढम् ।’ इति । प्रवृद्धामिति बन्धने हेतुगर्भम् ।
तत तादृश्यां त्वयीति सम्बन्धः । स्कन्नं स्वलितम् । ते वचोभिरिति ।
महेशवीर्यं निपीय तद्वोदुमक्षमेण वैवश्यवशात्तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मलोकं गच्छता वहिना
पथि दृष्टा प्रवोधितायाः कुटिलायास्तव ‘प्रक्षिपात्माभसि प्राज्ञ’ इत्येवंरूपैर्वचो
भिरित्यर्थः || ११ ॥

क्षिसमिति ॥ तेन वहिना । किलेति प्रसिद्धौ । एतत् महेशवीर्यम् ।
एतादशी पूर्वोक्तमहामहिमशालिनी । अत एव विसद्वशा निरुपमा । गोचरे
विषये । शरजन्मसूते इति । षडाननजननीत्यर्थः । सम्बुद्ध्या शरवणे तत्त्यागा
दिकं सूच्यते || १२ ॥

शरमुखमिति ॥ शरस्य मुखम् अग्रं तेजनम् असुरारिविष्णुः । शर
भोपनिषदि श्रूयते—‘यो लीलयैव लिपुरं ददाह सोमं शल्यं विष्णुमग्निं दधान
स्तम्भै रुद्राय नमो अस्तु’ इति । यजुष्यपि, ‘त इषुं समस्कुर्वत अग्निमनीकं
सोमं शल्यं विष्णुं तेजनम्’ इति । ते देवाः समस्कुर्वत सम्यक्कृतवन्तः ।
अग्निं सोमं विष्णुञ्च सम्भूयैकं बाणं कृतवन्त इत्यर्थः । अनीकशब्दो बाणप्रथम
भागं काष्ठमाचष्टे । शल्यशब्दस्तन्निष्ठलोहम् । तेजनशब्दस्तदग्रम् । अतो
पदेशकाण्डवचनम् । सर्पराजोऽस्य मौर्वीत्वे वाय्वमिशशिकेशवान् । पत्नानीक

षोडशस्तरङ्गः ।

गङ्गे कपर्दाद्विरुद्धतन्ती वेणी तवाभाति वराङ्गभाजा ।
 करेण गैर्याऽरुणदृष्टि भूयो व्याक्ष्यप्यमाणाम्बुजमालिनीव ॥ १ ॥

स्रोतोनिमज्जनतानुषकं पापौधमाहूर्तमिवाभ्रगङ्गे ।
 आकुञ्चिताग्रांश्चलदूर्भिरुत्सान् प्रसारयन्ती भवती विभाति ॥ २ ॥

साक्षान् वेदैरपि भेदहीनैर्वहिर्विकारादवसीयते यत् ।
 यतो निवृत्तश्च हृदा वचस्तत्त्वमेव गङ्गे परमार्थतत्त्वम् ॥ ३ ॥

फलाग्राणि चकुर्देवान् महत्तरान् ॥' इति । अत्र सर्पराज इति सर्पराटशब्दस्य द्वितीया
 बहुवचनम् । विषधरराजः वासुकिः । यत्परत्वे यस्य पुरहरस्य परत्वे सर्वे
 त्कृष्टत्वे । साक्ष्यमित्यतान्वयः । रथाङ्गे रथचक्रे । साक्ष्यं प्रामाण्यम् । तिपुरसंहारे
 विष्णवादय एवम्भूता इति पुराणप्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

गङ्गे इति ॥ उत्पत्तन्ती उत्प्लुत्य पतन्ती । वेणी प्रवाहः, केशपाशश्च ।
 वराङ्गमाजेत्यनेन शिरसि पतनसौकरी प्रोक्ता । अरुणदृष्टिं व्याक्षेपक्रियाविशेषणम् ।
 हृष्टेरारुण्यश्च सापत्न्यरोषमूलकम् । व्याक्षिप्यमाणा बलान्निरस्यमाना । अम्बुज
 मालिनीवेति । अम्बुजसद्वशदेवीकरेण पुनः पुनः सम्पर्कादम्बुजमालावत्त्वोत्प्रेक्षा ।
 अस्मिन्नुत्तरस्तिरश्च तरङ्गे वृत्तमुपजातिः ॥ १ ॥

स्रोतोनिमज्जदिति ॥ स्रोतसि निजस्रोतसि निमज्जन्त्यां जनतायामनुकं
 संसक्तमित्यर्थः । आकुञ्चिताग्रान् अधोमुखतया कुञ्चिताग्रान्, आसन्तीरणां
 तरङ्गाणां तथा पतनस्य स्वाभाविकत्वात् ॥ २ ॥

साक्षादिति ॥ भेदहीनैः भेदतात्पर्यहीनैरद्वैतपरैरित्यर्थः । विकारान् प्रकृ
 तेविकारान्महदादेः । वहिः वहिर्भूतं भिन्नम् । त्रयोविंशतिविकारविलक्षणमिति
 यावत् । यत् साक्षात् इत्थमिति स्पष्टतया नावसीयते न निर्णयते, किन्तु
 नेति नेतीति निषेधमुखेनैवाखण्डकारवृत्त्या विषयीक्रियते इति भावः । हृदा हृद

प्रातर्निमञ्जनृपसुन्दरीणां कुचावसञ्जनमृगनाभिपङ्कः ।

यावनिमलत्यम् जलस्त्वदीयैस्तावनमृगा नन्दनमाविशन्ति ॥ ४ ॥

तमो निहन्तुं तिलकीकृता ते मृत्स्ना विधत्ते तरुणार्कलीलाम् ।

ललाटलेखामपि दुर्निवारां सुरापगे सा परिमार्घि सद्यः ॥ ५ ॥

गौरी कठोरैसुचिरं तपोभिर्वामं बताङ्कं गिरिशस्य भेजे ।

त्वामेव गङ्गे स्वयमुत्तमाङ्गे लावण्यवेणीमनिशं विभर्ति ॥ ६ ॥

येन सह वचः यतो यस्मान्निवृत्तम् । मनः निर्णेतुं वाक् प्रतिपादयितुञ्च अपर्याप्ते इत्यर्थः । तत् अवाङ्मनसगोचरम्, ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ इति श्रुतेः । परमार्थतत्त्वं सत्यं ब्रह्म हे गङ्गे त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रातरिति ॥ नृपसुन्दरीणामिति । अन्यासां प्रायशः कस्तूरिकालेपस्या सम्भवात्थोक्तम् । आवत् यदा । तावत्तदैव । मृगाः कस्तूरीमृगाः । नन्दनं नन्दनवनम् । आविशन्तीति । अहो त्वज्जलैस्वसम्बन्धिसम्बन्ध एव परमपदप्राप्तावश्यक इति भावः ॥ ४ ॥

तम इति ॥ तमः अलक्ष्मीमन्धकारञ्च । विधत्ते तरुणार्कलीलामिति । अर्क इव तमो निहन्तीत्यर्थः । दुर्निवारामिति । ‘ललाटलिखिता रेखा परिमार्घ्वं न शक्यते’ इत्युक्तेः । परिमार्घीति । केवलमलक्ष्मीक्षणमुद्दिश्य चन्दनादिवतिलकी कृतापि त्वदीया मृत्स्ना विधिमप्यन्यथयतीति समुदितार्थः । तथा च भगवान् व्यासः—‘जाहवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्धा विभर्ति यः । विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमो नाशाय वै स्मृतम् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुद्धो ललाटे यस्य दृश्यते । स चण्डा लोपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥’ इति । विष्णुधर्मोत्तरेषि, ‘विभर्ति निटिले मूर्ध्नि जाहवीतीरमृतिकाः । विभृयाच्छक्षुरेकत्र मूर्ध्निंदोर्बिभृयात् कलाम् ॥ गङ्गा मृदोर्ध्वपुण्डन्तु यो विभर्ति नरो यदा । तदैव तस्य पितरो ब्रह्मलोकमवाप्नुयः ॥ गङ्गा कूलमृदा यस्तु विभृयादृर्ध्वपुण्डकम् । तदङ्कं ये निरीक्षन्ते ते यान्ति त्रिदिवं नराः ॥’ इत्यादि । काशीखण्डेषि, ‘गङ्गातटोद्भ्रवां मृत्स्नां यो मौलौ विभृयान्नरः । विभर्ति सोऽर्कविभ्वं वै तमोनाशाय निश्चितम् ॥’ इति ॥ ५ ॥

गौरीति ॥ वाममिति । अनेन गौर्यविष्णानभूतस्याधमत्वं सूच्यते । विपरीतार्थकतया गिरिशानमिप्रेतं यथा तथेत्यपि प्रतीयते । गिरिशस्येति ।

विजृम्भविन्ध्याचलतुङ्गभृग्न्यिष्ठगर्वक्षपणास्तरङ्गाः ।

हे मातरुङ्गनसाहसाते वैमानिकान् हन्त निवारयन्ति ॥ ७ ॥

भवाब्धिपोतं शरणं गतस्ते पदाम्बुजं नैव विभेमि मातः ।

कुतोपि वह्नि निकषा ज्वलन्तं गतस्य पीडा हिमजा कथं स्यात् ॥ ८ ॥

श्रान्तं नितान्तं भवकाननान्तश्चिरं विहारेण निरन्तरेण ।

दत्त्वा पयः स्वं मृदुवीचिगीतैः प्रस्वापयैतं जननि त्वदङ्के ॥ ९ ॥

अत गिरिशब्देन गिरिरूपा वेदा उच्यन्ते । तथा च गिरिरूपेषु वेदेषु शेते तिष्ठतीति गिरिशो वेदप्रतिपाद्यः, तस्य परमेश्वरस्येत्यर्थः । स्वयं न तु बहुकालं कृतैः कठोरतपोभिः । लावण्यवेणीमिति । लोचनकारास्तलक्षणमाहुः—‘लावण्यं हि नामावयवसंस्थानाभिव्यङ्ग्यमवयवातिरिक्तं किमपि धर्मान्तरमैव’ इति । तस्य वेणीं प्रवाहम् । अत एव सततं विभर्तीति भावः ॥ ६ ॥

विजृम्भीति ॥ अत्र कदाचिन्मेरुस्पर्धया विन्ध्याचलस्य विजृम्भणकथा पुराण प्रसिद्धाऽनुसन्धेया । भूयिष्ठगर्वक्षपणाः अनल्पगर्वस्य विनाशकाः, तदतिशाय्यौन्नत्या दित्यर्थः । क्षप क्षेपे कर्तरि ल्युद् । उलङ्गनसाहसात् ऊर्ध्वभागेन तिर्यगति क्रमणरूपात्साहसात् । ते इति कर्मणि षष्ठी उलङ्गनान्वयिनी । वैमानिकान् विमानेन गच्छतो देवान् । हन्तेत्याश्रये । निवारयन्तीति । उच्चस्तरतया तन्मार्गरोधनादिति भावः । ‘वाराणार्थानामीप्सित’ इत्यपादानत्वम् ॥ ७ ॥

भवाब्धिपोतमिति ॥ भवाब्धिपोतं संसारार्णवतरणोपायम् । कुतोपि नैव विभेमीत्यन्वयः । भयसामान्यस्य संसारमूलकत्वादिति भावः । वह्नि निकषा वहेस्समीपे । ‘अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेषि’ इति वार्तिकात् द्वितीया ॥ ८ ॥

श्रान्तमिति ॥ मृदुवीचिगीतैः मृदुभिर्नदमधुरैः वीचिगीतैः वीचीस्वनैरेव मातृनिद्रागीतैः । प्रस्वापयेति । संसारतस्य मे त्वदम्भः पिबतः त्वद्वीची घोषान् शृण्वतश्च त्वर्तीरे चरमस्त्वत्कारुण्येन भूयादित्यर्थः । अत मातृवृत्तान्तस्यापि प्रतीत्या समासोक्तिः ॥ ९ ॥

शङ्खोदके त्वां विधिवद्विधिज्ञास्समन्त्रमावाहा भवन्मयत्वम् ।
 प्रापय्य सम्पूज्य च तन्वतेऽर्चार्शशस्तेन तेनैव समा हि गङ्गे ॥ १० ॥
 उज्जीवितो येन पुरत्रयारिं प्रपीडयन् पञ्चशरो गतासुः ।
 स भीष्मसूर्मां करुणोर्मिमालासमाकुलस्ते रनपयत्वपाङ्गः ॥ ११ ॥
 कचित् प्रसन्नस्तिमितां कचिच्च समाविलक्षुब्धमहातरङ्गाम् ।
 ग्रीतिप्रकोपौ सममावहन्तीं वीक्षेय मूढोऽम्ब कदा पुनस्त्वाम् ॥ १२ ॥

शङ्खोदक इति ॥ शङ्खान्तनिवेशितशुद्धोदक इत्यर्थः । आवाहेति ।
 आवाहनं च रविमण्डलात् । तदुक्तं तन्त्रसुमुच्चये—‘तीर्थमनुना तीर्थं रवेमण्ड
 लादावाहा’ इति । शस्तेनेति । शस्तता च सर्वदेवप्रीतिकरत्वादिना । तदुक्तं
 ब्रह्मवैवर्ते—प्रशस्तं शङ्खोदयञ्च देवानां प्रीतिदं परम्’ इति । तेन उदकेन ।
 समा इति । समाः सर्वाः अर्चास्तन्वत इति योजना । ननु शिवसूर्ययोः
 पूजायां शङ्खो निषिध्यते, ‘शिवसूर्यौ परित्यज्य शङ्खोऽन्यत्र प्रशस्यते’ इति, सर्व
 तैव प्रशस्तोऽब्जः शिवसूर्यार्चिनं विना’ इति च । अत्र अब्जः शङ्खः । तत्
 कथं समा इतीति चेत्, निर्णयसिन्ध्वादिस्थयोस्तद्वचनयोः शङ्खे शिवसूर्ययोः
 पूजा न प्रशस्यते, किन्त्वन्येषामेव देवानामित्यतैव तात्पर्यात् प्रतिमाप्रकरण एव
 तदुक्तेः । हीति प्रसिद्धौ ॥ १० ॥

उज्जीवित इति ॥ येन अपाङ्गेन । भीष्मसूरिनि सम्बुद्धधन्तम् । मामिति ।
 संसारसन्तसमित्यर्थान्तरसङ्कमितम् । स्नपयतु शिशिरीकरोतु ॥ ११ ॥

कचिदिति ॥ प्रसन्नस्तिमिताम् प्रसन्नामकलुषां स्तिमितां निश्चलाञ्च ।
 समाविलेति । समाविलां सम्यकलुषाम् क्षुब्धाः प्रोच्चलन्तः महातरङ्गा यस्यां
 तात्रेत्यर्थः । अत एव प्रीतिप्रकोपाविति । सत्सु प्रीतिः, असत्सु प्रकोप इति
 विवेकः । समं समकालम् । मूढ इति । अन्यथा इतोऽन्यत्र निर्गमनाप्रसक्ते
 रिति भावः । तथाच काशीखण्डवचनम्—‘अहो मोहस्य माहात्म्यमहो भाग्य
 विपर्ययः । निर्वाणराशिं यत् काशीं प्राप्य यान्त्यन्यतो बुधाः’ इति ॥ १२ ॥

अभिदधति विकुण्ठा नेति नेतीति वेदा
यदनिशमजमुख्यप्रार्थ्यमानावलोकम् ।
निगमशिखरगूढं बन्धमोक्षौ दृशैव
प्रदिशदकुहकन्तचत्त्वमीडेऽविमुक्ते

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां षोडशस्तरङ्गः ।

सप्तदशस्तरङ्गः ।

प्रत्यङ्गमुखैस्ते सगुणं स्वरूपं चिराय दृष्टेश्वरि चिन्त्यमानम् ।

अतर्क्यमेकं निरुपाख्यमद्वा ब्रह्मैव साक्षात्कृतमित्यमानि ॥ १ ॥

अभिदधतीति ॥ वदन्तीत्यर्थः । विकुण्ठाः व्याहताः । इत्थमिति बोधनेऽसमर्था इत्यर्थः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘वेदास्त्वान्न च विन्दन्ति किमात्मक इति प्रभो । प्रासाशशतपथत्वच्च नेति नेतीति वादिनः ॥’ इति । तत्रेयं व्याख्या—‘यतो वाचो निर्वर्तन्ते’ इति श्रुतिसिद्धं श्रुत्यविषयत्वमाह—वेदास्त्वामिति । किमात्मकः किंस्वरूपः । शतपथत्वं प्राप्ताः, वाजसनेयिनः बहुभिर्मार्गैर्यलं कुर्वन्तोपि न प्राप्नुवन्तीति ध्वनितम् इति । नेति नेतीति । इति निषेधमुखेन । वेदाः ‘अथात आदेशो नेति नेति’ इति बृहदारण्यकश्रुतयः । अजमुख्येति विधिहरिहरादिभिर्नित्यं काम्यमानदर्शनमित्यर्थः । उक्तच्च शिवपुराणे—‘अप्राकृततनुः श्रीमान् लक्ष्यलक्षणवर्जितः ।’ इत्यादिना परमशिवमहिमानं वर्णयता कमलासनेन—‘हरि श्वाहच्च रुदश्च तथान्ये च सुराखुराः । तपोभिरुग्रैरथापि नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥’ इति । अकुहकं न विद्यते कुहकं कपटं मायालक्षणं यस्य तम् । मायाकृताघरणाभावात् सर्वज्ञमिति यावत् ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्गमुखैरिति ॥ प्रत्यङ्गमुखैः निर्गुणब्रह्मैकतानहृदयैः । चिराय चिरकालेन । दृश्या प्रसन्नया त्वया प्रदर्शितं दृष्टेत्यर्थः । चिन्त्यमानं निर्गुणब्रह्म साक्षात्कारोपयोगितयैत्यादिः । अतर्क्यम् अनुमानैरिदमित्थमिति निर्धारयितुमशक्यम् ।

प्रस्थाय तोषाज्जननीश्वराणां नेत्राभ्युजौघः शुभगोचराप्त्या ।
निपत्य सम्मुद्धति ते मुखेन्दोः प्रभाप्रवाहे ननु चित्रमेतत् ॥ २ ॥
जगत्तयीमोहविनाशनार्थं गृह्णासि रूपं कृपयाऽखिलेशि ।
तेनैव लावण्यरसाकरेण भूयस्तदुद्रेकमहो तनोषि ॥ ३ ॥

एकम् अद्वितीयम् । न उपाख्यायते इति निरुपाख्यम् अवाच्यम् । अद्वा पर मार्घम् । साक्षात्कृतं प्रत्यक्षतो दृष्टम् । अमानि । अनुभूयमानानन्दस्यापरिच्छ व्रत्वादिति भावः ॥ १ ॥

प्रस्थायेति ॥ नेत्राभ्युजौघः शुभगोचराप्त्या तोषात् प्रस्थायेति सम्बन्धः । त्वन्मुखरूपादिमनोहरविषयलाभावसरप्राप्त्या ससन्तोषं त्वन्मुखमुद्दिश्य प्रस्थायेत्यर्थः । ईश्वराणां हरिहरब्रह्मादीनाम् । मुद्दति मोहं वैचित्र्यं भक्त्यतिशयप्रयुक्तं प्राप्नोति । इन्दुप्रभानिकरे पतितानामज्ञानां मीलनरूपं वैचित्र्यं युक्तमिति भावः । चित्रमेतदिति । ग्रहाणां स्थानविशेषस्थितिप्रयुक्तमानुकूल्यं प्रातिकूल्यञ्च गोचर इति दैवज्ञानां व्यव हारः । तथा च शुभगोचरो लब्ध इति हर्षात् प्रस्थितस्य नदीप्रवाहे निपत्य मूर्छनं ज्योतिशास्त्रविरुद्धत्वाच्चित्रमित्यर्थः ॥ २ ॥

जगदिति ॥ मोहेति । मोहसंसारकारणमज्ञानम् । गृह्णासि अङ्गीकृत वत्यसि । रूपं विग्रहविशेषम् अखिलेशि सर्वेषां देवमनुष्यादीनामपि स्वामिनि । स्वामी खलु स्वीयानामनिष्टनिवारणार्थं प्रवर्तते, यथा गोपो गवामिति भावः । लावण्ययेति । लावण्यमेव रसः अमृतं तस्याकरेणेत्यर्थः । ‘रसो रागे विषे वीर्ये तिक्कादौ पारदे द्रवे । रेतस्यास्वादने हेष्मि निर्यासेऽमृतशब्दयोः ॥’ इति वैज यन्ती । उक्तञ्च लावण्यलक्षणमुज्वलनीलमणौ—‘मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिव न्तरा । प्रतिभाति यदझेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥’ इति । तेनैव जगन्मोहविना शनार्थं गृहीतेनैव रूपेण । एवकारो विरोधमुद्भावयति । तदुद्रेकं तस्य मोह स्योद्रेकं प्रवृद्धिम् । तनोषि अर्थात् पश्यताम् । वैचित्र्यस्याज्ञानस्य च मोहपदे नाभेदाध्यवसायाद्विरोधः ॥ ३ ॥

मोहस्य हानिस्समगोचरात्स्यान्महेशि बोधादिति ये वदन्ति ।
 मृषावदास्ते ननु शङ्करस्ते दृष्टा वपुर्मुखति तत्र गाढम् ॥ ४ ॥
 त्वत्तो गृहीत्वाऽम्ब जलं पयोदैः श्रुतेरिखार्थं मुनिभिः प्रणीताः ।
 त्वामेव नद्यः स्मृतयो यथा तां नानासरण्या परिवृंहयन्ति ॥ ५ ॥
 निश्चिप्य चेतस्त्वयि जहनुकन्ये निर्यात एतत्र लभेत पश्चात् ।
 चितं न तल्लोकमनो हरन्ती गत्वा पयोधौ हि निलोयसे त्वम् ॥ ६ ॥

मोहस्येति ॥ मोहस्य अज्ञानस्य । हानिर्नाशः । समगोचरात् समानविषयकात् बोधादपरोक्षज्ञानादिति योजना । स्यादिति । ज्ञानज्ञानयोस्तमःप्रका
 शवद्विरोधादिति भावः । ये अद्वैतिनः । मृषावदा ननु मृषावदा एव । मृषा
 वदत्वमुचितमेवेति भावः । कुत इत्यत आह—शङ्कर इति । शं सुखं करो
 तीति शङ्करः, मोहं विनाश्य निरतिशयमुक्त्यानन्दप्रदः परमेश्वर इत्यर्थः । सोपि
 मुख्यति मोहं कारणे कार्योपचारान्मोहहेतुमनुरागम् उपभोगेच्छां वैचित्यं वा प्राप्नोति ।
 तत्र वपुष्येव । अत अनुरागज्ञानयोरभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिः । मृषावदा
 इत्यत्र प्रपञ्चमिथ्यात्ववादस्यानृतवादत्वाध्यवसायरूपातिशयोक्तिश्च ॥ ४ ॥

त्वत्तो गृहीत्वेति ॥ ‘वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला’ इति स्मरणादिति भावः । वृष्टेः
 कारणभूतं जलं यस्याः सा वृष्टिजलेति तद्रुचास्या । स्मृतय इति इतिहास
 पुराणादीनामुपलक्षणम् । यथा इव । तां श्रुतिम् । नानासरण्या नानामार्गेण
 अन्यत नानाप्रकारेण । परिवृंहयन्तीति । ‘विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतिष्प्यति ।
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ॥’ इति वचनादितिहासादीनामुपवृंहकत्वम् । यथा
 मुनिभिर्विन्धनीयानर्थान् वेदेभ्यः सङ्कल्यय लोकोपकाराय निर्मितानि पुराणादीनि
 शब्दतोऽर्थतस्तात्पर्यतो वा वेदानेवोपवृंहयन्ति, तथा पयोदैस्त्वत्तो जलमुद्धृत्य वर्धिता
 नद्यस्त्वामेव बहुभिर्मार्गभैर्दर्वध्यन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

निश्चिप्येति ॥ निर्यातः सृतः, प्रस्थित इति च । ‘निर्याणं त्वचि
 हस्तिनः । नेत्रान्ते निर्गमे मोक्षे मरणे च प्रकीर्तिम्’ इति केशवः । एतत्
 त्वयि क्षिप्तं चेतः । न लभेत पश्चात् पुनर्न प्राप्नुयात् । तदानीमेव सविलासाज्ञा
 नस्य विनाशेन विमुक्तिप्राप्तेरिति भावः । क्वचिद्विस्म्भेण स्वकीयं धनं निश्चिप्य

विशुद्धसच्चोत्थतनो भवत्यां स्नानाय सर्वः शुभ एव कालः ।
तवापराणामिव नो नदीनां रजोभिभूत्या हि भवत्यशुद्धिः ॥ ७ ॥

देशान्तरं प्रस्थितेन कालान्तरे पुनस्तत् प्राप्तव्यं हि । इह तत्प्राप्त्यभावोक्त्या गङ्गायाः परकीयस्वापहारकत्वं प्रतीयते । तत् सौभाग्यातिशयेन मनोवशीकरण रूपमिति सूचयितुं लोकमनो हरन्तीति । पयोधौ हि निलीयसे । हीति हेतौ । सागरेण सहैक्यं प्राप्नोषि । सागरे निलीय तिष्ठसीत्यपि प्रतीयते । सा कथं निक्षिसं दद्यादिति भावः । अत्र मनोवशीकरणमेव तदीयस्वहरणत्वेनाध्यवसितम् । अन्त्यकालेदेवीस्मरणमेवात् चेतोनिक्षेपणत्वेनाध्यवसितमिति च बोध्यम् ॥ ६ ॥

विशुद्धसच्चोत्थतनो इति ॥ ‘विरजा’ इति स्मरणात् । विगतं रजः यस्यास्सा विरजेत्यर्थः इति तद्वचार्या । ‘सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिन्दजा । सत्त्वरूपा च गङ्गाऽत्र नयनित ब्रह्म निर्गुणम् ॥’ इत्यादिस्मृतेश्च । अयम्भावः—भूतानीन्द्रियाणि च सामान्यदिव्यमेदाद्विविधानि । तत्र सामान्यानि प्रसिद्धायेव । दिव्यानि तु, ‘सत्त्वं यत्तत् पराभ्यामपरिकलनतो निर्मलं तेन तावदभूतैर्भूतेन्द्रियैस्ते वपुरिति बहुशः श्रूयते व्यासवाक्यम्’ इति भगवद्वेषोपादानत्वेनातिविशुद्धानि । तैर्महादादिकमेणोत्पन्नैः समारब्धातीव विशुद्धा चिदानन्दैकरसपरब्रह्मप्रतिफलनयोग्या देव्या स्तनुरिति । इदच्च रजसा अनभिभवे हेतुः । सर्वः शुभ एवेति । ‘सर्व एव शुभः कालस्सर्वो देशस्तथा शुभः । सर्वो जनो दानपातं श्रीमतीजाहवीतटे ॥’ इति स्मरणात् । श्रीमतीति पुंवद्धावाभाव आर्षः । रजोभिभूत्या आर्तवाभिभवेन । हि यतः । अशुद्धिरिति । अन्यनदीनां वर्षास्वार्त्वाभिभवः ततस्तदा तासु स्नाना नर्हता च । ‘सम्प्राप्ते श्रावणे मासि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानन्न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाहवीम् ॥’ ‘यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणम् । तावद्रेतोवहा नद्यो वर्जयित्वा तु जाहवीम् ॥’ इत्यादिकात्यायनयोग्याज्ञवल्क्यस्मरणात् । अत सर्वा नद्य इति । गङ्गासङ्गविहीनास्सर्वा नद्य इत्यर्थः ‘गङ्गाम्भसा समायोगादूषमप्यम्बु शुद्धयति’ इति मात्स्योक्तेः । कालिन्दयादीनां नैवार्त्वाभिभवः इति निर्णयसिन्धौ स्पष्टमिहितच्च । यद्यपि, ‘आदौ कर्कटके देवि महा नद्यो रजस्वलाः । त्रिदिनन्तु चतुर्थेऽहि शुद्धाः स्युर्जाहवी तथा ॥’ इति भविष्यपुराण वचनात्, ‘प्रथमं कर्कटके देवि त्यहं गङ्गा रजस्वला’ इति हेमाद्र्युक्तकात्यायनवच-

सङ्कान्तीर्थान्तरसर्वशक्तिर्जगर्वि मातः सुखसन्धिषेव्या ।
उद्भूत्वी योगवितानदानव्रतादिभिः किं फलमय काले ॥ ८ ॥
महाश्मशानाधिकभूतिशक्ते त्वय्यात्महत्या विहिता निपत्य ।
पापाय नैवापि तु शाश्वताय स्थानाय मेयन्न भवन्महत्वम् ॥ ९ ॥

नाच गङ्गाया अपि रजोभिभवः, तथापि ‘वर्जयित्वा तु जाह्वीम्’ इत्युदाहृतवचना विरोधाय प्रावृद्धकाले रजस्वला महानद्यश्चतुर्थेऽहि तथा शुद्धा भवन्ति, यथा जाह्वी सर्वदा शुद्धा भवतीति रीत्या भविष्यपुराणवचनस्य व्याख्येयतया कात्या यनवचनस्थस्य गङ्गापदस्य जाह्वीव्यतिरिक्तगोदावेण्यादिनद्यन्तरलाक्षणिकतया च ना सङ्कृतिरिति ॥

सङ्कान्तेति ॥ कलौ पुष्करादितीर्थान्तरैर्गङ्गायां स्वस्वशक्तेस्समर्पणादिति भावः । किं फलमिति । योगादिफलस्य गङ्गायासुखसेवयैव लाभेनायासादिमात्र स्थावशिष्टत्वादिति भावः । तथाच नारदीयवचनानि—‘किमष्टङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां सर्वतोपि विशिष्यते ॥ किं यज्ञैर्बहुभिर्जप्यैः किं तपोभिर्धनार्पणैः । स्वर्गमोक्षप्रदा गङ्गा सुखसेव्या यतस्ततः ॥’ इति । अद्य काल इति । अस्मिन् काले कलावित्यर्थः । गतागतसौकर्यशालिनि वर्तमानकाले इति वा ॥ ८ ॥

महाश्मशानेति ॥ महाश्मशानं श्रीकाशी तत्र विद्यमाना या अधिक भूतयः गङ्गानयनात् पूर्वं विद्यमानभूत्यपेक्षया अधिकतरा भूतयः मुक्तिजनकत्वपाप नाशकत्वादिरूपमहिमानः तासां शक्तिः तदनुकूला शक्तिः तदच्छेदकीभूता शक्ति रिति यावत् । तस्यासम्बन्धादेव श्रीकाशया अधिकतराण्यैश्वर्याणि जातानीत्यर्थः । तदुक्तम्—‘आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते शिवालये । प्रागेव मुक्तिः संसिद्धा गङ्गासङ्गात्तोऽविका ॥’ इति । महाश्मशानशब्दार्थः काशीखण्डे निरुक्तः—‘श्मशब्देन शवः प्रोक्तशशानं शयनमुच्यते । निर्वचन्ति शमशानार्थं मुने शब्दार्थकोविदाः ॥’ महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते । शेरतेऽत्र शवा भूत्वा शमशानं तु ततो महत् ॥’ इति । अस्य व्याख्या—महाश्मशाननाम निर्वक्ति—शमशब्देनेति द्वाभ्याम् । शमशानार्थं शमशानशब्दयोर्थम् । शब्दार्थो

दुष्यन्ति सर्वाण्यपि सम्भृतानि स्वल्पैर्दिनैरन्यनदीजलानि ।
शुद्धं कदाप्यम्ब जनार्दनात्मद्रवं न ते तीर्थमचिन्त्यशक्ति ॥ १० ॥
नमोऽस्तु ते सत्यनिकेतनायै नमोऽस्तु ते जाह्नविविष्णुपद्मै ।
नमोऽस्तु ते शम्भुजटाश्चितायै नमोऽस्तु ते सागरसङ्गतायै ॥ ११ ॥

प्रदर्श्य निर्वचनमाह—महान्त्यपीति । अपिशब्देनाहङ्कारादयो गृह्णन्ते । शब्दः
मृताः शेरते लीयन्ते अत्र काश्यामिति । अपि च, ‘भर्यन्ते कर्मबीजानि
यत्र विशेशवह्निः । अतो महाश्मशानं तद्वर्षतीनां पेरा गतिः ॥’ इति । त्वयि निप
त्येत्यन्वयः । शाश्वताय स्थानायेति । मुक्तये हत्यर्थः । ‘न स पुनरावर्तते न स
पुनरावर्तते ।’ इति श्रुतिसिद्धं शाश्वतत्वम् । मुक्तिप्रापकत्वश्च ‘सितासिते सरिते वत
सङ्गते, तत्राप्लुतासो दिवमुत्पत्तनितः । ये वै तन्वं विसृजन्ति धीरास्ते जनासो
अमृतत्वं भजन्ते ।’ इति क्रग्वेदपरिशिष्टे श्रवणात् । सितासिते गङ्गायमुने ।
तन्वं तनुम् । आप्लुतासः आप्लुताः । जनसः जनाः । ‘या गतिर्येग्युक्तस्य
सात्त्विकस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायान्तु शरीरिणः ॥’
‘ये मुच्छन्ति नराः प्राणान् गङ्गायां विधिनन्दिनि । ते विष्णुलोकं गच्छन्ति
स्तूयमाना दिवि स्थितैः ॥’ ‘ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च गङ्गायां यः पञ्चत्वमाष्टुयात् ।
अनात्मघाती स्वर्गी स्यान्नरकान् स न पश्यति’ इत्यादिस्मृतेश्च ॥ ९ ॥

दुष्यन्तीति ॥ सम्भृतानि उद्भृत्य पातैषु स्थापितानि । शुद्धमिति । स्वभा
वतः संशुद्धमित्यर्थः । निखिलान्यपि जलान्तराणि निसर्गतः क्रिमिविशेषसंकु
लानि, गङ्गाजलं तु न तथा । एतच्च सूक्ष्मदर्शिना यन्त्रेण परीक्षणे सुस्पष्टम् । जना
र्दनेति । जनार्दनात्म जनार्दनरूपं द्रवमित्यर्थः ॥ ‘योऽसौ सर्वगतो विष्णुश्रित्व
रूपी जनार्दनः । स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः ॥’ इति नारदीयवचनात् ।
नेति । दुष्यतीति वचनविपरिणामेनानुषज्यते । अचिन्त्यशक्तीति—‘अचिन्त्यशक्ति
गङ्गाम्भः त्रिलमात्रं तु यः पिबेत् । देवो भवेत्स सिद्धो वा’ इति पाद्मस्मरणात् ॥ १० ॥

नमोऽस्तिवति ॥ सत्यनिकेतनायै सत्यं सत्यलोकः निकेतनं यस्यास्तस्यै ।
अत्र प्रथमं सत्यलोकस्थितिः, ततो विष्णुपादोदकीभावः, ततश्चशम्भुजटापतनम्, ततश्च
भूमौ निपत्य सागरेण सङ्गम इति क्रमो विवक्षितः ॥ ११ ॥

धर्मद्रवां त्वामयि रत्नगर्भा
निषेच्यमाणः श्रितकामधेनुम् ।
वसानि भूयोपि च सैकते ते
गङ्गे कदा निश्युदिते सुधांशौ ॥ १२ ॥

पितृवनभुवि वासः प्रेतसङ्घर्वैविलेपः
कुणपभसितमाशा वस्त्रमस्थीनि भूषा ।
विषमशनमुपान्ते कुकुरा यस्य काश्यां
दुरधिगमसमीहं मोचकं तं प्रपद्ये ॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां सप्तदशस्तरङ्गः

धर्मेति ॥ धर्मद्रवां धर्मरूपो द्रवो यस्यास्ताम्, ‘धर्मद्रवा’ इति स्मरणात् । रत्नगर्भाम्, रत्नानि गर्भे यस्यास्ताम्, ‘रत्नगर्भा’ इति स्मरणात् । श्रितकामधेनुं ‘काम धेनुः’ इति स्मरणात् । अत्र विशेषणैर्गङ्गायास्त्रिवर्गसाधकत्वं प्रतिपादितम् । निशीथि न्यां सैकते गङ्गातीरे निशाकरकरास्तृते निवासस्य निरतिशयभ्रीत्याधायकत्वं स्वेनानुभूतं हृदि निधायाह—वसानीति । सैकते सिकतामये तीरे । इदञ्च प्रीत्युद्दीपकम् । निशि, तत्रापि सुधांशावुदित इत्यर्थः । अंशूनां सुधामयत्वोक्तिरपि प्रीत्याधाने निमित्तान्तरबोधनार्थम् । तथा चोक्तं काशोखण्डे अष्टाविंशतिमाध्याये—‘स्वर्गस्थस्य न सा प्रीतिर्भुज्ञतः सुखमक्षयम् । या स्यादङ्गातटे पुंसां रातौ चन्द्रोदये सति ॥’ इति ॥ १२ ॥

पित्रिति ॥ पितृवनभुवि शमशाने । प्रेतसङ्घरिति सहर्ये तृतीया । यद्यपि कल्पान्ते जगदखिलमछिकनेत्रज्वालाभिरूपसंहृत्य शमशानसमाने सुवने निस्सहायं विहरणाङ्गवान् शमशानवासीत्युच्यते, तदुक्तं दीक्षितेन्द्रैः—दग्धे तवाक्षिदहनेन चराचरेऽस्मिन् मत्वाऽखिलं भुवनमेव महाशमशानम् । तत्र स्थितिं विबुधनाथ तवासहायां सन्तः शमशानवसर्ति समुदाहरन्ति ॥’ इति, तथापि क्षुद्रशमशानेषु प्रसिद्धं शिवस्य सन्ध्याकालिकं परिक्षुब्धभूतगणादिभ्यो जगद्रक्षणार्थं ताण्डवमभिप्रेत्येत्थमुक्तम् । तदप्युक्तं तैरेव—‘सन्ध्यासु भूतगणमैरवभद्रकाळीसंरम्भजन्मजगदापदपा सनाय । तद्वोचरेषु पितृकाननभूमिषु त्वं ततादशं गिरिश ताण्डवमातनोषि ॥’ इति । कुणपभसितं शवभस्म । आशा वस्त्रमिति । आशैव दिगेव वस्त्रम् न तु वस्त्रान्तरमित्यर्थः ।

मुनिवधूपरीक्षार्थ देवदारुवने विवसनभावेन सञ्चारात्, पार्वत्या धूते जयं प्रासवत्या सर्वस्वापहरणाद्रेति भावः। तदुक्तं स्कान्दे द्वितीयखण्डे—‘गौर्या जित्वा पुरा शम्भुर्नभ्नो धूते विसर्जितः। अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखावहा ॥’ इति । अस्थीनि भूषेति । ‘अस्पृश्यान्यस्थ्यादीनि किमर्थमतिमङ्गलं विग्रहे धार्यन्ते इति चेत्, पुरा प्रलयावसरे विधिविष्णवादयः सर्वे सम्भूय शिवं प्रार्थयन् । भगवन् त्वत्कपर्दच्युतगङ्गायामस्थिप्रक्षेपणान्मुक्तिरिति प्रसिद्धेः साक्षा त्वयि केशास्थ्यादीनि दत्वा मुक्ता भवेम इति । एतत्पार्थनानुरोधेनैव तद्वारणं कृतम् । तथा च स्कान्दे—‘देवाः ऊचुः—‘या धृता भवता जहनुतनया लोक पावनी । तस्यां यदीयान्यस्थीनि प्रक्षिप्तानि महीतले ॥ तेषामपि महादेव मुक्ति भवति हि प्रभो । तस्मादस्मान् दयासिन्धो रक्ष संसृतिमध्यगान् ॥ तैरेवं प्रार्थितो देवस्तथैव कृपयाऽकरोत् । अतस्सुराणां रक्षायै भस्मास्थीनि दधौ विभुः ॥’ इति । कुक्कुराः श्वानः । ते वेदाः । तदुक्तं नीलकण्ठदीक्षितैः—‘श्वानस्ते निगमा यदीय भवनद्वारे चरन्ति स्वतः’ इति । दुरधिगमसमीहमिति । दुरधिगमा अतवर्या दुर्भगैः दुर्ज्ञया समीहा वास्तवेच्छा भगवतः इमशानवासादेः निरतिशयस्वात्मानन्दनित्यां स्वादप्रयुक्तविषयसुखवैतृष्ण्यस्फुटीकरणाभिप्राय इति यावत् । चेष्टा वा बस्य तम् । तथाच भागवते काश्यपवचनम्—‘हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मन्नृतस्या विदुषस्समीहितम् । यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितम् ॥ ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदच्च माया । आज्ञाकरी तस्य पिशाच चर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् ॥’ इति । अयमर्थः—समीहितमभिप्रेतम् । देहस्य कुञ्चितत्वं दर्शयित्वा आत्मनिष्ठा कर्तव्येति लोकशिक्षारूपम् । अविदुषः अविद्रां सः । अजानाना इत्यर्थः । यद्वा, न विद्रानन्यौ यस्मादिति तस्य सर्वज्ञस्येत्यर्थः । स्वात्मन्नृतस्य स्वात्मनि रतस्य स्वात्मानन्दामृतसागरनिमग्न्येति यावत् । छान्दोऽयम् । दुर्भगानेवाह—यैरिति । दुर्भगैरित्यर्थः । श्वभोजनं पतनानन्तरं श्रभिर्भक्ष्य माणं शरीरमिति यावत् । स्वात्मतया अयमेवात्मेति बुद्ध्या । अहो अतक्ष्यं तस्या चरणमित्याह—ब्रह्मादयः येन कृतान् सेतून् स्वस्वाधिकारान् पालयन्ति । यः कारणं यस्य । येन कृतमिदं विश्वं माया च यस्याज्ञाकरी । विभूम्नः परमेश्वरस्य विडम्बनं देहस्य भाविदशानुकरणमिति । मोचकमिति । सर्वपापनिवर्तकज्ञानविषय

अष्टादशस्तरङ्गः ।

वन्दे भगवति गङ्गे जलजाताङ्गे पदानतासङ्गे ।
विजितानङ्गेशमोहनापङ्गे

॥ १ ॥

मित्यर्थः । ‘तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ इति श्रुतेः । एवं मन्त्रोपनिषद्यपि पाशमोचकज्ञानविषयत्वं श्रूयते—‘संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरश्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः, अनीशश्वात्मा बध्यते भोक्तुभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः’ इति च । अयमर्थः—क्षरं क्षरणशीलं प्रधानं पाशः । अक्षरम् अविनाशी पुरुषः जीवः पशुः, ‘अक्षरं पशुरित्युक्तं क्षरं पाश उदाहृतः ।’ इति शिवपुराण वचनात् । एतत् द्वयं संयुक्तम्, तयोस्सम्बन्धस्यानादित्वात् । व्यक्ताव्यक्तमिति । समाहारद्वन्द्वः । व्यक्तं प्रधानकार्यभूतः प्रपञ्चः, अव्यक्तं तत्कारणभूतं प्रधानम्, ‘व्यक्तं कार्यदशापन्नं शरीरादि घटादि च । तत्कारणदशापन्नमव्यक्तमिति कथ्यते ॥’ इति शिवपुराणवचनात् । एवम्भूतं विश्वं समस्तं ईशो भरते विभर्ति । नन्वनादिरविद्यासम्बन्धः ईश्वरस्याप्यस्तीति कथमीष्टे, जीवाः कथं नेशते, तत्राह—अनीशश्वात्मा बध्यते भोक्तुभावादिति । भोक्तृत्वप्रतिसन्धानरूपपाशबन्धत्वात् जीवोऽनीश इत्यर्थः । तादृशपाशमोचने क उपायस्तत्राह—ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरिति । पक्षमेदविभिन्नानाप्रकारावच्छिन्नैः पाशैर्मुच्यते इत्यर्थः । सदुक्तं लैङ्गे—‘म एव मोचकस्तेषां भवत्या सम्यगुपासितः । अविद्यापाशबन्धानां नान्यो मोचक इप्यते ॥ तमृते परमात्मानं शङ्करं परमेश्वरम् ॥’ इति । देवं स्वयम्प्रकाशं तत्पदार्थलक्ष्यं त्वम्पदार्थलक्ष्येणाभिन्नमवगम्य सर्वपाशैः सर्वेभ्यो विद्याकामकर्मादिभ्यो बन्धनहेतुभ्यौ विमुक्तो भवतीति

॥ १३ ॥

वन्दे इति ॥ त्वामिति शेषः । जलजातेति । जलजातं जलसमूह एवाङ्गं शरीरम्, अङ्गान्यवयवा वा यस्यास्तथाभूते इत्यर्थः । यद्वा, जलजातानि पद्मानि अङ्गे प्रवाहरूपे, जलजातं पदं अङ्गे हस्तात्मके वा यस्यास्तथाभूते इति वा । विजितेति । विजितानङ्गस्य ईशस्य परमेश्वरस्य मोहनौ अपाङ्गौ यस्यास्तथाभूते इत्यर्थः । अस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च तरङ्गे वृत्तमार्या

॥ १ ॥

स्वेतरभानकरी या स्वयंप्रकाशा प्रवर्णिता सा चित् ।

स्वेतरशुद्धिविधाती स्वयंपवित्रा त्वमेव जनयित्रि ॥ २ ॥

गिरिशशिरःकृतवसतिर्विचलद्वीचीविराविणी मातः ।

वामोत्सङ्गनिषणां गिरिजां फेनापदेशतो हससि ॥ ३ ॥

गङ्गे कृतसान्निध्या तोयेऽस्मिन् पावयेति यो यत्र ।

स्नाति हि भक्त्या सुकृती तस्मै तत्राम्ब सन्निधिं कुरुषे ॥ ४ ॥

स्वेतरेति ॥ स्वेतरेषां सर्वदृश्यानां भानकरी स्फूर्तिकरीत्यर्थः । सर्वसाक्षि त्वादिति भावः । एवं प्रवर्णिता निगमशिरसा सविस्तरं प्रतिपादिता सा चित् त्वमेवेत्यन्वयः । जनयित्रि लिजगन्मातरित्यर्थः । जगद्विवर्तोपादानमिति यावत् ॥ २ ॥

गिरिशेति ॥ विचलदिति । अनेन हासशब्दः प्रतिपादितः । गिरिश शिरस्थेत्यनेन हासनिमित्तं गङ्गानिष्ठमुत्कर्षं प्रतिपाद्य गिरिजाया अपकर्षं प्रतिपादयति—वामोत्सङ्गनिषणामिति । वामस्य गिरिशस्य उत्सङ्गे निषणामित्यर्थः । यद्वा, वामे सब्ये उत्सङ्गे अर्थात् गिरिशस्य निषणामित्यर्थः ॥ ‘वामः कामे सब्ये पयोधरे । उमानाथे प्रतिकूले चारौ’ इति हैमः । हससीति गम्यो त्वेक्षा ॥ ३ ॥

गङ्गे इति ॥ पावय । मामिति शेषः । इति इति प्रार्थयन् । तथा च श्रूयते—‘इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुषिण्या असिक्रिया मरुद्वृधे वितस्तयार्जिकीये शृणुह्यासुषोमया’ इति गङ्गादीनां तीर्थभूता नामावाहनमन्त्रः । तैत्तिरीयस्यास्य मन्त्रस्य भाष्यम्—हे गङ्गे विश्वनाथराजधानीसमी पस्थे भागीरथि, हे यमुने आदित्यतनये, हे सरस्वति नदीरूपेण विद्यमाने ब्रह्मपति, हे शुतुद्रि एतनामकसरिद्वरे, हे आर्जिकीये एतनामकसरिद्वरे, हे मरुद्वृधे रे, यूयं मे व्यत्ययेन मया इमं मनःपूर्वकं वाचा पठ्यमानं स्तोमं

परुहं शृणुहि व्यत्ययेन शृणुत, श्रुत्वा च युष्मत् युष्मत्स्थानेभ्यः आसचत, उपसर्गव्यवधानं सचतेदैर्घ्यञ्च छान्दसम् । आगच्छत । मां पावयितुं यथा वाञ्छितं दातुञ्च प्रकृतस्नानजलमध्यभागं प्रतीति शेषः । सन्निधध्वञ्च । काभिस्सह—परुषणी नाम नदी तया परुषिण्या । असिक्रिया नाम नदी तया असिक्रिया । उभयत्र तृतीया

उद्धर्तव्यो वेगादिद्वातङ्गो भवाम्बुधौ मग्नः ।
 अविधपरायणयाऽयं सिद्धिमुखानां निधे त्वया सद्यम् ॥ ५ ॥
 दुष्कृतकर्दमलित्सं दुष्टाशाशान्तधावनश्रान्तम् ।
 प्रक्षालय मामग्रे प्राप्तं मातस्तरङ्गहस्ताग्रैः ॥ ६ ॥

थामक्षरविश्लेषश्चान्दसः । वितस्ता नाम नदी तया वितस्तया सह । सुषोमा नाम नदी तया सुषोमया सह । प्रार्थयितुरयमाशयः—यद्यप्यहमेतन्मन्त्रोक्तानामनुक्तानां अभिधानदीनां रोधांसि गत्वा चिरकालं स्थित्वा स्नात्वा पीत्वा च दिवसानपनेतुमक्षमः, तथापि अहं यत्र कुत्रचित् हृदकूपाद्युदकेन स्नानं कुर्वाणः एतन्मन्त्रेण गङ्गाद्या नदीः उपतिष्ठे । उपस्थिताश्चागत्य सन्निदधताम् । सन्निधाय च मदीयानाम्भहतामप्ये नसां विनाशं विदधताम् । विधाय चैवं मामभिदधताम्, पूर्तोऽसि, शुद्धोऽसि, भुङ्क्ष्व भौमान् भोगान् सकुदुम्बः सपरिवारः साश्रितवर्गश्च । भुक्त्वा चान्ते यथेच्छं पुण्यकृतां लोकानाप्नुहीतीति । हीति प्रसिद्धौ । तस्मै तं पावयितुम् । क्रियार्थो पपदेत्यादिना चतुर्थी । तत्र तस्मिन् तोये । तथाच नारदीयवचनम्—‘यो गृहे स्वे स्थितोषि त्वां स्नाने संकीर्तयिष्यति । सोपि यास्यति नाकं वै इत्याह वसुणश्च ताम् ॥’ इति ॥ ४ ॥

उद्धर्तव्य इति ॥ अर्थात् भवाव्येः । इद्वातङ्गः ‘प्रवृद्धव्यथः । अविध परायणया अविधरेव परं मुख्यमयनं यस्यास्तया । अनेनाव्येरुद्धरणकुशलता घोत्यते । सिद्धीति । अणिमादीनामाश्रयभूते इत्यर्थः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘सिद्धयः सिद्धिलिङ्गानि स्पर्शलिङ्गान्यनेकशः । प्रासादा रत्नरचिताश्रिन्तामणिगणा अपि ॥ गङ्गाजलान्तस्तिष्ठन्ति कलिकन्मषभीतिः ॥’ इति । अस्य व्याख्या—सिद्धय इति । अणिमाद्याः । सिद्धिलिङ्गानि सिद्धिदानि लिङ्गानि, प्रत्यक्षमाहात्म्यभाङ्गीति वा । स्पर्शलिङ्गानि यत्सम्पर्केण लोहादयः सुवर्णानि भवन्ति, तादृशपाषाणघटितलिङ्गा नीत्यर्थः । स्पर्शमात्रेण धर्मार्थकाममोक्षसाधकानि लिङ्गानीति वा । रत्नरचिताः रत्नैर्विनिर्मिता इत्यर्थं इति ॥ ५ ॥

दुष्कृतेति ॥ दुष्टेति । दुष्टया आशया विषयतृष्णया आशान्तेषु दिग न्तेषु धावनेन श्रान्तमित्यर्थः । अग्रे त्वत्पुरोभागे ॥ ६ ॥

मकराधिष्ठितदेहा मकराधिष्ठानभूतदेहा च ।
 महतीधरमुखमहिते महतीं तनुतां विभूतिमभितोऽमे ॥ ७ ॥
 घनशैवलकचपक्षं मधुकरकुरङ्गं विलोलमीनाक्षम् ।
 विकसितसारसवदनं बिसबाहुलतं रथाङ्गवक्षोजम् ॥ ८ ॥
 आवर्तनाभि मध्यं पुळिननितम्बं सुरापगे रम्यम् ।
 कालारिभागधेयं कलये काशीविहारि ते रूपम् ॥ ९ ॥
 कलियुगसाक्षाद्वैर्वीं कलिकृतवाधाशमैकसंसेव्याम् ।
 करधृतशङ्खसरोजां करवै चित्ते सदापि गङ्गे त्वाम् ॥ १० ॥

मकरेति ॥ मकराधिष्ठितदेहा मकरं वाहनभूतं मत्स्यम् अधिष्ठितः आश्रितः देहो यस्यास्सा । मकराधिष्ठानभूतदेहा मकराणामधिष्ठानभूतः आश्रयभूतः देहो यस्यास्सा । चकारो विरोधमुद्घावयति । देहस्य दिव्यप्राकृतभेदेन द्वैविध्यात् त्परिहारः । अत्र मकरशब्देन तदास्थो निधिविशेषोपि प्रतीयते । तेन भूतिप्रदान सामर्थ्यं सूच्यते । महतीधरः श्रीनारदमुनिः । ‘विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥’ इति वैजयन्ती । मुख पदेन ऋष्यन्तरादिपरिग्रहः । महिते संस्तुते, ‘तैलोक्यपूजितपदां देवर्षिभिरमि पटुताम्’ इति स्कान्दवचनात् । तनुतां भवती इत्यादिः ॥ ७ ॥

अथ युमेन प्राकृतं दिव्यञ्च रूपमेकोक्त्या स्तौति—घनेति ॥ घनो निविडः शैवल एव कचपक्षः केशसमूहो यस्य तथाभूतम्, घनशैवल इव कच पक्षो यस्य तथाभूतमिति च । एवमुक्तरत्नापि बोध्यम् । ‘पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे’ इत्यमरः । मधुकरेति । मधुकराः भृङ्गा एव कुरला अलका यस्य तथाभूतम् । ‘कुरलश्चूर्णकुन्तलः’ इति धरणी । आवर्तेति । आवर्त एव नाभि र्यत् तथाभूतं मध्यं यस्य तथाभूतमिति बहुत्रीहिगर्भो बहुत्रीहिः । विहारि विहरणशीलम् ॥ ९ ॥

कलीति ॥ कलियुगसाक्षाद्वैर्वीं कलियुगे साक्षात् प्रत्यक्षां देवीमित्यर्थः । अनेन सेवासौकर्यमुक्त्वा दैवान्तरापेक्षया मुख्यत्वमप्याह—कलिकृतेति । कलि कृतवाधानां शमाय एकसंसेव्यां मुख्यसंसेव्याम् । करवै प्रार्थनायां लोट ॥ १० ॥

तटिनीवर्यवरिष्ठा तटभूसंसक्तभक्तघोषाढ्या ।

तरणे दुरितसरस्वत्तरणे मरणे ममाग्रतो भूयाः ॥ ११ ॥

तरुणामृतनिष्ठन्दां वरुणालयसन्निलीननिष्ठन्दाम् ।

हरिणाङ्गधरालभामरुणे दृष्टे कदा भजान्यभाम् ॥ १२ ॥

श्वसितमखिलवेदा यस्य यत्पक्षमवश्यै

जगदुदयविनाशौ सर्वदेवैः सकम्पम् ।

मुकुरितकरपदौः स्थीयते यत्समीपे

हरशिरसि सदा तं भावये भावलभ्यम् ॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यामष्टादशस्तरङ्गः ।

तटिनीति ॥ तटिनीवर्यवरिष्ठा तटिनीवर्याणां महानदीनां वरिष्ठा, ‘गङ्गा सर्वसरिद्योनिः समुद्रस्यापि पूरणी । गङ्गाया न लभेत् साम्यं काचिदत्त सरिद्वरा ॥ अन्यतीर्थेषु गङ्गायास्स्मरणं कार्यते नृभिः । तस्माद्गङ्गासमं तीर्थं न हि ब्रह्माण्डगोलके ॥’, ‘तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनां परमा नदी’ इत्यादिस्मरणात् । तरणे इति सम्बुद्धयन्तस्तरणिशब्दः । तरणिनौका । कस्मिन्नित्यताह—दुरितेति । दुरिताब्देरतिक्रमणे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तरुणेति ॥ तरुणः पूर्णः अमृतं सुधा तस्य निष्ठन्दः प्रवाहः यस्यास्ताम् । वरुणालयेति । वरुणालये समुद्रे सन्निलीनः निष्ठन्दः प्रवाहो यस्यास्तामित्यर्थः । अरुणे दृष्टे प्रभात इत्यर्थः । कदेति । पुनरिति शेषः ॥ १२ ॥

श्वसितमिति ॥ अखिलवेदाः यस्य निश्वसितं निश्वासः, ‘अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत्, यत् क्रम्बेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसश्च’ इति बृहदारण्यकश्चुतेः । निश्वसितवदनायासेनाविर्भूतत्वाद्वेदा निश्वसितमित्युपचारः । जगदिति । जगदुदयविनाशौ यत्पक्षमवश्यै यस्य पक्षमसङ्कोचविकासाधीनौ । तदुक्तं स्कान्दे—‘यस्याक्षिपक्षमसङ्कोचाज्जगत् सङ्कोचमेत्यदः । विकस्वरं विकासाच्च कस्य पूज्यतमो न सः ॥’ इति । सर्वेति । सर्वदेवैसकम्पं परमेश्वरकृतस्वस्वसेतु पालनस्वलनसम्भावनाभयात् कम्पपूर्वं स्थीयते इति योजना । देवानां भीतिश्च

एकोनविंशस्तरङ्गः ।

जय जय भगवति गङ्गे जय जय सञ्जातसागरासङ्गे ।

जय जय शशधरमौले जय जय पापाद्रिभेददम्भोले || १ ॥

अन्तर्यमयसि याऽस्त्रिलजन्तून् कर्मानुरोधतश्शश्वत् ।

अन्तकहन्तुरहन्तां सन्ततमगजे समाश्रयेऽहन्ताम् || २ ॥

कलये चाक्षुषलीलाकलयेशानस्य मोहिनीं भवतीम् ।

कलितार्कसुतासङ्गां कलितापभरप्रणाशिनीं गङ्गाम् || ३ ॥

आम्नायते—‘एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । भीषा स्माद्रातः पवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषास्मादश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः’ इति । भावलभ्यम् भक्तिग्राह्यम्, ‘भावग्राह्यमनीडारूयम्’ इति श्वेताश्वतरश्रुतेः । अत्र ‘श्वसि तमस्त्रिलवेदा यस्य’ इत्यनेन शास्त्रयोनित्वात्सर्वज्ञत्वादिकं सूचितम् । यत्पक्षमवश्यावि त्यनेन सृष्टिसंहारहेतुत्वमुक्तम् । तृतीयपादेन स्थितिहेतुत्वं सूचितम् । उक्तलक्षणैर्लक्षितस्य परमेश्वरस्य साक्षात्कारे अन्तरङ्गसाधनं भावलभ्यमित्यनेन दर्शितमिति विभागो द्रष्टव्यः || १३ ॥

जय जयेति ॥ सञ्जातसागरासङ्गे सञ्जातः सागरे समुद्रे सागरेषु सगर सुतेषु चासङ्गः प्रीतिः आ समन्तात्सम्पर्कश्च यस्यास्तथाभूते । गङ्गायास्सगर सुतेषु सम्पर्कः दग्धभस्मनि गङ्गाम्भसा क्लिन्न एव तेषामुद्गतेर्भस्मद्वारा बोध्यः । शशधरमौले शशधरः मौलौ यस्यास्तादृशि । गङ्गायास्तथात्वं प्रागुक्तम् । पापा द्रीति । ‘स्मरणादेव गङ्गायाः पापसङ्घातपञ्चरम् । शतधा भेदमायाति गिरि वैत्रहतो यथा ॥’ इति स्मरणात् || १ ॥

अन्तरिति ॥ अन्तर्यमयसि अन्तस्था प्रेरयसि, अन्तर्यामित्वात् । ‘एष त आत्मा अन्तर्यामी’ इति श्रुतेरिति भावः । कर्मानुरोधतः कर्मानुसरेण । अन्तक हन्तुः कालारातेः अहन्ताम् अहं सर्वोत्कृष्ट इति बुद्धिरहन्ता ताम् । तद्देहु भूतामित्यर्थः । कारणे कार्योपचारः । अहन्तामिति । अहं तामिति छेदः ॥ २ ॥

कलय इति ॥ कलये ध्यायामि । चाक्षुषलीलाकलया कटाक्षलेशेन । ईशानस्य परमेश्वरस्यावि । ईशधातोस्ताच्छीलये शानश् । अर्थवृशिरसि श्रूयते—

कालिमधिक् कृतजलमुक्तालिन्दीसङ्गमेन भासि त्वम् ।

शङ्करि कृतशशिभङ्गा शङ्करनारायणेन तुल्याङ्गा

॥ ४ ॥

अञ्चितहरणीवीक्षणसञ्चितमदहा कृपाधुनीमग्रः ।

मत्स्वान्ते कबल्यतान्मलमालग्रं कटाक्षमीनस्ते

॥ ५ ॥

‘अथ कस्मादुच्यते ईशान इति । सर्वान् लोकान् ईशत ईशिनीभिः जननीभिः परमशक्तिभिस्तस्मादुच्यते ईशान इति’ इति । कथमीशिनीभिरिति बहुबचनम् । ‘एकैवानेकतां याति शिवशक्तिरूपाधितः ।’, ‘परास्य शक्तिर्विवैव श्रुयते ।’ इत्यादिश्रुतिभिः परमशक्तेरम्बिकाया बहुत्वावगतेः । जननीभिरित्यादि विवरणरूपं द्रष्टव्यम् । ईशानत्वञ्चास्य सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वादिरूपम् । कलितार्कसुतासङ्गां कलितः कृतः अर्कसुतायाः कालिन्दयाः सङ्गः सङ्गमो यथा ताम् । कलितापेत्यादि । कलेस्तत्राप्रवेशात्, प्रवेशो वा तस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

कालिमेति ॥ कालिन्दा इयामलवर्णेन धिक्कृतो जलमुक्त जलधरो यया तादृश्याः कालिन्दासङ्गमेनेत्यर्थः । कालिन्दाः कार्ण्यब्राह्मिर्वामनपुराणे स्मर्यते—‘ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरितम्मुने । निमग्ने शङ्करे चापो दग्धाः कृष्णत्वमागताः ॥ ततः प्रभृति कालिन्दा भृङ्गाञ्जननिभञ्जलम् ।’ इति । पाद्ये तु यमुनोत्पतिप्रस्तावे स्मर्यते—सूर्यपत्नी संज्ञा नाम पुत्रार्थं बहुकाल मतप्यत् । सा प्रसन्नाद्ब्रह्मणः पुतं वव्रे । तां ब्रह्मोवाच—‘साक्षाद्विष्ठरो धर्मः सूर्यान्त्वयि भविष्यति । परित्रास्यति यो धर्ममधर्म निहनिष्यति ॥’ ततः सा सूर्याद्वर्म लब्ध्वा तपस्तेषे । ततः कदाचिदस्ताचले सूर्येण करैः स्पृष्टा सा गर्भं व्यस्तज्जत् । स गर्भः सूर्यकरस्पृष्टत्वात् इयामीभूय द्विधाऽपतत् । तत्र कठिनो भागो यमो, द्रवरूपा यमुना इति । कृतशशिभङ्गा कृतः शशिनश्चन्द्रस्य भङ्गः अभिभवः तिरस्कार इति यावत् । अर्थात् धावल्येन यया सा । गङ्गाया धावल्यं तृतीयतरङ्गे प्रतिपादितम् । शङ्करनारायणेन शङ्करनारायणमूर्त्या । इयञ्च ‘लयोदशं हरेर्धम्’ इति वातूलशुद्धोक्त्या महेश्वरस्य लयोदशी मूर्तिः । सा च दक्षिण भागे सिता, वामभागेऽसितेति बोध्यम्

अञ्चितेति ॥ अञ्चितं महितं यत् हरिणीवीक्षणं तस्य सञ्चितो यो मदः विलासावलेपस्तं हन्तीति तथाभूत इत्यर्थः । कृपाधुनीमग्रः कृपैव धुनी सरित्

तुहिनधराधरजाता॑ शर्मसुमां धर्मपत्रिकाजाताम् ।
 द्विजजुष्टश्रुतिशाखा॑ कैवल्यफलां नमामि लतिकां त्वाम् ॥ ६ ॥
 सममपि पुण्यं सुकृते समरहिते त्वन्निमञ्जनाजाते ।
 सन्ततमन्तर्भूतं सन्तः प्राहुदुरात्मदुष्प्रापात् ॥ ७ ॥
 रम्भाकुचपरिमैसम्भावनया हृतोपि तीरे ते ।
 स्वर्वासी कामयते स्वं वासं श्रीगिरीशकरुणाप्ये ॥ ८ ॥

तत्र ममः । मलं रागादिरूपम् । कबल्यतादिति । मीनाः खलु जलगतमल
भक्षकाः ॥ ५ ॥

तुहिनेति ॥ शर्मसुमां शर्माणि ऐहिकसुखान्येव सुमानि यस्यास्ताम् ।
 धर्मपत्रिकाजातां धर्मा एव पत्रिकाजातं पत्रसमूहः यस्यास्ताम् । द्विजजुष्टश्रुति
 शाखां द्विजा ब्राह्मणा एव द्विजाः पक्षिणः तैर्जुष्टासेविताः श्रुतय एव शाखा
 यस्यास्ताम् । कैवल्यफलां मुक्तिफलाम् । लतिकां त्वां त्वामेव लतिकामिति व्यस्त
 रूपकम् ॥ ६ ॥

सममिति ॥ समं निखिलमपि कृच्छ्रचान्द्रायणादिजन्यं पुण्यम् अन्तर्भूत
मिति योजना । कुत्रेत्याह—सुकृत इति । समरहिते निरुपमे इति सुकृत
शेषणम् । अन्तर्भूतमिति । तथाच त्वयि खानं निखिलकर्मफलसाधकमिति तदेव
महत्तरमिति भावः । तदुक्तं भगवत्पादैः—‘कृच्छ्रैः कोटिशतैः स्वपापनिधनं यच्चाश्र
मेधैः फलं तत्सर्वं मणिकर्णिकास्नपनजे पुण्ये प्रविष्टं भवेत्’ इति ॥ ७ ॥

रम्भेति ॥ रम्भाकुचपरिमैर्या सम्भावना सम्मानना तया हृतः वशी
 कृतान्तरङ्गः अपि । स्वर्वासी स्वर्गवासी । स्वं वासं स्वकीयं वासम् । श्रीगिरीश
 करुणाप्ये इति । इदम्ब्रं तीरविशेषणम् । अब्भक्ष इतिवत् सावधारणोऽयं
 निर्देशः । तथा च गिरीशकरुणामात्रलभ्ये इत्यर्थः । तथा च वचनम्—‘न
 तत्पुण्यर्मै तदानैः न तपोभिर्न तज्जपैः । न लभ्यं विविधैर्यज्ञैर्लभ्यमैशादनुग्रहात् ॥
 ईश्वरानुग्रहादेव काशीवासस्सुदुर्लभः । सुलभस्यान्मुने नृनं न वै सुकृतकोटिभिः ॥’
 इति ॥ ८ ॥

आसीनः शृणुयाद्यस्तावकतीरे तरङ्गनिध्वानम् ।

अमरीनूपुररणितं नन्दनसंस्थस्स जहनुजे शृणुयात् ॥ ९ ॥

प्रणमति यः कुशली त्वां प्रवदति यस्त्वां तपोनिधिर्गङ्गे ।

स्मरति च यो धन्यस्त्वां विजयी स हि सेवते यस्त्वाम् ॥ १० ॥

काकगणैर्निष्कुषितं कवचित्तमम्ब श्वभिः समीक्षेय ।

देहं तटजल्लुलितं देववधूभिः सुवीज्यमानस्स्वम् ॥ ११ ॥

लीये स्मरहरजाये माये संफुलपङ्कजच्छाये ।

शरणे तावकचरणे वारणगमने कदाऽगमावरणे ॥ १२ ॥

आसीन इति ॥ अमरीनूपुररणितम् अमरीणां समीपमागत्य परितस्विलासमात्मानं नन्दयन्तीनां देवाङ्गनानां नूपुररणितम् । शृणुयादिति । उभयत्र हेतुहेतुमतोलिङ्गं तावकतरङ्गनिध्वानश्रवणस्य मरणानन्तरं स्वर्वासप्रदत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

प्रणमतीति ॥ कुशली अतिशयितकुशलवान् । इदञ्च तपोनिधित्वादीनामस्युपलक्षणम् । एवमुत्तरत्रापि तत्तत्पदमितरेषामुपलक्षणं बोध्यम् । प्रवदति यस्त्वामिति । त्वन्नामानि प्रजपतीत्यर्थः । स हि स एव । सेवत इति । सेवा चात्र त्वत्पूजास्नानादिरूपा बोध्या ॥ १० ॥

काकेति ॥ निष्कुषितं चञ्चवा नितरामाकृष्टम् । देहम् उत्कान्तप्राणशरीरम् । तटजल्लुलितं तटजले त्वतीरजले लुलितं चलितम् । लुठन्तमिति यावत् । देववधूभिः सुवीज्यमानस्सन् समीक्षेयेत्यन्वयः । त्वतीरे मरणे वा, मृतशरीरस्य दैवात्मतीरप्राप्तावेव वा इटिति स्वर्गप्राप्त्या तद्देतुभूते त्वज्जलसङ्गे प्रार्थना पर्यवस्थतीति बोध्यम् । स्वमिति देहविशेषणम् । स्वकीयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

लीय इति ॥ संफुलपङ्कजच्छाये इति चरणविशेषणम् । शरण इति । मम लोकानां वेत्यादिः । वारणगमने इति । वारणस्य गमनमिव गमनं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । आगमावरणे निगमनिगृदे । कदा लीये निरन्तरध्यानधारया ऐक्यं प्राप्तः कदा परमानन्दमनुभवेयमित्यर्थः ॥ १२ ॥

हरिकमलभवाभ्यां मार्गयद्धयामधस्ता-
 दुपरि च वहुदूरं यस्य नादिने चान्तः ।
 कथमपि परिदृष्टो लिङ्गमूर्तेनन्तं
 भवमृषिमनधं तं संश्रये काशिकेशम् ॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यामेकोनविंशतरङ्गः ॥

हरीति ॥ हरिकमलभवाभ्यां परस्परं श्रैष्ठै विवदमानाभ्याम् । मार्गयद्धयाम् अर्थादायन्तौ । अधस्ताद्धरिणा उपरि कमलभवेनेति कमो विवक्षितः । यस्येति । विवादप्रशमनार्थं तयोर्मध्ये महालिङ्गरूपेणाविर्भूतस्य, युवयोर्येनाधस्तादुपरि वा गच्छता लिङ्गात्मनो ममादिरन्तो वा दृश्येत, तस्य श्रैष्ठयमिति वादसमाप्तिं कृतवतः परमशिवस्य । नादिः परिदृष्टः नान्तश्च परिदृष्ट इत्यन्वयः । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—‘दिव्यवर्षसहस्रणि चरन् विष्णुरधो गतः । तोवत्कालं गतश्चोर्ध्वं तस्यान्तं ज्ञातुमिच्छया ॥ अन्तोऽत्यन्तमहस्तान्तमुपयातः पितामहः । तथैव भगवान् विष्णुः श्रान्तः संविमानसः ॥ क्लेशेन महता तूर्णमर्णवादुथितोऽभवत् ।’ इति । कथेयं मलयाचलखण्डे कौर्मादिप्वपि प्रसिद्धा । लिङ्गमूर्तेनिति । लिङ्गमूर्त्यस्येति सम्बन्धः । अनन्तमिति । अन्तः परिच्छेदः, स च ‘कालदेशवस्तुभिः, तदहितमित्यर्थः । तत्र कालपरिच्छेदस्य ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्’ इत्यादिश्रुत्या, देशपरिच्छेदस्य ‘सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात्सर्वगतः शिवः’ इत्यादिश्रुत्या, वस्तुपरिच्छेदस्य ‘एतदात्म्यमिदं सर्वम्’ इत्यादिश्रुत्या च प्रतिपादनात् । एतत् सदूपं ब्रह्मैव आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशम् । स्वार्थे प्यच् । तथाच ब्रह्मैव प्रपञ्चस्य स्वरूपम्, तदन्यनिधयेति श्रुत्यर्थः । नचोक्तश्रुत्या ब्रह्मात्मकत्वाभेषि घटः सञ्चित्यादिप्रतीत्या ब्रह्मतादात्म्यलाभेन तादात्म्यस्य च भेदसमानाधिकरणभेदरूपत्वात् कथं वस्तुपरिच्छेदराहित्यमिति वाच्यम्, भेदस्य प्रातीतिकत्वादभेदस्यैव वास्तवत्वादिति ध्येयम् । स्पष्टज्ञेदं प्रथमस्तोकव्याख्यानावसरे न्यायरत्वावल्यम्, भेदभेदविचारावसरे लघुचन्द्रिकायाच्च । ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वं कालपरिच्छेदराहित्यम्, अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं देशपरिच्छेदराहित्यम्, स्वसमानसत्ताकभेदाप्रतियोगित्वं वस्तुपरिच्छेदराहित्यमित्यपि बोध्यम् । अनेन

विश्वस्तरङ्गः ।

विविधदिव्यविभूषणमण्डनं लिपथगे सुषमानवकन्दळम् ।
 कुसुमसायकजीवनमद्भुतं नयनगोचरमातनु ते वपुः ॥ १ ॥
 पदतले परिणद्युम्बुमारतं दयितमाङ्गजपाश इवास्त्रृतः ।
 परिचकास्ति शिवे कुटिलाश्वलो मसृणदीर्घघनस्तव कुन्तळः ॥ २ ॥
 महितमीश्वरि ये मकुटं श्रितास्तव न ते वलभिन्मणयोपि तु ।
 कचकलापविमृत्वरसौरभप्रणयतः पतिता मधुपा ध्रुवम् ॥ ३ ॥

आद्यन्तदर्शनाभावे हेतुरुद्गावितः । भवमिति । भूधातोः कर्तरि पचाश्वच् ।
 भवत्यस्तीति भवः सन्नित्यर्थः, ‘सत्यं ज्ञानमनन्तम् ब्रह्म’ इति श्रुतेः ।
 यद्वा, अस्तेरिदं रूपम् । अस्त्यस्माद्विश्वमित्यपादाने, अस्त्यस्मिन् विश्वमित्यधि
 करणे वा ‘ऋदोरप्’ इत्यप्रत्यये चिकीर्षित एव ‘अस्तर्भः’ इति भ्वादेशो
 भव इति रूपम् । द्वितीये व्याख्याने जगदपादानत्वम्, तृतीये च जगदा
 धारत्वमुक्तं भवति । ऋषिं निखिलवेदराशेरूपदेष्टारं सर्वज्ञम्, ‘विश्वाधिको
 रुद्रो महर्षिः’ इति श्रुतेः । अनधं न विद्यते अधं पापं दुःखं वा यस्य
 तम्, ‘एषा आत्मा अपगतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः’ इति श्रुतेः । अत
 विशेषणैः परमेश्वरासाधारणलिङ्गान्युक्तानि ॥ १३ ॥

विविधेति ॥ विविधदिव्यविभूषणमण्डनं विविधदिव्यविभूषणानां मण्डनमल
 ङ्गारम् । ते वपुः नयनगोचरमातनु इति सम्बन्धः । अस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च तरङ्गे द्रुत
 विठ्ठ्मितं वृत्तम् ॥ १ ॥

पदतल इति ॥ परिणद्युं बन्धुम् । आस्त्रृत इर्यनेनान्वयः । आङ्गज
 पाशः कामदेवताकः पाशः । आस्त्रृतः विस्तारितः । कुटिलाश्वलः बन्धनार्थ
 मग्ने कृतवक्रबन्ध इति च प्रतीयते । मसृणेति । दीर्घः आपादलभीत्यथः । अनेन
 परुषपाशबन्धनप्रयुक्तं दयितपीडापरिहारौत्सुक्यं ध्वन्यते ॥ २ ॥

महितमिति ॥ वलभिन्मणयः इन्द्रनीलमणयः । पतिताः आगत्य स्थिताः ।
 ध्रुवमिति सम्भावनायाम् । सापहृष्टोव्येक्षा ॥ ३ ॥

तव ललाटमुदित्वरनिर्मलप्रभमराक्षवनाकचुम्बितम् ।

यदि मृगाङ्कलां विलहेचमस्सुरधुनीह तया तुलनां वहेत् ॥ ४ ॥

मृगमदस्य निजाननपङ्कजं मलिनयस्यगजे तिलकेन तत् ।

घटयितुं कवितल्लजकल्पितां शरदुर्दीर्णशशाङ्कसमानताम् ॥ ५ ॥

जयति ते निटिलाक्षजयोत्सुकस्मरकरावृतमध्यधनुस्समा ।

गिरिसुते कुटिला श्रुकुटी जगन्नियमितं लघु चालितया यया ॥ ६ ॥

तव द्वशोस्सदशाधिकवस्तुनोर्विरहतः स्फुटपद्मतुलावचः ।

परशिवे दिवसाम्यमिव त्रयीकथितमम्ब कथश्चन नीयते ॥ ७ ॥

तवेति ॥ उदित्वरेति । उदित्वरा उदयशीला निर्मला प्रभा यस्य
तदित्यर्थः । पूर्णस्यैव मृगाङ्कस्य राहुग्रासाद्यदीति । विलहेत् आस्वदेत । तमः
राहुः । यद्यर्थेक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्तिभेदः ॥ ४ ॥

मृगेति ॥ मृगमदस्य कस्तूर्याः । तद्रचितेनेत्यर्थः । तत् मलिनीकरणम् ।
घटयितुं सङ्गतां कर्तुमिवेति गम्योत्प्रेक्षा । कल्पितामिति । दूरे खलु वास्तविकं
समानत्वमिति भावः । उदीर्णेति । उदितेत्यर्थः । मलिनीकरणाभावे साम्याभावं
प्रकाशयति—शशाङ्केति ॥ ५ ॥

जयतीति ॥ निटिलाक्षेति । निटिलाक्षस्य जये उत्सुकः यः स्मरः तेन
करेण आद्वतं गृहीतम् अत एव परोक्षभूतं मध्यं यस्य तथाभूतेन धनुषा समेत्यर्थः ।
श्रुकुञ्चोर्मध्ये विच्छेदाद्विशिष्टधनुष उपमानत्वम् । जगत् प्रधानभूतं देवासुरम् ।
नियमितं स्वस्वपदस्थापितम् । भवतीति शेषः । लघु ईषत् ॥ ६ ॥

तवेति ॥ सदशाधिकवस्तुनोः सदशवस्तुनः अधिकवस्तुनश्च विरहतः
अभावात् । स्फुटपद्मतुलावचः कवीनां विकसितपङ्कजसादश्योक्तिः । परशिवे
इति । सप्तम्यन्तमिदम् । दिवसाम्यं दिवस्य गगनस्य साम्यम् । ‘दिवं स्वर्गेन्तरीक्षे
च’ इति विश्वः । त्रयीकथितमिति । श्रूयते हि ‘आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः’ इति ।
तादृशश्रुतिकथितमित्यर्थः । तथोक्तिर्भूतान्तरापेक्षया तस्यैवाधिककालस्थायित्वाभिप्रायेण
यथा नीयते शास्त्रकारैः, तथा दृष्टवस्तुषु पद्मस्यैवाधिकगुणवत्तया प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं
तस्यैवोपमानतया प्रतिपादनं युक्तमित्यभिप्रायेणैतद्वचनमपि नेयमिति पर्यवसितार्थः ॥ ७ ॥

अहमैम्यसिताब्जयुगेन ते नक्षिनजोऽम्ब विधाय विलोचने ।
 तदनु तद्घनकेसराजिभिर्मसृणपक्षमतर्ति क्रुतवानिति ॥ ८ ॥

श्रवणपूरनवोत्पललालसापरिचलद्वप्रभ्रमभ्रमादधत् ।
 अगसुते मृगशाबकदेशिको जयति ते नयनाञ्चलविभ्रमः ॥ ९ ॥

महितकुण्डलकर्णसमाश्रयस्फुरदमन्दमदे कुमुदे सदा ।
 उभयतः प्रतिरुद्ध्य विलोचने विलसतस्तव देवि युयुत्सुनी ॥ १० ॥

अधरविभ्रमसास्वदनोन्मिष्टकुतुककीरकचञ्चुपुटभ्रमम् ।
 विदधती तिलपुष्पमनोहरा लसति जहनुसुते तव नासिका ॥ ११ ॥

घृणिनिधानशतद्युतिनासिकामणिरवाप्य भवन्मुखपङ्कजम् ।
 कलयतेऽस्य महेश्वरि केशं त्रिदशदष्टिविषात् परिरक्षणम् ॥ १२ ॥

अहमिति ॥ अवैमि उत्प्रेक्षे । तदनु तदनन्तरम् । तदिति असिताङ्गे
 त्यर्थः । मसृणपक्षमतर्ति स्निधाक्षिरोमपङ्किम् ॥ ८ ॥

श्रवणेति ॥ श्रवणपूरः कर्णवतंस एव नवोत्पलम् अम्लाननीलारविन्दं
 तत्र लालसा अतितृष्णा । ‘स महान् लालसा द्वयोः’ इत्यमरः । तया परिचलतां भ्रम
 राणां भ्रमं नैत्यादिना तद्भ्रान्तिम् आदधत् आवहन् उत्पादयन्तिर्यर्थः । मृग
 शाबकानां बालमृगाणाम् अर्थात् वीक्षणानां देशिकः विलासोपदेष्टा । नयनाञ्चल
 विभ्रमः नेत्रान्तविलासः । कटाक्ष इत्यर्थः । रूपकभ्रान्त्योः संसृष्टिः ॥ ९ ॥

महितेति ॥ महिते कुण्डले ययोस्तथाविधयोः कर्णयोः समाश्रयात् समाश्रय
 लाभात् स्फुरदमन्दमदे प्रकटाखर्वगर्वे । भास्करदत्तमृत्युवारकाभौमकुण्डलवतो राधेयस्य
 समाश्रयणमप्यत्र प्रतीयते । गम्योत्प्रेक्षा ॥ १० ॥

अधरेति ॥ उन्मिष्टकुतुकेति । प्रवृद्धाभिलाषेत्यर्थः ॥ ११ ॥

घृणीति । घृणिनिधानस्य सूर्यस्य यच्छतं तत्समानद्युतिर्यो नासिकामणिः नासा
 भूषणवज्रमणिः । तादृशोपि नासिकामणिर्मुखपङ्कजस्य दृष्टिदोषशमनायैव, न तु कान्ति
 विशेषोपादानायेति भावः । दृष्टिग्राधानिवृत्यर्थं मण्यादिधारणं लोके प्रसिद्धम् ॥ १२ ॥

विजयते मृदुलस्मितसंस्फुरद्विमलदन्तसमाञ्चलपेशलम् ।
 तरुणशारदचन्द्रशतायुतद्युति महेश्वरिते वदनाम्बुजम् ॥ १३ ॥

वचनमानसयोरगतेर्जगञ्जननि यस्य विमुद्यति वर्णने ।
 कविजनोपि तकद्ववदाननं मम द्वशोरतिथिर्भविता कदा ॥ १४ ॥

श्रुतिगणपरिणूतं सञ्चिताशेषपाप-
 प्रशमनमतिशस्तं निस्तुलं जीवरत्नम् ।
 विविधविवृतिभेदैर्यत्प्रभावानुदारान्
 प्रथयति हरपुर्यामच्युतार्च्यं तमीडे ॥ १५ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां विशदशस्तरङ्गः ॥

विजयत इति ॥ मृदुलेति । मृदुलस्मितेन मन्दहासेन संस्फुरद्विः स्फुटं प्रकाशमानैः विमलदन्तानां समैः अनिन्नोन्नतैः अञ्चलैः अग्रैः पेशलं मनोहरमित्यर्थः । वदनाम्बुजमित्युपमया सौगन्ध्यसौकुमार्यादयस्सूचिताः ॥ १३ ॥

वचनेति ॥ अगतेः अप्रसरात् । यस्य मुखस्य । विमुद्यति अज्ञो भवति । असमर्थो भवतीति यावत् । तकत् तत् । अव्ययसर्वनामामित्यकच् ॥ १४ ॥

श्रुतिगणेति ॥ ‘अपि वा यश्चाण्डालशिशव इति वाचं विसृजेतेन सह संवसेतेन सह भुज्जीत’ इत्यादिश्रुतिसमूहेत्यर्थः । परिणूतं स्तुतम् । दीर्घान्तात् ‘णू स्तवने’ इति धातोर्निष्पत्तिर्बोध्या । सञ्चितेत्यादि । तदुक्तम्—यद्वयक्षरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत् प्रसङ्गादघमाशु हन्ति तत्’ इति, ‘प्रसङ्गात् कौतुका लोभात् भयादज्ञानतोपि वा । शिव इत्युच्चरन्मर्यसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥’ इति च । मलयाचलखण्डेपि, ‘प्राणप्रयातौ पाथेयं संसारव्याधिभेषजम् । अनन्तदुःखशमनं शिव इत्यक्षरद्वयम् ॥’ इति, ॥ ‘नाम्नोऽस्ति शम्भोर्या शक्तिः पापसंहरणे द्विज । तावत् पापानि कर्तुं वै को वा शक्तः कलौ युगे ॥ सदा समुच्चरेद्वीमान् शिव इत्यक्षरद्वयम् ।’ इति च । ‘अतिशस्तमिति । सर्वविद्यासूक्ष्मित्यर्थः । तदुक्तं शिवागमेषु—विद्यासु श्रुतिरुक्तृष्टा रुद्रैकादशिनी श्रुतौ । तत्र पञ्चाक्षरी तस्यां शिव इत्यक्षरद्वयम् ॥ सर्वेषामपि वेदानां याजुषो वेद उत्तमः । सप्तानामपि

एकविंशस्तरङ्गः ।

जयति मङ्गलसूत्रमगात्मजे वरगळे तव यद्धलतः शिवः ।

विकृतिमप्यनवाप्य जगद्भयं परिजहार निपीय महाविषम् ॥ १ ॥

काण्डानाञ्चतुर्थः काण्ड उत्तमः ॥ प्रश्नानामपि सप्तानां पञ्चमः प्रश्न उत्तमः । एकादशानुवाकानामष्टमस्त्विष्टदायकः ॥ एकविंशतिमन्त्वाणां षण्मन्त्राः परिकीर्तिताः । षण्णाम्भनूनां द्रावेव विशेषफलदायकौ ॥ तयोराद्यः परो मन्त्रो विमुक्तिफलदायकः । तन्मध्ये जीवरलं स्याच्छिव इत्यक्षरद्वयम् ॥’ इति । यद्वा, अतिशस्त्रमिति । नित्य मुक्तस्य शिवस्य नामधेयेषु अमृतत्वसाधनेषु अल्युत्कृष्टमित्यर्थः । तदुक्तं शिवरहस्ये, ‘पञ्चाक्षरी शिवपदेन विभाति रुद्राध्यायस्तथा लसति तेन चतुर्थकाण्डः । काण्डेन तेन च यजूः प्रथते च तेन ऋक्साममध्यमगतेन वि । ति रुद्रः ॥’ इति । निस्तुल मिति । पुरा खलु विद्यातारतम्ये विवंदमानेष्वृष्ट्यादिषु ब्रह्मसभायां तारतम्य परीक्षार्थं सर्वास्त्वपि विद्यासु तुलामध्यारोपितासु रुद्रैकादशिनीघटकशिवशब्दस्यो त्वक्षर्दर्शनादिति भावः । जीवरलं शिव इति नाम । एतन्नाम शिवागमानां जीवातुत्वात् जीवरलसंज्ञया व्यवहरन्ति शिवागमविदः । विवृतिभेदैरिति । ‘शेतेऽस्मिन् जगदीहते दिशति च श्रेयः प्रजानामसौ शान्तिं याति समस्तमङ्गलगुणं ग्रामैकसीमायते । इच्छाशक्तिमुपैति निर्मलतरश्चास्ते प्रकृत्येति च व्याचषे शिव नाम यस्य विभवं तस्मै परस्मै नमः ॥’ इति पद्यप्रतिपादतवृत्तिभेदैरित्यर्थः । अच्युतार्च्यमिति । लैङ्गे पितामहं प्रति शिववचनम्—‘भवान्नारायणश्चैव शकः साक्षात् सुरेश्वरः । मुनयश्च सदा लिङ्गं सम्पूज्य विभिर्पूर्वकम् ॥ स्वं स्वं पदमनु प्रासास्तस्मात्सम्पूजयन्ति ते ।’ इति । शिवपुराणेषि, ‘ब्रह्मणा विष्णुना वापि रुद्रे णान्येन केन वा । लिङ्गाराधनमुत्सृज्य क्रियते स्वपदस्थितिः ॥’ इति । कौर्मेषि मार्कण्डेयं प्रति श्रीकृष्णस्य वचनानि—‘भवता कथितं सर्वं तथ्यमेव न संशयः । तथापि देवमीशानं पूजयामि सनातनम् ॥’ इति । यद्वा, हरपुर्यामच्युतार्च्य नित्यं काशीमागत्य विष्णुना पूजितमित्यर्थः । तथाच काशीखण्डे ध्रुवं प्रति श्री कृष्णवचनम्—‘वैकुण्ठनगरात् काशीं नित्यं विश्वेशमर्चितुम् । अहमायामि नियमात् जगदर्च्यं तदर्चिताम् ॥’ अत तदर्चितां विश्वेशार्चितामिति कशीविशेषणम् ॥ १५ ॥

जयतीति ॥ यद्धलतः यस्य मङ्गलसूत्रस्य बलतो बलात् । विकृति मपि मूर्छादिविकारमपि । महाविषं काळ्कूटम् ॥ १ ॥

उरसिजौ तव सारसकोरकौ सुतनु कान्तिसरोवरशोभिनौ ।
जननि नाभिमहाहदनिस्सरत्तनुरुहावलिकेवलनालिकौ ॥ २ ॥

उचितमेव कुचौ तव यत्मिथः कठिनघर्षणमातनुतस्समौ ।
अनुचितन्तु सुवृत्तसमुन्नतौ गिरिसुते गिरिणाप्यसमेन तत् ॥ ३ ॥

निगमसाररसं परिपिय ते कुचयुगं स हि शान्तनवशिश्वे ।
स्ववशमृत्युरभूच महारथो मुनिसमोपि च धर्मविदग्रणीः ॥ ४ ॥

हृदयहारिणि बाहुलते ध्रुवं तव शिरीषसुमाधिककोमले ।
सुमशरस्तनुते हि यतशिश्वे निजहरस्य दृढं ग्रलबन्धनम् ॥ ५ ॥

उरसिजाविति ॥ सुतनुकान्तीति । निर्मलशरीरसुषमेत्यर्थः । नाभीति ।
नाभिरेव महाहदः सुषमासरसोऽशोष्यजलप्रदेशः तस्मान्निस्सरन्ती या तनुरुहावली
रोमावलिरेव केवलनालिका एकनालः ययोस्तावित्यर्थः । अत्रैकस्मिन्नाले द्वौ कोर
कावित्याश्र्यं ध्वन्यते ॥ २ ॥

उचितमिति ॥ कठिनघर्षणं बलादुपमदनम् । औचित्ये हेतुमाह—
समाविति । समयोर्मत्सरस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः । अत मात्सर्योपमदर्थोर
भेदाध्यवसायः । सुवृत्तेति । सुवृत्तौ अतिशयेन वर्तुलौ समुन्नतौ चेत्यर्थः ।
गिरिसुते इति । अनेन स्वाश्रयजनकत्वेन महनीयत्वादप्यनैचित्यं सूचितम् ।
असमेन निन्नोन्नतभावशालिना, औन्नत्यादिना असद्वरोमेति च । तत् कठिनघर्षणं
मात्सर्यं च ॥ ३ ॥

निगमेति ॥ स्ववशमृत्युरिति । स्ववशः स्वाधीनः मृत्युः यस्य स इत्यर्थः ।
स्वच्छन्दमृत्युरिति यावत् । महारथ इति । ‘आत्मानं सारथिञ्चाश्वान् रक्षनक्षत
मायुषैः । यो युध्यत्ययुतैरैस महारथ उच्यते ॥’ इत्युक्तलक्षणः । मुनिसम
इति । साम्यञ्चाजन्मनैष्ठिकब्रह्मचर्यादिना ॥ ४ ॥

हृदयेति ॥ हृदयहारिणि मनोहरे । तथाच भवत्या शिवहृदयस्याप
हरणात् कामस्य जयः सुसाध्यस्सम्पन्न इति भावः । कोमले मृदुले एव । उक्तमार्थं
समर्थयति—सुमशरेति । यतः याभ्याम् । निजहरस्य स्वहन्तुः । तथाच

उचितमेव सुवृत्तसमुन्नतं कुचयुगं तव मौक्किकमालिकाम् ।
 सततमेव यदाद्रियते शिवे गुणवती महती विमला हि सा ॥ ६ ॥
 तव लसत्युदरे मुखपङ्कजश्वसनसौरभभारहतान्तरा ।
 अळिहचिः श्वसनाशनबालिका द्युधुनि नाभिविलान्तरनिर्गता ॥ ७ ॥
 रजतदामभिरद्रिवरोपमस्तनयुगोद्वहनाय कृशोदरम् ।
 तव निवद्धमवैमि सुरापगे दृढतरं त्रिवलीपरिशोभितम् ॥ ८ ॥
 जघनजानुकटीप्रसृतोरु ते नमदमर्त्यकुलं न विमुद्यतु ।
 इति किमावृतमद्रिसुते महारजतराजिविराजितवाससा ॥ ९ ॥

बाहुलतयोश्शिशीषाधिकमार्दवाभावे पुरा प्रयुक्तस्य शिरीषकुसुमस्य पारुप्यमसहमानेन
 कामं दग्धवता त्रिलोचनेन दृढतरबाहुवन्धनं कथं सहेतेति भावः ॥ ५ ॥

उचितमिति ॥ सुवृत्तेति । सुवृत्तश्च समुन्नतश्च सुवृत्तसमुन्नतम् । वर्तुलाकारम्
 त्यौन्नत्यशालि चेत्यर्थः । सदाचारयुक्तं कुलीनत्वादिशालि चेति शब्दशक्त्या व्यज्यते ।
 गुणवती सूखगुम्फिता, विद्याविनयादिगुणसम्पन्ना च । महती स्थूलमुक्ताफल
 घटिता, कुलीनत्वादियुक्ता च । विमला काकपदादिदोषरहिता, अन्तर्बहिश्च मल
 शून्या च । हि यतः । तथाच अनुरूपत्वात्तदादरणं युक्तमिति भावः । आद
 रणौचित्यरूपस्यार्थस्य समर्थनादत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६ ॥

तवेति ॥ पङ्कजमिव मुखं मुखपङ्कजं तस्य श्वसनस्य उच्छासरूपस्य सौ
 रभभारेण सौरभ्यातिशयेन हतान्तरा अपहृतचित्तेत्यर्थः । तदास्वादनकामनयेति
 यावत् । अळिरुचिः श्वसनाशनबालिका कृष्णसर्पकुमारिका । नाभीति । नाभिरेव
 विलं द्वारं तदन्तरात्तदन्तर्भागान्विगतेत्यर्थः । रोमावलेन्नाभिकुहरादारब्धत्वात् ।
 अत्र अभेदातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

रजतेति ॥ अत्र त्रिवलीषु रजतदामत्वारोपनिवन्धना फलोत्पेक्षा । देव्या:
 शरीरस्य शरच्चन्द्रधवलत्वाद्रजतेति । उद्वहनायेति । भारवाहकानामुदरवन्धनस्य
 लोकसिद्धत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

जघनेति ॥ प्रसृते जड्डे । प्राण्यङ्गत्वात्समाहारः । आवृतमिनि । समा
 चरणाभावे तदर्शनेन त्रिदशानां मोहः स्यादिति भावः । महाराजतेति । महा

तव पदाम्बुजयुग्मसमुल्सत्कनकनूपुरमञ्जुलशिङ्गिजतम् ।
 नगसुते शृणवानि कदा पुनः पुनरपि प्रणताभयधोषणम् ॥ १० ॥
 गुरुतरोहनितम्बभराद्युगी चरणयोर्मृदुळा तव लोहितम् ।
 वमति किन्नु गिरीन्द्रसुते करैः किमु करोति नमत्परिलाळनम् ॥ ११ ॥
 अहनि सारसमर्यमसेवया निशि समाधिवशेन जलाशये ।
 तव पदत्वमवाप्य पदं परं नतिपदं भवतीश्वरि नाकिनाम् ॥ १२ ॥
 विहितदुष्कृतकर्दमशोषणत्वरयदीयपरागकणैसुराः ।
 गिरिसुते प्रसितास्तव तत्सदा शरणमस्मि गतश्चरणाम्बुजम् ॥ १३ ॥

रजतस्य हेमः राजिः लेखा तदङ्गितदुकूलेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तवेति ॥ पुनः पुनरपीति । अनेकवारमित्यर्थः । प्रणतेति । प्रणता
 नामभयस्य धोषणम् उच्चैरुक्तिरित्यर्थः । पदयोरम्बुजोपमया नूपुरे समुल्सत्व
 विशेषणेन च तद्विद्वक्षापि सूचिता ॥ १० ॥

गुरुतरेति ॥ इदं च वमने हेतुः । मृदुळेति । भारासहत्वं धोत्यते ।
 लोहितं रक्तं रक्तरूपञ्च । वमतीति । चिरं दुर्भरभारवहने शोणितोद्वारस्य दृष्ट
 त्वादिति भावः । उत्प्रेक्षान्तरमाह—किञ्चिति । मातृकरपरिलाळनसुखस्य नमद्विरनुभूय
 मानवादुत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

अहनीति ॥ अर्यमसेवया आदित्यसेवया । आदित्याभिमुखसुदवासस्त
 त्सेवात्वेनाध्यवसितः, एवं रात्रौ निमीलनं समाधित्वेन च । तवेति । अस्य पदे
 इत्यत्रापि सम्बन्धः । पदत्वं चरणत्वमेव पदं प्रतिष्ठाम् । अवाप्येति । पदत्व
 प्राप्तेहेतोरिति भावः । नतिपदं नमस्कारस्थानम् ॥ १२ ॥

विहितेति ॥ विहिता कृता दुष्कृतमेव कर्दमस्तस्य शोषणे त्वरा यैस्तथा
 भूतैर्यदीयपरागकणैः पादसम्बन्धिरजोभिरित्यर्थः । प्रसितोत्सुकाभ्यामिति तृतीया । सुरा
 हरिहरादिदेवाः । प्रसिताः उत्सुकाः । तादृशरजःकणेषुसुका इत्यर्थः । महा
 पवित्रत्वादिमहिमशालितया शिरसि धारणार्थं तल्लभे जातोत्कण्ठा इति यावत् ।
 शरणमिति । शरणं गतः अस्मीति योजना ॥ १३ ॥

लसदुदायुधभूषणमास्थितप्रवरवाहनमीश्वरि तावकम् ।

अनघमाशिरसो वपुरापदाद्लनमाकलये विपदामिदम्

॥ १४ ॥

निरवधिकविभूतिं विष्णवे नैजपूजा-

विधिकृतनियमाय प्रीतितो दत्तवन्तम् ।

विजयविजयलोलं तीक्ष्णधारतिशूल-

प्रदक्षितकुरुसैन्यं स्थाणुमीडेऽविमुक्ते

॥ १५ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यामेकविंशस्तरङ्गः ।

लसदिति ॥ लसन्ति उदायुधानि उच्छ्रूतविविधायुधानि भूषणानि च
यत्र तदित्यर्थः । आस्थितेति । आस्थितं प्रवरवाहनं येन तदित्यर्थः । अनघम्
अघस्य पापस्य विरोधि, निर्दुष्टमिति च । आशिरसः शिरस आरम्भ । आप
दात् पदमवधीकृत्य । आपदात् आशिरस इति च योजना । तेनौत्सुक्यातिरेकः
सूचितः । विपदाम् आध्यात्मिकादिभेदेन लिविधानामपि विपदाम् । दल्नम्,
'सर्वापत्प्रतिपक्षा' इति स्मरणात् । इदम् उक्तरूपं वपुराकलये इति योजना ॥ १४ ॥

निरवधिकेति ॥ दत्तवन्तमिति । पुरा किल मैनाके दुश्चरतपश्चर्यातोषि
तात् परमेश्वरादितरदुर्लभा बहवो वरा विष्णुना प्राप्ताः । ते च वराः—‘मत्प
सादान्मनुष्येषु देवगन्धर्वयोनिषु । अप्रमेयबलात्मा च नारायण भविष्यसि ॥’ इत्या
दिपुराणवचनैः प्रपञ्चिताः । विजयविजयलोलं विजयस्य स्वभक्तावतंस्य पार्थस्य
विजये लोलं सतृष्णम् । अत एव तीष्णधारतिशूलप्रदक्षितकुरुसैन्यम् । प्रवर्तमाने भारत
सङ्गरे त्रिशूलेन निजशत्रून् निहत्य पुरतः प्रयान्तं कञ्चित्पुरुषं दृष्टा अर्जुनेन कोऽसौ
मत्साहाय्यकारी पुरुष इति पृष्ठे व्यासवचनानि शतरुद्रीये—‘प्रजापतीनां प्रवरं तेज
सां प्रवरं प्रभुम् । भुवनं भूर्भुवेदेवं सर्वलोकमहेश्वरम् ॥’ ईशानमीश्वरं देवं दृष्ट
वानिश शङ्करम्.....तस्मिन् घोरे महारौद्रे सङ्ग्रामे रोमहर्षणे । द्रोणकर्णकृपैर्गुसां
महेष्वासैः प्रहारिभिः ॥ कस्तां सेनां महाराज मनसापि प्रधर्षयेत् । ऋते देवा
न्महेष्वासाद्वहुरुपान्महेश्वरात् ॥ .....नमष्कुरुष्व कौन्तेय तस्मै शान्ताय वै सदा ॥’
इत्यादीनि । एवंजातीयबहुस्थलीयनानावचनसिद्धार्थस्यानुवादोऽयमंशः । ननु ‘मयै
वेते निहताः पूर्वमेव निमित्तमालं भव सव्यसाचिन्’ इति सावधारणश्रीकृष्णवचन
विरोध इति चेत्र । यतस्तत्वैवकारेण केवलमर्जुन एव व्यावर्तनीयः, ‘निमित्तमालं

द्वाविंशस्तरङ्गः ।

अपारकरुणाकाशी परिगृहीतकाशीपुरी
मुनीन्द्रहृदयेचरी विषमनेत्रचेतौहरी ।
महेश्वरि बहिश्वरी जनिमतां तथान्तश्वरी
पदाब्जनतकिङ्करी मनसि भाहि मे शङ्करी

॥ १ ॥

भव सव्यसाचिन्’ इति वाक्यशेषात्, तत्र शिवप्रसङ्गाभावाच्च । नन्वेवमपि ‘मयैवेते निहताः’ इत्यस्य श्रीकृष्णवचनत्वात्तर्कमेव कुरुसैन्यहननं प्रतीयते, न तु शिवकर्तृकमिति कथमत्र ‘तीक्ष्णधारतिशूलप्रदलित’ इति विशेषणसामञ्जस्यमिति चेत्र, शैवमेव विश्वरूपं दधता श्रीकृष्णेन शिवाहम्भावभावनया तथोक्तत्वेनाविरोधात् । अधिकं तु ब्रह्मतर्कस्तवव्याख्यायां द्रष्टव्यम् । स्थाणुमिति । त्रिपुरविजयसमये सज्जीकृतचापस्सन् पुराणां योगं प्रतीक्ष्य निश्चलतया स्थित इति स्थाणुः । ‘स्थो णुः, इत्युणादिसूत्रेण स्थाधातोर्णुर्भवतीत्यर्थकेन कर्तरि णुः । तथा चोक्तं द्रोणपर्वणि—‘अतिष्ठत् स्थाणुभूतस्सन् सहस्रं परिवत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरीक्षे पुराणि वै ॥’ त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद सः ।’ इति । कूर्मपुराणे तु, ब्रह्मणोऽर्थनानुसारं तन्मुखादाविर्मृतो नीललोहितमूर्तिब्रह्मणा ‘प्रजाः सृज’ इति नियुक्तः ‘स्वात्मना सदृशान् रुद्रान्निर्मलान्नीललोहितान् । जरामरणनिर्मुक्तान् ससर्ज परमेश्वरः ॥’ ततस्तेन ‘मा साक्षीरीदृशीरेव प्रजा मृत्युविवर्जिताः । अन्यास्मृजस्व भूतेश जन्ममृत्युसमन्विताः ॥’ इति प्रार्थितः ‘नास्ति मे ताशदः सर्गः सृज त्वं विविधाः प्रजाः ।’ इति तमेव सृष्टौ नियुज्य ततः प्रभृति निवृत्तसष्टि व्यापारो निश्चलः स्थितः । तेन स्थाणुनामा बभूवेत्युपाख्यायते । शैवलैङ्गादि त्यपुराणादिष्वप्येवमेवोपाख्यातम् । तम् । स्थाणुशब्दार्थविचारविस्तरस्तु शिवतत्त्वरहस्ये द्रष्टव्यः

॥ १५ ॥

अपारेति ॥ अपारकरुणाकाशी अपारा करुणाकाशी करुणायाः प्रवाहः यस्याः सा । झारीशब्दः डीषन्तोप्यस्तीति शब्दकल्पद्रुमे । मुनीत्यादि । महामुनिजनमनः

चञ्चन्मञ्जीरशिङ्गास्फुटतरकपटं सिद्धमन्तं जपन्तं
शस्तां शैलेशकन्ये नखरुचिमयीं भरमधूर्णीं क्षिपन्तम् ।
मायारुद्यानां पिशाचीं भवभयजननीं द्रुषुच्छाटयन्तं
वन्दे पादं त्वदीयं त्रिभुवनशरणं मान्त्रिकं मन्त्रसेव्यम् ॥ २ ॥

विष्णुः पङ्कजसम्भवो मुनिगणः शक्रादयश्वागजे
वैकुण्ठे हरगानमद्भुततरं ग्राव्यामपि द्रावकम् ।
शृण्वन्तः पुळकावृता द्रुतदशामापुः किलोन्मूर्छिता
वन्दे तद्द्रवरूपिणीं सुरवधूशापापहां त्वां विधेः ॥ ३ ॥

प्रकाशमानेत्यर्थः । बहिश्वरीति । बहिर्यामित्वेनेत्यर्थः । बहिरिन्द्रियप्रेरिकेति यावत् ।
जनिमतां प्राणिनामिति मध्यमणिन्यायेनान्वेति । अन्तश्वरीति । अन्तर्यामित्वेने
त्यर्थः । मनःप्रेरिकेति यावत् । इतस्तरङ्गत्रयं नानावृत्तम् ॥ १ ॥

चञ्चदिति ॥ चञ्चतः चञ्चलस्य मञ्जीरस्य नूपुरस्य शिङ्गैव स्फुटतरः कपटः
कैतवं यस्य तथाभूतमित्यर्थः । सिद्धमन्तं सिद्धः उपासनया स्वाधीनः फलप्रापण
योग्य इत्यर्थः । मन्त्रस्तम् । शस्तामिति । शस्तत्वच्च विध्युक्तनिर्माणान्मन्त्राभिमन्ति
तत्वाच्च । नखरुचिमयीं नखकान्तिरूपाम् । धावलयात् पावनत्वाच्च रूपणम् । क्षिपन्त
मिति । उभयत्र हेतौ शता, जपविक्षेपयोरुच्छाटनार्थत्वात् । मायारुद्यानां मायेत्यारुद्यानं
नाम यस्यास्तथाभूताम् । मायात्मिकामित्यर्थः । पादं पादमेव मान्त्रिकमिति रूपकम् ।
तिभुवनशरणं त्रिभुवनस्य वासस्थानत्वाद्रक्षणाच्च । ‘शरणं गृहरक्षितोरिति’ कोशः ।
मन्त्रसेव्यं मन्त्रेण सेव्यमिति व्यतिरेकः । ‘मन्तारं लायते यस्मान्मन्त्र इत्यभि
धीयते’ इति मन्त्रलक्षणं स्मृतम् ॥ २ ॥

विष्णुरिति ॥ ग्राव्यां शिलानामपि । सुखोन्मूर्छिताः आनन्देनात्यन्तं मूर्छिताः ।
द्रुतदशां द्रवीभावावस्थाम् आपुरिति योजना । किलेति पुराणप्रसिद्धौ । तद्द्रवरूपिणीं
तेषां यः द्रवः तद्वूपिणीम् । ब्रह्मवैवर्ते चतुर्भिशाध्याये जाह्वीजन्मप्रस्तावात्मके वैकुण्ठे परमे
श्वरगमनं तत्कृतं गानञ्चोपवर्ण्य तच्छ्रवणमात्रेण मूर्छाविचेतनत्वादिकं तच्छरीरप्रस्तौर्जलैवैकु
ण्ठस्य पूर्णत्वच्च सत्रपञ्चं कथितवतो गोकुलकृष्णस्य राधां प्रति वचनम्—‘शरीरजा सुराणां
सा वभूव सुरनिम्नगा । मुक्तिदा च मुमुक्षुणां भक्तानां हरिभक्तिदा ॥’ इत्यादि । सुरेत्यादि ।

मदकल्कलहंसस्वच्छमुक्ताश्चितश्रीः

सुरतटिनि हृदन्ते सन्दधानान् पुनाना ।
हरशिरसि लसन्ती श्लाघ्यमाना सुरेन्द्रै-

र्जयति सुकृतिगम्या तावकी वीचिमाला

॥ ४ ॥

नरसखकरजाताङ्गे विहितब्रह्मभाजनासङ्गे ।

कृतदुरितशैलभङ्गे गङ्गे सेवाकृतास्थनिसङ्गे

॥ ५ ॥

सप्तर्षिसुकृतसारे दुर्वाराघौघभङ्गकृत्सारे ।

कृतनतकरुणासारे वन्दे विश्वातनिम्नगासारे

॥ ६ ॥

सुरवध्वाः मोहिन्याख्यायाः शापापहां शापहारिणीमित्यर्थः । विधेरिति कर्मणि
षष्ठी । शापे अन्वेति । ब्रह्माण दृष्ट्वा कामार्ता तिलोत्तमासहचारिणी मोहिन्याख्या
स्वर्वेश्या सङ्गमाय प्रार्थयन्ती तेन तिरस्कृता ‘इतः परं तव लोके अपूज्यता अस्तु’
इति तं शशाप । ततः विष्णुवाक्यात् गङ्गास्नानेन तन्निवृत्तिश्च जाता इति ततैवो
पवर्णिता कथाऽत्र सूचिता

॥ ३ ॥

मदकलेति ॥ मदकला ये कलहंसास्त एव इव च स्वच्छाः मुक्ताः
मुक्ताफलानि ताभिरञ्चिता श्रीर्यस्यास्तेत्यर्थः । हृदन्ते मनसि वक्षःप्रदेशो च सन्दधा
नान् ध्यायतो वहतश्च । पुनाना परिशुद्धान् कुर्वती

॥ ४ ॥

युग्मेन स्तौति—नरसखेति ॥ नरसखस्य श्रीनारायणमहर्वेः कराज्ञातम् अङ्गं
शरीरं यस्यास्तथाभूते इत्यर्थः । तथात्वश्च प्राङ्गनिरूपितम् । सेवेति सेवायां कृता
आस्था यैस्तथाभूता निसङ्गा विरक्ता यस्यास्तथाभूते इत्यर्थः । सप्तर्षीति । सप्तर्षीणां मरी
च्यतिप्रमुखानां सुकृतं तद्रूपः सारः जलं यस्यास्तथाभूते इत्यर्थः । तेषां ततैव
तपश्चरणादिति भावः । दुर्वारस्य अघौघस्य भङ्गं करोतीति भङ्गकृत् सारो
बलं जलं वा यस्यास्तथाभूते इत्यर्थः । कृतेति । कृतः नतेषु करुणायाः
आसारः प्रवाहो यया तथाभूते इत्यर्थः । विश्वातिते । विश्वातनिम्न
गानां प्रसिद्धनदीनां सारे श्रेष्ठे इत्यर्थः । विश्वाता चाऽसौ निम्नगासारा
चेति विश्वातनिम्नगासारा इति वा । ‘सारो बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि
जले धने । न्याये झींबं तिषु वरे’ इति मेदिनी । त्वामिति शेषः ॥ ५, ६ ॥

भासां निधिः शिरसि भूषणमन्धकारे-
रस्त्वम्ब लोहिततनुः कृपयाऽनुकूलः ।
सौम्यो गुरुथ भजतां कलयन् कवित्वं
मन्दो गतौ चरण इद्धतमशिशखी ते

॥ ७ ॥

भवत्याः पादाभ्यां प्रकृतिमृदुळाभ्यां प्रविकस-
ज्जपारागत्रीळाकरणनिपुणाभ्यां किसलयैः ।
पराभूतैः पद्मैर्वनभुवि शिरीषैरपि महा-
तपांस्यारभ्यन्ते द्विजकुलपरीतैर्गिरिसुते

॥ ८ ॥

भासामिति ॥ ते चरणः कृपया अनुकूलः अभीष्टदानपरः अस्तु इति
योजना । कीदृशः—भासां निधिः कान्तीनामेकास्पदम् । अन्धकारेरिति । हरस्ये
त्वर्थः । कदाचिलीलार्थ देव्या शिवस्य नयनपिधाने कृते सर्वतः प्रवृत्तात्मसस्सम्भू
तोऽसुरः कश्चिदन्धको नाम । स च देव्या स्वकृतनेत्रपिधानप्रवृत्ततमस्समुद्भूत इति
पुत्रत्वेन परिगृहीतः । एवम्भूतस्यापि तस्य तामसस्वाभाव्यात् द्रोभुमेव मतिरासीत् ।
ततश्च लैलोक्यं तेनापहृतम् । अम्बायै द्रोहोपि कृतः । ततो भगवता भैरवेण
महायुद्धे निगृह्य शूलाग्रे प्रोतो ललाटामिना चिरं तापितः । अनेन स कृतप्राय
शित्तोऽभूत । देव्या प्रथमं पुत्रत्वेन गृहीत इति दयया स भगवता गणाधिपत्ये
स्थापित इत्येतावन्मालेणान्धकारिरित्युच्यते । इयं कथा वामनपुराणे उपाख्याता,
पाञ्चादौ च । लोहिततनुः रक्तवर्णः । सौम्यः सोम इव सौम्यः शाखादित्वाधः,
ततः प्रज्ञाद्यन् । सोमवत्तापहरो, मनोहरश्चेत्यर्थः । गुरुः सर्वेत्कृष्टः । ब्रह्मविद्या
प्रदाता इति वा । कलयन् उत्पादयन् । गतौ मन्दः मन्दगामी । इद्धतमशिशखी प्रवृ
द्धाज्ञानदाहकः । अत्र क्रमेण सूर्यचन्द्रमौमुधगुरुशुक्रशनैश्चराहुकेतवः श्लेषभङ्ग्या
निबद्धाः । अतश्चरणे तदभेदप्रतीत्या चरणानुकूल्ये नवग्रहानुकूल्यमपि सिद्धमिति
सूच्यते

भवत्या इति ॥ भवत्याः पादाभ्यां पराभूतैरिति योजना । वनभुवि
अरण्यप्रदेशो, जलान्तरे इति च, पद्मानां जलेष्ववस्थितेः । ‘पयः कीलालमसृतं जीवनं
भुवनं वनम्’ इत्यमरः । किसलयादीनां वने स्वाभाविकी स्थितिः पादपराभूति

विलासी स्वर्गज्ञे तव चरणपद्मः शिवशिरो-
 विभूषाऽबज्ज्वेषी प्रसूमरतमःखण्डनपदुः ।
 नखांशुज्योत्साभिर्नयनकुमुदोल्लासनकरः
 श्रितानां सर्वेषां प्रथयति हि नैशाकरदशाम् ॥ ९ ॥
 कारुण्यं कलिलक्ष्यविष्णुविशिखप्रद्योतनाग्रैश्वर-
 श्रीकाशीधनुरुल्लसदगुणलते याचे तवान्याद्रशम् ।
 यद्वस्त्वन्तरमन्तरेण सहसा त्वत्पादसेवारत-
 स्वान्तानां घटयेदनन्यसुलभानर्थानभीष्टाधिकान् ॥ १० ॥

हेतुकतपस्त्वेनाध्यवस्थते । अत भूशब्दो विस्तारं योतयति । ततश्च बहनां किसलया
 दीनां तपश्चरणसौकरी सूचिता । द्विजकुलपरीतैः द्विजाः पक्षिण एव ब्राह्मणाः
 तेषां कुलैः परीतैः ॥ ८ ॥

विलासी इति ॥ चरणपद्मः नैशाकरदशां शशाङ्कसादृश्यं प्रथयति विस्तार
 यतीति योजना । ‘का पुंसि पद्मं नलिनम्’ इत्यमरः । अब्जद्वेषीति । पादविलासपक्षे
 तत्कान्त्यतिशायित्वात् तत्त्वम् । निशाकरपक्षे स्पष्टम् । तमः अज्ञानमन्धकारश्च ।
 श्रितानां नयनकुमुदोल्लासनकर इति योजना । कुमुदानीव नयनानीत्युपमितसमासः ।
 नैशाकरदशां निशाकरावस्थाम् । नैशाकरतादात्म्यमिति रूपकं वा । तदा
 नयनान्येव कुमुदानीति यथाश्रुतमेव ॥ ९ ॥

कारुण्यमिति ॥ कलीति । कलिरेव लक्ष्यः यस्य तथाविधः विष्णुरेव विशिखः
 शरः यस्य तथाविधं प्रद्योतनौ लोलार्ककेशवार्कौ अग्रे कोटी यस्य तथाविधश्च
 यत् ऐश्वरम् ईश्वरपरिगृहीतं श्रीकाशयेव धनुः तत्र उल्लसदगुणलते प्रकाशमान
 मौर्वीलते इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘लोलार्ककेशवौ कोटी गङ्गा ज्या नगरं धनुः । कलि
 र्लक्ष्यश्शरो विष्णुः शिवो धन्वी पुनातु माम् ॥’ इति, ‘जाह्वी ज्या जगन्माता’
 इति च । लोलार्कः केशवार्कश्च काशीस्थेषु द्वादशादित्येष्वन्यतमौ प्रसिद्धौ । सम्बुद्धया
 गङ्गायाः कलिनाशकत्वं सूच्यते । अन्यादशत्वमेवोपपादयति—यदिति । यत्
 कारुण्यम् । वस्त्वन्तरमन्तरेण कारणान्तरापेक्षां विनैव । घटयेत् सम्पादयेत् । अन
 न्यसुलभान् त्वदितरभौरसुलभान् । त्वदितरेभ्यः असुलभानिति वा अर्थः ॥ १० ॥

श्रीपादोदकनाम्नि विष्णुचरणप्रक्षालनात् पावने
तीर्थे स्नामि विमोचयाघनिचयात् कुल्यैश्च मित्रैरिमम् ।
पादस्पर्शमहापराध इह मे लैलोक्यमातस्त्वया
श्वन्तव्यश्वरणाहतिर्निजशिशोर्मातुः प्रमोदाय हि ॥ ११ ॥

स्नातस्त्वयुषसि प्रलिप्सभसितः स्थित्वाऽक्षधारी तटे
गायत्रीमनुसान्ध्यकर्म विधिवत् जप्त्वा सहस्राधिकम् ।
त्वत्तीर्थैरभिषिञ्च फालनयनं त्वय्येव माध्याह्निकं
कृत्वा श्रीमणिकर्णिके पुनरहं लप्स्ये कदा धन्यताम् ॥ १२ ॥

श्रीपादोदकनाम्नीति ॥ अत काशीखण्डवचनानि —‘गङ्गावरणयोर्विष्णुः
सम्भेदे स्वच्छमानसः । प्रक्षाल्य पाणिचरणं सचेलः स्नातवानथ ॥ तदा प्रभृति
तत्तीर्थं पादोदकमतीरितम् । पादौ यदादौ शुभदौ क्षालितौ पीतवाससा ॥ तत्व
पादोदके तीर्थे ये स्नास्यन्ति हि मानवाः । तेषां विनश्यति क्षिप्रं पायं सप्त
भवार्जितम् ॥’ इति । पूर्वमस्य तीर्थस्य पञ्चनदसंज्ञा, पश्चात् पादोदकसंज्ञेति द्रष्ट
व्यम् । कुल्यैरित्यादि । मम कुलोद्भूतैः वयस्यैश्च साकमित्यर्थः । पादस्पर्शेत्यादि ।
वस्तुतो निरूप्यमाणे नायमपराधः, अपि तु प्रमोदस्थानमित्याह—निजेत्यादि ॥ ११ ॥

स्नात इति ॥ ‘प्रातः प्रातस्तु यत् स्नानं सञ्जाते वारुणोदये । प्राजा
पत्यसमं प्राहुस्तन्महाघविघातकृत् ॥ प्रातः स्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च ॥’
इति काशीखण्डवचनादुषसीति । प्रलिप्सभसित इति । प्रातः काले लेपनस्य
विहितत्वात् । तथाच जाग्रालिकी श्रुतिः—‘मध्याहात् प्राग्जलैर्युक्तं तोयं तदनु
वर्जयेत्’ इति । स्मृतिश्च—‘प्रातर्भूतिकरी भूतिरम्भोभिरभिमिश्रिता । अम्भोविर
हिता सायं सेयमहोविनाशिनी ॥’ इति । ‘उद्धूलनं त्रिपुण्टश्च श्रद्धया
नाचरन्ति ये । तैस्समाचरितं सर्वं विपरीतं न चान्यथा ॥ धर्यं त्रिपुण्टं नित्यश्च
भस्मना चावगुण्ठनम् । त्रिपुण्टधारणं मुक्त्वा कर्माणि कुरुते तु यः ॥ तेनै
वाचरितं सर्वं व्यर्थञ्चानर्थकारणम् । अन्यथा सर्वकर्माणि न फलन्ति कदाचन ॥
अभिरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मनोद्धूलनं तथा । त्रिपुण्टधारणं कृत्वा सन्ध्यावन्दनमाचरेत् ॥’
इत्यादिवचनैः, ‘भूत्यैवोद्धूलनं तिर्थकं त्रिपुण्टस्य च धारणम् । नैव प्रमदितव्यं
वै अमादपि कदाचन ॥’ इति वचनोपबृंहितया ‘भूत्यै न प्रमदितव्यम्’ इति तैतरी

यकश्रुत्या च भस्मधारणस्य सर्वकर्माङ्गत्वाचेति भावः। विस्तरस्तु स्मृतिमुक्ता
फलादौ द्रष्टव्यः। भस्मनो महिमातिशयश्च ‘को वेद भस्मसामर्थ्यं महादेवाद्वते
परः। दुर्विभाव्यं यथा शम्भोर्महात्म्यं भस्मनस्तथा ॥’ इत्यादिना महता प्रबन्धेन
ब्रह्मोत्तरखण्डादौ प्रपञ्चितः। विस्तरभयान्नेह लिख्यते। स्थित्वेति। प्रातः
काले स्थित्वैव गायत्रीजपस्य कर्तव्यत्वात्। तथाच छान्दोग्ये श्रूयते—‘कस्मात्
ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्यामुपास्ते। कस्मात् प्रातस्तिष्ठन्। यः सायमासीनः
सन्ध्यामुपास्ते, तथा वीरस्थानं जयति। यः प्रातस्तिष्ठन्, तथा स्वर्गं लोकं
जयति’ इति। शङ्खः स्मरति च—‘पूर्वा सन्ध्यां जपेतिष्ठनासीनः पश्चिमां तथा’
इति। अत स्मृत्यन्तरवचनान्यपि सुलभानि। अक्षधारी रुद्राक्षधारी। सर्वपापहर
त्वात् गङ्गाप्रीतिकरत्वात्, सर्वकर्मातिशयसम्पादकत्वाच्च। तथाच श्रूयते—‘अक्षाणां
धारणात् पापं दिवारातिकृतं हरेत्’ इति। अष्टवक्त्रन्तु रुद्राक्षमष्टमाताधिदैवतम्। वस्व
ष्टकप्रियश्वैव गङ्गाप्रीतिकरं तथा ॥’ इति, ‘रुद्राक्षधारको भूत्वा यत्किञ्चित् कर्म
वैदिकम्। कुर्वन् विप्रः सदा भक्त्या महदामोति तत्कलम्’ इति च। अधिकं
देवीभागवतादौ द्रष्टव्यम्। गायत्रीमिति। प्रणवव्याहृतिसहितां गायत्रीमित्यर्थः,
‘प्रणवाद्यास्तु सन्ध्यायां जपेद्याहृतिभिः सह’ इति विश्वामित्रवचनात्। गायत्री
त्यन्वर्थसंज्ञा। तदुक्तं भगवता व्यासेन—‘प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात्।
गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायन्तं त्रायते यतः ॥’ इति। गायत्र्याः सर्वोक्तृष्टतया
जप्यत्वं मनुः स्मरति—‘एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः। सावित्र्या
स्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥’ इति। अस्य व्याख्या—एकाक्षरं
प्रणवः। परं ब्रह्म परब्रह्मस्वरूपम्। प्राणायामः व्याहृतयः। परं तपः तप
स्साधनभूताः। सावित्र्यास्तु परमुक्तृष्टं न किञ्चिदस्ति, तस्मात्तेषां जपः कार्यं इत्यर्थः।
मौनं समाधिः। तस्मात्सत्यं जपः विशिष्यते इति। यमोपि, ‘गायत्रीश्वैव वेदांश्च
तुल्याऽतोल्यत् प्रभुः। एकतश्चतुरो वेदान् साङ्गांश्च सपदकमान् ॥’ एक
तश्चैव गायत्रीं तुल्यरूपा तु सा स्मृता।’ इति। काशीखण्डेपि, ‘न गायत्री
समो मन्त्रो न काशीसद्वरी पुरी। न विशेष्यरसमं लिङ्गं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥’
इति। मणिकर्णिकायां गायत्रीजपस्य फलाधिक्यं तत्वैव स्मर्य—‘जप्त्वैकामपि
गायत्रीं सम्प्राप्य मणिकर्णिकाम्। लभेदयुतगायत्रीजपनस्य फलं स्फुटम् ॥’

इति, ‘चतुर्णामपि वेदानां पुण्यमध्ययनाच्च यत् । तत् पुण्यं जायते काश्यां गायत्रीलक्षजाप्यतः ॥’ इति च । अनुसान्ध्यकर्म सन्ध्योपासनानन्तरम् । सन्ध्योपासनस्य गङ्गायां फलाधिक्यं स्मरति व्यासः—‘स्थ्याता तीर्थे दशगुणा सहस्रं जाह्वी जले’ इति । नारदीयेषि, ‘सामान्यस्थानतो देवी तत्र सन्ध्याशुपासिता । पुण्यं लक्षगुणं कर्तुं समर्था द्विजपावनी ॥’ इति । विधिवत् इति । जपविधिमाह व्यासः—‘तिसन्ध्यन्तु जपेदेवीं विच्छिन्नैव पदतयीम् । अविच्छिन्नां जपेदास्तु रौरवं नरकं ब्रजेत् ॥’ इति । विष्णुरपि, ‘अच्छिन्नपादा गायत्री ब्रह्महत्यां प्रयच्छति । छिन्नपादा तु गायत्री ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥’ तस्मात् पादत्रयं छित्वा जपयज्ञं समाचरेत् ।’ इति । स्मृतिरत्नावल्यामपि, ‘अच्छिन्नपादं गायत्र्या जपं कुर्वन्ति ये द्विजाः । अधोमुखास्ते तिष्ठन्ति कल्पकोटिशतान्यपि ॥’ इति । ‘त्रिविधो जपयज्ञः स्यान्मानसोपांशुभाषिकः । परश्रवणयोग्यो यस्स भाषिक उदीरितः ॥ उपांशुरोष्टस्पर्शादिमात्रः स्वश्रुतिगोचरः । यो जपस्त्वचलज्ज्हादशनावरणो जपः ॥ मानसः स समाख्यातो जपश्रुतिविचक्षणैः । उच्चर्जपाद्विशिष्टस्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ॥ जिह्वाजपः शतगुणः सहस्रं मानसः स्मृतः ।’ इति । अत्र व्याख्या—मानसेति । मानसः, उपांशुः, भाषिकः । भाषिकः वाचिकः । स्पर्शः स्पन्दः । श्रुतिविचक्षणैर्वेदिकैः । विशिष्टः अधिक इति । ‘पर्वभिर्गणयेत्संख्यां नाक्षमालादिभिर्नृप । गायत्र्या वेदमूलत्वाद्वेदः पर्वसु गीयते ॥’ इति विष्णुरहस्यस्मृतिः । एतत्सर्वं मनसिकृत्योक्तमिदम् । वस्तुतस्तु खानादिष्वपि यथायोगमस्यान्वयः । खानादेरपि विधिवदेवानुष्ठेयत्वात् । जप्त्वेति । ‘जकारो जन्मविच्छेदः पकारः पापनाशनः । तस्माजप इति प्रोक्तो जन्मपापविनाशनः ॥’ इति विष्णुरहस्ये जपपदार्थ उक्तः । सहस्राधिकमिति । ‘संहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावराम् । साविर्त्तीं वै जपेद्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः ॥’ इति व्यासवचनात् । अत चन्द्रिकायां व्यवस्थाकृता—“दशावरामित्यापद्विषयमाशौचविषयञ्च, ‘आपदाशौचयोः काले तिष्ठन्नपि जपेदश’ इत्याश्वलायनबचनात्” । सहस्रपरमामिति । सहस्रकृत्वं इति वचनं वाऽनप्रस्थादिविषयम् । शतमित्यनुदितहोमिगृहस्थब्रह्मचारिविषयम् । ब्रह्मचारिणोपि सन्ध्ययोरभिर्कर्म चेति प्रागुदयादभिर्कर्मस्मरणादिति । तथाच योगयाज्ञवल्क्यः—‘ब्रह्मचार्याहिताश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् । दशापत्सु जपेदेवीमष्टाविंशति वाष्ट वा’ इति । सहस्रकृत्वो गायत्रीजपस्य फलं योगयाज्ञवल्क्येनैव स्मर्यते—‘जप्त्वा

शबरपतिकुले यल्लिङ्गनिर्माल्यमांस-
स्वलितशकलभुक्त्या कुकुटो लब्धजन्मा ।
निजनयनसरोजं प्रार्थ्य जातिस्मरोऽगात्
परमपदमुपास्यं विश्वनार्थं तमीडे

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां द्वाविंशस्तरङ्गः ॥

सहस्रं गायत्र्याः शुचिर्ब्रह्मवधाद्वते ।’ इति । अष्टोत्तरसहस्रजपस्यैवाचारात् सहस्रा
धिकमित्युक्तम् । त्वत्तोरेभिषिच्येति । ‘गङ्गोदधूतेन तोयेन यो लिङ्गं स्नापयेत्
सकृत् । सर्वपापविनिर्मुक्तशिश्वसारूप्यमाप्नुयात् ॥’ इति । त्वय्येवेति । मणिकर्णि
कायां माध्याहिकस्य मुख्यत्वं स्मर्यते—‘मध्याहे मणिकर्णिकास्नपनं पुण्यं न
वक्तुं क्षमः’ इति । माध्याहिकमिति । मध्याहे भवं माध्याहिकं स्नानाचमनोप
स्थानादिकम् । मध्याहकालश्च सर्वयामादूर्ध्वकालः । तदुक्तं चन्द्रिकायाम्—‘सर्व
यामादूर्ध्वं मध्याहः, तत्र माध्याहिकानन्तरं तर्पणं कुर्यात्, तच्च देवर्षिपितृतर्पणं
मिति’ इति । काशीखण्डेपि, ‘समासाद्य च मध्याहमभियान्ति च नित्यशः ।
संस्नातुं सर्वतीर्थानि मुक्तिदां मणिकर्णिकाम् ॥’ इति, ‘पापानि पापिनां हत्वा
महान्त्यपि बहून्यपि । काशीतीर्थानि मध्याहे प्रायश्चित्तचिकीर्षया ॥’ पर्वस्वपर्व
स्वपि वा नित्यं नियमवन्त्यहो । निर्मलानि भवन्त्येव विगाह्य मणिकर्णिकाम् ॥’
इत्यादि च । किमूर्त्यादीनामपि स्नानार्थं तत्रागमनादिकं तत्रोक्तम् । विस्तर
भयातन्न लिख्यते

॥ १२ ॥

शबरेति ॥ शबरपतिकुले इत्यस्य लब्धजन्मेत्यत सम्बन्धः । यल्लिङ्गेति ।
यस्य परमेश्वरस्य लिङ्गं गमकं ज्ञापकम् । शिश्वमिति यावत् । यद्वा, लीयन्ते
सर्वाण्यस्मिन्निति लिङ्गं सर्वदृश्यलयाधिकरणम् । ‘लयनालिङ्गमुच्यते’ इति ।
‘तलिङ्गं शङ्करः स्वयम्’ इति च मलयाच्चलखण्डोक्तेः । तस्य निर्माल्यं वनेचरेणा
र्पणान्निर्माल्यभूतं यन्मांसं तस्मात् स्वलितस्य शकलस्य भुक्त्येत्यर्थः । कुदिति
कूजन् कुट्टिति भुवं तुण्डेनेति कुकुटः चरणायुधः । जातिं प्राक्परिगृहीतनाना
देहादिकं स्मरतीति जातिस्मरः । परमपदं मुक्तिम् । पुरा शिवलिङ्गाराधकेन
केनचिद्वनचरेण पालितः कश्चित् कुकुटः स्वामिभुक्तावशिष्टभगवन्निर्माल्यमांस
शकलं दैवादशितवांस्तन्महिन्ना शबरराजकुले तेन वनचरेण मारितो लब्धजन्मा

जातिस्मरः कण्णप्यधीरनाम्ना प्रसिद्धो भक्तावतसो भूत्वा कालहस्तीश्वराय स्वचक्षुः शरेणोत्पाटितं चक्रपाणिरिव समर्थ्य मुक्तोऽभवदितीयं कथा शिवभक्तविलासादौ प्रसिद्धा अनेन कोडीकृता । तस्यैव वनेचरस्य पूजाक्रमः ‘मार्गावर्तितपादुका पशुपतेरङ्गस्य कूर्चायते गण्डवाघुनिषेचनं पुररिपोर्दिव्याभिषेकायते । किञ्चिद्दक्षित मांसशेषकबळो नव्योपहारायते भक्तिः किन्त्र करोत्यहो वनचरो भक्तावतंसाथते ॥’ इति भगवत्यादैः प्रदर्शितः । ननु शिवनिर्माल्यस्य चण्डमाताधिकारिकस्य ‘चान्द्रायण शतं कार्यं शम्भोनैवेद्यभक्षणात्’ इत्यादिनिषेधवचनैरभोजयत्वात् कथं तद्वोजनकृतो महिमातिशय इति चेन, चण्डाधिकारिताविरहस्थले तस्यावश्यं भोजयत्वात् । अत शिवपुराणवचनानि—‘शृणुध्वं निर्णयं विप्राः शिवनैवेद्यभक्षणे । सालग्रामोद्भवे लिङ्गे रसलिङ्गे तथा द्विजाः ॥ पाषाणे राजते स्वर्णे सुरसिद्धप्रतिष्ठिते । काश्मरे स्फाटिके रखे ज्योतिलिङ्गेषु सर्वशः ॥ चान्द्रायणसमं प्रोक्तं शिवनिर्माल्यभक्षणम् । चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तच्च भक्तिः ॥ बाणलिङ्गे च लौहे च सिद्ध लिङ्गे स्वयंभुवि । प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डोऽधिकृतो भवेत् ॥’ इति । तत्रैव ज्योतिलिङ्गानि परिगणितानि । ‘सौराष्ट्रे सोमनाथश्च श्रीशैले मल्लिकार्जुनः । उज्ज यिन्यां महाकालः ओंकारे चामरेश्वरः ॥ केदारो हिमवत्पृष्ठे डाकिन्यां भीमशङ्करः । वाराणस्याच्च विश्वेशस्त्रयम्बक्तो गौतमीतटे ॥ वैद्यनाथश्चिताभूमौ नागेशो दारुका वने । सेतुबन्धे च रामेशो घूर्मेशश्च शिवालये ॥ अवतारद्वादशकमेतच्छम्भोः परात्मनः ॥’ इति । यद्यपि काचिद्देवी ओङ्कारेश्वरनिर्माल्याक्षतभक्षणात् काश्यां मृता, किन्त्वन्यत्र मृता गृह्णमुखी भूत्वा पुनर्जनिमलभत । तदुक्तं काशी खण्डे—‘एका भेकी मुने तत्र चरन्ती लिङ्गसन्निधौ । प्रदक्षिणं सदा कुर्यान्निर्माल्याक्षतभक्षणी ॥ सा तत्र मृत्युं न प्राप शिवनिर्माल्यभक्षणात् । क्षेत्रादन्यत्र मरणं जातं तस्यास्तदेनसा ॥’ इति, ‘वरं विषमपि प्राशयं शिवस्वं नैव भक्षयेत् । विषमेकाकिनं हन्ति शिवस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥ शिवस्वपरिपुष्टाङ्गा स्पर्शनीया न साधुभिः । तेन कर्मविषाकेन ततस्ते रौरवौकसः ॥ कश्चित् काकः समालोक्य मण्डुकीं तामितस्ततः । पांच्यमानामादाय चञ्चवा क्षेत्राद्वहिर्गतः ॥ वर्षाभ्वी तेन सा क्षिसा काकेन क्षेत्रबाह्यत । अथ सा कालतो भेकी तत्रैव क्षेत्रसत्तमे ॥ प्रदक्षिणीकरणतो लिङ्गस्य स्पर्शनादपि । पुण्यापुण्यवती जाता कन्या पुष्पवटो

र्ग्नहे॥ शुभावयवसंस्थाना शुभलक्षणलक्षिता । परं गृध्रमुखी जाता निर्माल्याक्षत
भक्षणात् ॥’ इति च, तथापि ‘बाणलिङ्गे स्वयम्भूते प्राणलिङ्गे हृदि स्थिते ।
अत्र कोटिगुणं पुण्यं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥’ इत्यादिवचनात्, ‘रुद्रेणात्तमश्नन्ति
रुद्रेण पीतं पिबन्ति रुद्रेण ब्रातं जिप्रनित’ इति जावालश्रुतेः, ‘तिगुप्सात्तमश्नी
यात् यदि पाप्मन् शिवानर्पितं भुड्क्षव तदेनो भुड्क्षव मलं भुड्क्षव कृमि भुड्क्षव
अथं भुड्क्षव अधो गच्छ गच्छ’ इति कठश्रुतेश्च स्वयंभूलिङ्गस्य ओङ्कारेश्वरस्य
नैवेद्यभक्षणादनन्तमेव पुण्यम् । अस्याः श्रुतेरयमर्थः—त्रिगुः तिक्ष्णः गावः चक्षूंषि
यस्य सः विणेतः तेन प्सातं भक्षितम् अश्नीयात् । हे पाप्मन् शिवानर्पितं
यदि भुड्क्षव अश्नीयाः तदा एनः पातकम् । अघम् उपपातकम् । तच्छिवा
नर्पितभोजने भवतीति । तथाचास्याः उपबृह्णणं पादे—‘असमर्प्यौदनं शम्भोः
भुड्क्के खादति पाति चेत् । श्वमांसमस्थि मूलञ्च भुड्क्के खादति पाति च ॥’
इति । अपिच, ब्राह्मणैश्ववप्रसाद एव भोक्तव्यः, नान्यदेवताप्रसादः, ‘शम्भोर्नि
र्माल्यकं शुद्धं भुज्ञीयात् सर्वतो द्विजः । अन्यदेवस्य निर्माल्यं भुड्कत्वा चान्द्रा
यणं चरेत्’ इति शैवे स्मरणात् । परन्तु ‘लोभान्न धारयेच्छभोः निर्माल्यं न
च भक्षयेत्’ इत्यादिवचनैर्निषिद्धात् लोभाद्वक्षणादेवमेव संवृत्तमित्याशयेनेयमुक्तिरिति
ध्येयम् । स्पष्टच्छैततद्वयाख्यायाम् । अपि च, शिवनिर्माल्यग्रहणे चण्डाधिकार एव
प्रतिबन्धः, तद्विरहस्थले तस्य नाश्राद्यता । तदुक्तं मलयाचलखण्डे—‘बाणे रक्तमये
रसेन्द्रकलिते स्वायम्भुवे स्फाटिके चण्डेशाधिकृतिर्न तत्र कलिता नैवेह निर्मा
ल्यता । चण्डेशोऽस्ति हि यत्र तत्र हि भवेन्निर्माल्यमावेदितं भोज्यं नैव तु
वैदिकैद्विजवरैः प्राणात्यये सङ्कटे ॥’ इति । ननु ‘अग्राद्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं
पुण्यं फलं जलम् । सालग्रामशिलासङ्गात् सर्वं याति पवित्रताम् ॥’ इत्यादि
वचनात् सालग्रामयोगाभावे शिवनिर्माल्यस्य सर्वतैव निषेधात् कथं बाणलिङ्गादि
निर्माल्यस्याग्राहतेति चेत्र, अधिकारभेदेन विरोधपरिहारात् । तथाहि शैवे
जैमिनिः—‘अनर्हम्मम नैवेद्यं पदाभ्यु कुसुमं जलम् । इतीश्वरेण कथितमिति
केचिन्महर्षयः ॥ वदन्ति तत् कथं स्वामिन् यथार्थं कथय स्व मे । व्यास
उवाच—देवदेवस्य वचसो विषयोऽयं हि जैमिने । ये वीरभद्रशपिता:
शिवभक्तिपराङ्गमुखाः ॥ शम्भोरन्यत्र देवेषु ये भक्ता येन दीक्षिताः । तेषा
मनर्हमीशस्य तत्प्रसादचतुष्टयम् ॥’ इत्यनेन त्रिविधानमेषां शिवप्रसादग्रहणा

नर्हत्वं प्रतिपादितम् । तदेवाग्राद्यमिति पूर्विनाम्नानात् , थैरेतैरपि यदा पञ्चायतन पूजादौ सालग्रामेण सह शिवपूजा क्रियते; तदा तैरपि ग्राद्यमिति सालग्रामे खुतराधेन बोध्यते इति विषयमेदान्न विरोधशङ्कापीति । तस्मालोभशून्येन श्रद्धा वता पूजकेन शुद्ध्यादिफलप्राप्तये चण्डांशातिरिक्तनैवेचादर्घहणं कार्यमिति सर्ववाक्या विरोधेनैव सिद्धमिति विपश्चितो विदाङ्कुर्वन्तु । विस्तरस्तु शिवार्चनाचन्द्रिका पुरुषार्थचिन्तामण्यादौ द्रष्टव्यः । उपास्यमिति । परमपदप्राप्त्यर्थमिति शेषः, जावालोपनिषदि अविमुक्तोपासनस्य मुक्तिफलकत्वश्रवणात् । तथाहि—‘तस्मादवि मुक्तं निषेवेत’ इत्यविमुक्तोपासनं प्राणेषूक्तममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासौ अमृतीभवति’ इति । तत्राविमुक्तोपासनं द्विविधम् आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् । तत्र श्रुतोर्ब्राह्मणस्य च यस्सन्धिः, तस्मिन्नीश्वरोपासनमाध्यात्मिकम् । काश्यामविमुक्त क्षेत्रे परमेश्वरदर्शनम् आधिभौतिकमिति शास्त्रव्यवस्था । एवच्च तदेतद्विविधो पासनाफलमपि तारकब्रह्मविद्योपदेशद्वारा मुक्तिरेवेति मुक्तिफलकोपासनाविषयत्वं विश्व नाथस्येति । केचित्तु हरिपूजाया एव फलं मुक्तिः, न तु शिवपूजायाः, तस्याः ऐश्वर्य ज्ञानादिमात्रफलकत्वात् । ‘आरोग्यं भास्करादिच्छेदच्छ्रियमिच्छेदधुताशनात् । ईश्वरा ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥’ यद्द्वारे मत्तमातङ्गा वायुवेगास्तुरङ्गमाः । पूर्णेन्दुवदना नार्यः शिवपूजाविधेः फलम् ॥’ इत्यादिस्मरणादित्याहुः, तत्र, उक्तश्रुत्या ‘यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भवि प्यति ॥’ इति श्रेताश्वतरमन्वेण ‘सर्वोपनिषदामर्थशिव एव न चापरः । एकमेव हि तज्ज्ञानं तदज्ञानस्य नाशनम् ॥’ इति वामनपुराणवचनोपबृह्मितेन, ‘शिवलिङ्गं त्रिसन्ध्य महरहरभ्यर्चयेत् । ध्यात्वा साम्बं मामेव’ इत्यादिजाबालश्रुत्या, ‘यस्तु पूजयते नित्यं लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् । स सर्वमोक्षराज्यस्य क्षिप्रं भवति भाजनम् ॥’ विद्या रूपं धनं सौख्यं सत्कुलं रोगनाशनम् । स्वर्गो राज्यच्च मोक्षश्च शिवपूजाविधेः फलम् ॥’ यस्य स्तुत्या लभ्यते सत्यलोको यस्यार्चातो मोक्षलक्ष्मीरदूरा ।’ इत्यादिवचनसहस्रेण च शिव पूजाया मोक्षफलकत्वावगमात् । यद्द्वारे इत्याद्युक्तवचनन्तु कामिनां पूजाविषयमेव । परन्तु विधिवत्कृतया देवतान्तरपूजयैव शिवाराधनवाङ्छा जायते इति विष्णवादि पूजाप्यावश्यकी । उक्तच्च श्रीसूतेन—‘ओङ्कारस्य प्रसादेन विष्णोश्चैव प्रसादतः । रुद्राराधनवाङ्छा स्यात्तदाराधनतः पुनः ॥ ज्ञानमानन्दमद्वैतं परं ब्रह्माधिगच्छति । प्रसादादेव रुद्रस्य ज्ञानं मोक्षैकसाधनम् ॥’ इति । विस्तरस्तु श्रुतिसूक्तिमालादौ द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

तयोर्विंशस्तरङ्गः ।

कलानिधिसमप्रभा कलितमारदारत्रपा
 प्रसूढकरुणाधुनी प्रमथनाथसम्मोहिनी ।
 शिवे मनसिजत्रयीशिखरगृहृतच्चात्मिका
 प्रसन्नवदनातिथिर्मम दृशोः कदा वा भवेः || १ ॥
 तैलोक्यमोहनमहौषधिमोषधीश-
 भूषेन्दुकान्तदृष्टैन्दवकान्तिकेल्लिम् ।
 लावण्यवारिधिसुधामसमायुधैक-
 जीवातुवल्लिमगजे भवतीमुपासे || २ ॥
 पुराणैराम्नायैरपि जयति निर्व्याजिकथित-
 प्रभावा तीरे ते पुरमथितुराहोपुरुषिका ।
 सदा सेव्या मर्यैस्तनुपतनतो यत्र गिरिशः
 प्रतिज्ञायाकीटं दिशति सहसा मुक्तिमगजे || ३ ॥

कलानिधीति ॥ कलितेति । कलिता कृता मारदाराणां कामपत्न्याः
 रतेः तपा यथा सा । रत्यतिशायिसौन्दर्यशालिनीत्यर्थः । मनसिजेति । मान्मथोप
 निषत्सारभूतेत्यर्थः । अतिथिरिति । दृशोरतिथिरिति सम्बन्धः । नयनगोचर
 इत्यर्थः । भवेः, त्वमित्याक्षिप्त्यते || १ ॥

तैलोक्येति ॥ ओषधीशभूषः शिवः स एव इन्दुकान्तदृष्टत् चन्द्रकान्तशिला
 तस्याः ऐन्दवकान्तिकेल्लिं हर्षप्रदत्वात् कौमुदीविलासस्फुपाम् । लावण्येति । लावण्य
 सागरसम्भूतसुधारूपिणीमित्यर्थः । लावण्यलक्षणमुक्तमधस्तात् । असमेति । असमायुधः
 विषमेषुः तस्य एकां मुख्यां जीवातुवल्लिं जीवनौषधलतिकाम्, अत्यन्तकामोदीप
 कत्वात् || २ ॥

पुराणैरिति ॥ आम्नायैः जावालादिश्रुतिभिः । जयति प्रयागादिमुक्ति
 स्थानेभ्योप्युत्कृष्टतया वर्तते । तेषां काशीप्रापणद्वारैव मुक्तिसाधनत्वादिति भावः ।

निर्व्याजेति । रुद्ररोदनादिवत् गुणवादत्वं विना कथिताः प्रभावा एकेन जन्मना मुक्तिप्रापकत्वादिरूपा यस्यास्सेत्यर्थः । तथाच पुराणादिभिरूपास्याता यत्प्रभावाः पारमार्थिका एवेति भावः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘नार्थवादोऽयमुदितः स्तुति वादो न वै मुने । सत्यं यथार्थवादोऽयं श्रद्धेयस्सद्विरादरात् ॥’ उदाहरन्ति ये मूढाः कुतर्कबलदर्पिताः । काश्यां सर्वोऽर्थवादोऽयं ते विट्कीटा युगे युगे ॥’ इत्यादि । एकेन जन्मना मुक्तिप्राप्तिश्च—‘एक एव प्रभावोऽस्ति क्षेत्रस्य परमेश्वरि । एकेन जन्मना देवि मोक्षं प्राप्नोत्यनुत्तमम्’ इति मत्स्यपुराणवचनादिसिद्धा । क्षेत्रान्तरेषु न तथा मुक्तिप्राप्तिः । तथाच पादवचनम्—‘अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सन्यासा दथवाऽन्यतः । प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रैव जन्मनाम् ॥’ इति । पुरमधितुराहोपुरुषिका पुरमधितुर्विश्वनाथस्य आहोपुरुषिका आत्मोत्कर्षभिमानः । ‘आहो पुरुषिका दर्पण्या स्यात्सम्भावनात्मनि’ इत्यमरः । अत तत्त्वेनाध्यवसिता श्रीकाशी सदा सेव्येति । ‘तस्मादविमुक्तयेव निषेवेत, अविमुक्तं न विमुच्येत्’ इति श्रुत्या सर्वदा अविमुक्तसेवाविधानात् । सदा सेव्यत्वे हेतुः—मत्यैरिति । मरणधर्मिभिरित्यर्थः । तथाच मरणकालस्य निर्णेतुमशक्यतया मुमुक्षुभिः काशी कदापि न परित्याज्या इति भावः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘अविमुक्तं न मोक्तव्यं सर्वशैव मुमुक्षुभिः । सापायां सम्पदं ज्ञात्वा सापायं कायमुच्चकैः ॥’ चपलाचपलञ्चायुर्मत्वा काशीं समाश्रयेत् ।’ इति, ‘कायं विज्ञाय सापायं स्मृत्वा गर्भस्य वेदनाम् । त्यक्त्वा राज्यमपि प्राज्यं सेव्या काशी निरन्तरम् ॥’ इति च । तनुपतनतः शरीरपात मात्रेण । तदुक्तम्—‘वाराणस्यां ब्रुवा मुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः’ इति । यत शिवाहो पुरुषिकायां काश्याम् । प्रतिज्ञायेति । प्रतिज्ञा काशीखण्डे—‘स्थिरा काश्या मिहैवैका प्रतिज्ञा हि मया कृता । अतैव मृतमात्राणां तिरश्चामपि देहिनाम् ॥ भक्तानामप्यभक्तानां पुण्यपापात्मनामपि । मुक्तिं दास्यामि सर्वेषां भक्तानामेव सा वहिः ॥’ इति । सा बहिरिति । काश्या अन्यत्र मुक्तिरित्यर्थः । सहसेति ॥ तत्क्षण एवेत्यर्थः, ‘नचातो व्यवधानवन्ति’ इत्यव्यवधानस्मरणात् । तथाच वचनानि गर्गसंहितायाम्—‘विशेषरस्य देवस्य काशी नामा महापुरी । यत्र पापी मृतः सद्यः परं मोक्षं प्रयास्यति ॥’ इति । काशीखण्डे च त्रिंशतमाध्याये, ‘नास्तीह दुष्कृतकृतां सुकृतात्मनां वा काचिद्विशेषगतिरन्तकृतां हि काश्याम् ।

चितं लिङ्गस्तीर्थेर्विधिहरिमुखानामनुपमैः
 स्वकीयाख्यैः प्रायः प्रतिपदमिदं ब्रह्मसदनम्।
 विमुक्तिस्थानानां वरममभयं देवयजनं
 श्रेयेऽहं दुष्प्रापं तटमुवि तवामर्त्यतटिनि || ४ ||

बीजानि कर्मजनितानि यदूषरायां नाड्कूरयन्ति हरवृज्जलितानि तेषाम्॥’ इति ।
 अतैवं व्याख्या—नन्वेतत् काश्यां कृतपापानां कालमैरवयातनाश्रवणेन विरुद्ध्यते ॥
 न पापे प्रवृत्तिर्माभूदिति विभीषिकामातं तत् । भोगमात्रनाश्यानां प्रारब्धमहापातकानां
 सत्त्वात्कथमिदमिति न शङ्क्यम्, काश्याः प्रभावातिशयात् । तदुक्तं पादे—
 ‘उपपातकिनश्चैव महापातकिनश्च ये । तेषां तत्क्षेत्रसामर्थ्यादधानि क्षयमाप्नुयुः ॥’
 इतीति । वस्तुतस्तु, अत यहसेत्यस्य गर्गसंहितायां सद्य इत्यस्य च जन्मान्तर
 परिग्रहं विनैवेत्यर्थः । तत्र चाकृतपापानां तत्क्षणे मुक्तिः । कृतपापानान्तु काल
 मैरवयातनानन्तरम् । ‘काश्यां कृतेन पापेन यातनामतिभीषणाम् । प्राप्य पश्चा
 द्विमुच्यन्ते क्षीणकल्मषशालिनः ॥’ इति पाद्यवचनादिति विशेषः || ३ ||

चितमिति ॥ चितं व्याप्तम् । विधिहरिमुखानां ब्रह्मकेशवप्रभूतीनाम् ।
 तैः प्रतिष्ठितैर्निर्मितैश्चेत्यर्थः । अनुपमैः अत्युक्तैः । स्वकीयाख्यैः स्वकीया
 स्वसम्बन्धिनी आख्या येषां तैः । तथाचादिकेशवब्रह्मेशध्रुवेशरादिसंज्ञितैलिङ्गैः,
 विष्णुपादोदक्षुवकुण्डादिसंज्ञितैस्तीर्थैश्च व्याप्तमित्यर्थः । अतथाभूतानामपि केषाच्चि
 तेषां तत्र सत्त्वात् प्राय इति । प्रतिपदं पदे पदे । तदुक्तं काशीखण्डे—
 ‘तिलान्तरापि नो भूमिः काश्यां लिङ्गं विना क्वचित् ।’, ‘काश्यां लिङ्गान्यनेकानि मुने
 सन्ति पदे पदे’, ‘प्रसङ्गतो मयैतानि तीर्थानि कथितानि ते । भूमौ तिलान्तरायां यत्तत्र
 तीर्थान्यनेकशः’ ‘तीर्थानि सन्ति भूयांसि काश्यामल पदे पदे’ इत्यादि । ब्रह्मसदनं ब्रह्म
 लोकः । ब्रह्मोपदेशमोक्षपाप्त्यादिसाट्यनिवन्धनोऽयं काश्यास्तत्त्वेन व्यपदेशः । यथा
 ‘अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्’ इत्यादिजावालश्रुतौ ।
 साम्यनिबन्धनत्वञ्च स्मर्यते—‘अभ्यस्य ब्रह्मसदनं श्रुत्या तात्पर्ययुक्त्या । सर्वस्य बोध्यते
 जन्मोमुक्तिरेकेन जन्मना ॥ तद्ब्रह्मलोकवाक्येन ब्रह्मलोकगता जनाः । यथा सर्वे विमुच्यन्ते
 तथैवात्रापि जन्मतः ॥ तत्र ब्रह्मोपदेष्टा स्यादत्र साक्षान्महेश्वरः । स तस्यापि पर
 माचार्यो यो ब्रह्माणमिति श्रुतेः ॥’ इति । विमुक्तिस्थानानां परमं साक्षान्मुक्ति

साधनत्वादत्युक्तष्टम् । तदुक्तं काशीखण्डे—‘काशी काशी च मायास्त्रया त्वयोद्भव्या द्वारवत्यपि । मधुराऽवन्तिका चैताः सप्त पुर्योऽल मोक्षदाः ॥ श्रीशैले मोक्षदस्सद्यः केदारोपि ततोऽधिकः । श्रीशैलाच्चापि केदारात् प्रयागं मोक्षदं परम् ॥ प्रयागादपि तीर्थाग्रयादविमुक्तं विशिष्यते । यथाऽविमुक्ते निर्वाणं न तथान्येष्वसंशयम् ॥ अन्यानि मुक्तिशेताणि काशीप्राप्तिकराणि च ।’ इति, ‘कियन्ति सन्ति नो भूम्यां मोक्षशेत्राणि षण्मुख । परं मन्येऽविमुक्तस्य कोश्यशोपि न तेष्वहो ।’ इति च । अभयं न विद्यते भयं यत् तत् । तदुक्तं काशीखण्डे—‘न यत् काश्यां कलिकालजं भयं न यत्र काश्यां मरणात् पुनर्भवः । न यत् काश्यां कलुषोद्भवं भयं कथं विभो सा नयनातिथिर्भवेत् ॥’ इति । अत व्यास्त्रया—हे विभो कथं सा काशी नयनातिथिर्भवेत् विषयः स्यात् । कीदृशी—यस्यां कलि कालजं भयं नास्ति, कलेस्तत्त्वाप्रवेशात्, प्रवेशो वा तस्याकिञ्चित्करत्वात् । न च तर्हीदानीं कथं तत्र कलिधर्मा दृश्यन्त इति वाच्यम्, तेषां स्त्रद्रूपाणां काश्येकनिवासिनां प्रारब्धसत्त्वात् । न यत् काश्यां मरणात् पुनर्भवः, भवः जन्म, मरणाव्यवहितसमये तत्त्वज्ञानेन कैवल्यप्राप्तेः । न यत्र काश्यां कलुषो द्भवं भयम्, पापस्यात्रानुत्पादात् । तथाच स्मर्यते—‘ऊषरा पुण्यपापानां धन्या दाराणसी पुरी’ इति । लैङ्गे च, ‘नाविमुक्ते नरः कश्चिन्नरकं याति किलिवषी । ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥’ इति । नच कालभैरवयातना शास्त्रविरोधः, तस्याः पश्चाद्वावित्वात् । पातभयराहित्याद्वा अभयत्वम्, ‘काश्यां पाताद्वयन्नास्ति’ इति स्मरणादिति । देवयजनं सर्वदेवा यत्र इज्यन्ते पूज्यन्ते तत् । सर्वदेवानां स्वांशेनात् निवासादिति भावः । यद्वा, सर्वे देवा यत् विश्वेश्वरं यजन्ति पूजयन्ति तत् । दुष्प्रापमिति । ईश्वरानुग्रहमालेण प्राप्यत्वात् । तदुक्तं काशीखण्डे—‘न तत्पुण्यैर्न तद्वैर्न तपोमिर्न तज्जपैः । न लभ्यं विविधैर्यज्ञैर्लभ्यमैशादनुग्रहात् ॥ ईश्वरानुग्रहादेव काशीवासस्युदुर्लभः । सुलभः स्यान्मुने नूनं न वै सुकृतकोटिभिः ॥’ इति । अत, तत् क्षेत्रमिति व्यास्त्रया ॥ ४ ॥

आविर्भूतः पुरारेमुनिसदसि रुषो वर्षिणं पद्मयोने-
 रात्मानं सावलेपं सपदि विवदतो देवि शीर्षं नखेन।
 छित्वा तीर्थे त्वदीये दिशि दिशि विचरन् ब्रह्महत्यानुयातः
 स्नातो मुक्तः कपालादपि यमवदितो राजते कालराजः ॥ ५ ॥

गङ्गाय माहात्म्यातिशयमाविष्कुर्वन् कालमैरवं स्तौति—आविर्भूत इति ॥
 पुरारेमहेश्वरस्य । अनेन गर्वासहत्वं द्योत्यते । मुनिसदसि मेरुशृङ्गे ‘किमेकं तत्त्वम् व्यवस्थम्’ इति पितामहं पृष्ठवतामृषीणां सदसि । रुषः कोपात् । आविर्भूतः इत्यने नानवयः । रोषस्य हेतुं दर्शयन् कालमैरवाविर्मावप्रयोजनं दर्शयति—वर्षिणमित्यादि । आत्मानं वर्षिणं श्रेष्ठं सावलेपं सगर्वं विवदतः यज्ञमूर्तिना नारायणेन सह महेशमाया मोहितत्वाद्वादं कुर्वतः पद्मयोनेरिति सम्बन्धः । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—‘स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः । अविज्ञाय परं भावमात्मानं ब्राह्म वर्षिणम् ॥’ इति । सपदीति छेदनक्रियाविशेषणम् । शीर्षं पञ्चमं शिरः, ‘यदङ्गमपरामोति कार्यं तस्यैव शासनम्’ इति न्यायात् । नखेन वामकनिष्ठिकाङ्गुलिनखाग्रेण । तीर्थे इति । स्नात इत्यनेनान्वेति । दिशि दिशीति । प्रतितीर्थं प्रतिलोकं प्रतिशेषमित्यर्थः । विचरन् कापालिकब्रतमास्थितो भिक्षामादाय पर्यटन् । विचरणस्य निमित्तमाह—ब्रह्महत्यानुयात इति । ब्रह्महत्यया भगवत्सृष्ट्या कन्यारूपिण्या करालमूर्त्या ब्रह्म हत्यया अनुयात इत्यर्थः । तथाच तन्मोचनार्थं पर्यटनमिति भावः । वस्तुतस्तु लोकशिक्षार्थं भगवद्वचनात् पर्यटनमिति बोध्यम् । स्नात इति । वैकुण्ठपर्यन्तं पर्यटताप्यलब्धमोचनेनानेन ततः काशीमागत्य प्रपद्मोपायमापृष्ठस्यादिकेशवसंज्ञस्य परमेश्वरस्य वचनादिति बोध्यम् । स्नातो मुक्त इत्यनेन स्नानाव्यवधानं स्नानेतर नैरपेक्ष्यच्च मोचनस्य लभ्यते । कपालात् शिरोविदल्नसमये हस्ते दृढतरलग्नात् ब्रह्मणः कपालात् । अत एवास्य तीर्थस्य कपालमोचनसंज्ञेति बोध्यम् । अपि शब्देन ब्रह्महत्यापरिग्रहः । ब्रह्महत्यानिवृत्तिस्तु काशीप्रवेशमात्रेणेति ध्येयम् । यमव दिति । यम इव पापानां शास्तेत्यर्थः, काश्यां कृतपापानां कालमैरवस्यैव दण्डनकर्तृत्वात् । इतः इह काश्याम् । राजते काशीक्षेत्रसर्वाधिपत्येन वर्तते । कालराजः कालवद्राजत इति कालराजः । तदुक्तम्—‘कालवद्राजते साक्षात् कालराजस्ततो भवान्’ इति । तथाच त्वत्तीर्थस्नानेनैव कालराजस्यैतावान् प्राभव इति

शिष्यैः काशीमशापां निरवधिविभवामेत्य भिक्षामलबध्वा-
कुद्धं हा शसवन्तं सुरधुनि विविधं भक्तमातृसि दत्वा ।
व्यासं या शैवशापग्नपितमथ मुहुः प्रार्थिताऽश्वास्य किञ्चि-
तत्क्षेत्रात् प्राहिणोत्ते तटभुवि सकृपां नौमि तामन्नपूर्णाम् ॥ ६ ॥

तिष्ठन् सीमासु सप्तस्वपि नगरमिदं मुक्तिलक्ष्मीनिकेतं
षट्पञ्चाशत्स्वरूपैस्तटगतमभितः पाति शम्भोर्धनं यः ।
ईशो येनान्धकादीनमरधुनि हतान् इष्टिवाणैरहिंसीत्
दुंडिं तं तत्प्रणूतं मुहुरस्विलजगत्स्वत्रधारं प्रणौमि ॥ ७ ॥

भावः । यमवद्राजत इत्युक्त्या कालराजपदव्युत्पत्तिः सूचिता । कालमैरवस्यायमुत्पत्तिप्रकारः काशीखण्डे एकत्रिंशाध्याये सविस्तरमुपवर्णितः ॥ ५ ॥

शिष्यैरिति ॥ सहार्थं तृतीया । अशापामिति । अत्र दत्तोपि शापः न प्रभवतीत्यर्थः । निरवधिविभवामिति । अनेन भिक्षानवासिर्भगवदाज्ञया देवी कृतनिषेधादेवेति सूचितम् । कुद्धमिति । प्रथमदिने पर्यटनेनालाभः सोऽः, पर दिनेष्यलाभे कोधो जात इति भावः । शसवन्तमिति । शापप्रकारश्च काशीखण्डे—‘मा भूत्लैपूरुषी विद्या मा भूत्लैपूरुषं धनम् । मा भूत्लैपूरुषी मुक्तिः काशीं व्यासः शपन्निति ॥’ इति । भक्तमातृसि दत्वेति । पुनः पुनरप्यटित्वा अलब्धभिक्षाय श्रान्ताय शिष्यैः सार्धमाश्रमं प्रति प्रतिनिवृत्ताय व्यासाय मध्ये मार्गं प्राकृतस्त्रीरूपिण्या गृहद्वारि निषण्णया देव्या अतिथित्वेनाहृय यथेष्टं भिक्षा दत्तेति पौराणिकी कथा । शैवशापेति । तत्प्रकारश्च तत्वैव, ‘अद्य प्रभृतिं न क्षेत्रे मदीये शापवर्जिते । आवस्त्रोधनं मुने न वासे योग्यताऽत ते ॥’ इदानीमेव निर्गच्छ वहिः क्षेत्रादितो भव । त्वद्विधानां न योग्यं मे क्षेत्रं मोक्षैकसाधनम् ॥’ इति । मुहुः प्रार्थिता शापनिवृत्त्यर्थं व्यासेन पुनः पुनः प्रार्थिता । आश्वास्येति । प्रत्यष्टमि प्रतिबतुर्दशि च काशीप्रवेशनादेशेन शापसङ्कोचं कृत्वा किञ्चित् आश्वास्येत्यर्थः । तटभुवीति । तीरस्थितामित्यर्थः । तथाच गङ्गाया माहात्म्यातिशयः सूचितः । इयं कथा काशीखण्डे पञ्चनवतितमाध्याये उपवर्णिता ॥ ६ ॥

तिष्ठन्निति ॥ सीमासु आवरणेषु । इदं नगरं श्रीकाशीम् । षट्पञ्चाशत्स्वरूपैरिति । सप्तस्वावरणेषु प्रत्येकं नामरूपादिभेदैरष्टावष्टाविति षट्पञ्चाशत्स्व

यस्याः पानीयपानादलभत् परमं ज्ञानमीशो निजेन
 प्रोत्खाताया हि लिङ्गस्नपनकुत्किना दिव्यत्येन यस्याः।
 सिक्तेऽस्मिन् सर्वतीर्थस्नपनजमगजे पुण्यमाप्नोति मर्त्यः।
 सेयं ज्ञानद्रवास्मिन् जयति तव तटे मुक्तिदा ज्ञानवापी ॥ ८ ॥

रूपैरित्यर्थः। धनमिति। अत्यन्तं प्रेमास्पदत्वात् धनत्वारोपः। ईश इत्यादि। येन दुंडिना। दृष्टिबाणैः क्रोधदर्शनबाणैः हतान् हतप्रायानेव अन्धकादीन् ईशः अहिंसीदित्यन्वयः। तथाच काशीखण्डे दुंडिं प्रति शिवस्य बचनम्—‘त्वददुष्टदृष्टि विशिखैर्निहतान् निहन्मि। दैत्यान् पुरान्धकजलन्धरमुस्तुयकांश्च ॥’ इति। दुंडिं तदाख्यं गणेशम्। तत्रामनिरुक्तिरपि ततैव—‘अन्वेषणे दुंडिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः सर्वार्थं दुंडिततया तव दुंडिनाम्’ इति। अलेयं व्याख्या—दुंडिनाम् निर्वक्ति—अन्वेषणे दुंडिरिति। अयं दुंडिरिति धातुः क्रियाप्रतिपादकः लोके अन्वेषणे प्रथितः प्रसिद्धः अस्ति। अतः भक्तानां सर्वार्थदुंडिततया सर्वस्यार्थस्य दुंडितं दुंडनं यस्मात् स दुंडितः। तारकादित्वादितच्। तस्य भावः सर्वार्थदुंडितता तया । सर्वार्थालोचकतया धर्मार्थकाममोक्षान्वेष्टृतया इत्यर्थः। यद्वा, साधारण्येन सर्वेषां सर्वार्थालोचकतया तव दुंडिनाम्। इदनुबन्धत्वान्नुमांगम इति। तत्प्रणूतम् ईशस्तुतम्। अखिलजगत्सूतवधारम् अस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्थूलप्रपञ्चस्य धारको यः सूतात्मा हिरण्यगर्भो वाय्वात्मा तं धारयतीति तथा, तमित्यर्थं इति। तटगमित्यनेन गङ्गाया माहात्म्यं सूचितम् ॥ ९ ॥

यस्या इति ॥ परमं ज्ञानमिति। तदुक्तं काशीखण्डे—‘ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम्। अवासवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमासवान् ॥’ इति। निजेन आत्मना। लिङ्गेत्यादि। लिङ्गस्नपनकुत्किना निजेन प्रोत्खाताया इत्यन्वयः। तदुक्तं ततैव—‘प्रविश्य क्षेत्रमेतत्स ईशानो जटिलस्तदा। लसत्रि शूलविमलरशिमजालसंमाकुलः ॥’ आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्टिनोः। महाहमहिमिकायां प्रादुरास यदादितः ॥’ इत्युपकम्य ‘अस्येशानस्य तलिङ्गं द्वेष्टुच्छेत्य भवत्तदा। स्नपयामि महलिङ्गं कलशैश्शीत्तर्जलैः ॥’ चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकष्ठतः। कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रौद्रवपुर्धरः ॥’ इति। हीति प्रसिद्धौ। सर्वतीर्थेत्यादि। तदुक्तं ततैव—‘ज्ञानोदतीर्थपानीयैर्लिङ्गं यः स्नपयेत्सुधीः। सर्व

या चक्रेण मुरारिणा विरचिता यस्यां शिरशालनात्
स्थाणोः कर्णमणिः पपात तपसामृद्धीक्षणानन्दिनः ।
तीर्थैः पापविमोचनार्थमखिलैर्नित्यं शिवे सेविता
सेयं श्रीमणिकर्णिकोत्तमतमा जागर्ति तीरे तंव ॥ ९ ॥

सम्भ्रान्त्युद्भ्रान्तिनामप्रवलसहचरस्तावकैतत्तरथान्
दुष्टान् निष्कास्य दूरं सततमवति यः सज्जनानब्रदाता ।
सारुप्याधानदक्षं चिरनिचिततपस्साधितेशप्रसादं
यक्षेशं काशिरक्षानिरतमविरतं नौमि तं दण्डपाणिम् ॥ १० ॥

तीर्थेदैस्तेन ध्रुवं संस्नापितं भवेत् इति । ज्ञानद्रवेति । तथाच तत्रैव विश्वे
श्वरवचनम्—‘शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः । तच्च ज्ञानं द्रवी
भूतमिह मे महिमोदयात् ॥ अतो ज्ञानोदनामैतर्तीर्थं तैलोक्यविश्रुतम् ।’ इति, ‘ज्ञान
रूपोऽहमेवात् द्रवमूर्ति विधाय च । जाग्यविधवंसनं कुर्या कुर्या ज्ञानोपदेशनम् ॥’
इति च ॥ ८ ॥

येति ॥ मणिकर्णिकासंज्ञानिमित्तमाह—यस्यामित्यादिना । शिरशालने
हेतुं दर्शयति—तपसामित्यादि । तपसां विष्णुना चरितानां पञ्चाशत्सहस्रवार्षिकाणां
तपसाम् । उत्तमतमेति । ‘अहं स्नाम्यत्र सततमुमया सह पर्वसु । ब्रह्मणा
विष्णुना सार्धं महेन्द्रादिसुरर्षिभिः ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यपूर्वमिदं वचः ।
मणिकर्णीसमं तीर्थं नास्ति ब्रह्माण्डगोलके ॥ सर्वतीर्थाविगाहाच्च यत् पुण्यं स्या
न्नृणामिह । तत् पुण्यं कोटिगुणितं मणिकर्ण्येकमज्जनात् ॥’ इत्यादिवचनात् ।
विस्तरस्तु काशीखण्डे द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

सम्भ्रान्तीति ॥ सम्भ्रक आन्तिर्यस्मात्स सम्भ्रान्तिः । उत्कृष्टा आन्ति
र्यस्मात्स उद्भ्रान्तिः । तौ दुष्टनिष्कासनाय दण्डपाणेः सहचरौ प्रसिद्धौ । अन्न
दातेति । तथाच काशीखण्डे दण्डपाणिं प्रति महेश्वरवचनम्—‘त्वमन्नदः काशि
निवासिनां सदा’ इत्यादि । सारुप्याधानदक्षं काश्यामन्तकाले भक्तानां शिव
सारुप्योचितनेपथ्यविधानचतुरम् । तथाच तत्रैव भगवद्वचनम्—‘त्वमन्त्यभूषां कुरु
काशिवासिनां गळे सुनीलां भुजगेन्द्रकङ्गाम्’ इत्यादि । यक्षेशमिति । पूर्ण

अत्रागत्येशवाक्यात् प्रचुरतरपुरीभूतिदत्तायताथः
 संपूज्यैशानलिङ्गं विरतमथ दिवोदासमुद्वास्य मायी ।
 यः श्रीमान् बिन्दुतीर्थे तव लसति शिवे मुक्तिदो माधवाख्या
 नामार्थेनाभिविन्दोर्विशदयति युता यं श्रेये श्रेयसे तम् ॥ ११ ॥

गौरीशाङ्गानुसारं पुरमथनपुरं प्राप्य तत्ताद्वशश्री-
 लास्ये लोलः किलास्मन्नधितटमयि ते योऽनुमेनेऽधिवासम् ।
 तत्तद्वक्तानुकम्पाभरपरिकलितद्वादशात्मानमेन-
 इशान्त्यै वन्दे तमुज्जृम्भितनिविलतमःखण्डनं चण्डभानुम् ॥ १२ ॥

भद्रसुतो हरिकेशो नाम यक्षश्रेष्ठस्तमित्यर्थः । चिरकालचरितेन घोरेण तपसा
 भगवन्तमाराध्य तत्पसादेन काशीपालनरूपं भगवत्कैङ्गर्यमवासवानितीयं कथा काशी
 खण्डे द्वात्रिंशाध्याये समुपवर्णिता ॥ १० ॥

बिन्दुमाधवमनुसन्धते—अत्रेति ॥ अत काशयम् । आगत्य मन्दराद्रेः ।
 ईशवाक्यात् ईशस्य मन्दराचलनिवासिनः परमेश्वरस्य वाक्यात् ‘तथा त्वमपि
 मा कार्षीर्थं प्राप्तं प्रस्थितैः कृतम्’ इत्येवं रूपात् । भूतिदत्तेति । अनेन
 आयतयोरक्षणोस्साफल्यं निरतिशयपुरविभूतिदर्शनेनैव जातमिति सूचितम् । विरतं
 वैराग्ययुक्तम् । दिवोदासं तदास्यं काशीपालं राजानम् । उद्वास्य अन्यथा
 परमेश्वरस्य देवानाञ्च काशयां दुष्प्रवेशत्वादिति भावः । मायी मायया सौगतरूप
 धारी । श्रीमान् परित्राजिकारूपधारिण्या लक्ष्म्या सहितः । मायी श्रीमांश सन्
 उद्वास्येति सम्बन्धः । कथान्तरं सूचयति—प्राधवाख्येत्यादि । माधवाख्या
 अभिविन्दोः नामार्थेन नामैकदेशेन बिन्दुशब्देन युता सती यं विशदयति बोध
 यतीयन्वयः । तं बिन्दुमाधवम् । यच्छब्दयोद्दृयोः प्रतिशब्दोऽयम् । अभि
 बिन्दुर्नाम कश्चिन्महर्षिश्चिरं काशयां तपश्चार । ततस्तस्य वरप्रदानार्थमाख्यिर्भूतेन
 विष्णुना वरं पृष्ठोऽसौ ‘मदास्त्वार्धसहितनिजनाम्ना स्थिरमत्रैव निवस, एतदेव मद
 भिमतो’ वरः’ इत्युक्तवान् । तदनुसारेण भगवान् बिन्दुमाधवाख्यस्सन् तत्रैव बिन्दु
 तीर्थमध्यवास । कथेयं काशीखण्डे सुस्पष्टा ॥ ११ ॥

गौरीशाङ्गेति ॥ आज्ञास्वरूपञ्च काशीखण्डे षट्चत्वारिंशाध्याये—‘सप्ताश्व
 त्वरितो याहि पुरीं वाराणसीं शुभाम् । यत्रास्ति स दिवोदासो धर्ममूर्तिर्मही

निशितदशशतारं सूर्यकोटिप्रभं यो
नयनसरसिजार्चासुप्रसन्नो रथाङ्गम् ।
दितिजहननलीलं शार्ङ्गिणे कालरूपं
व्यतरदितिकृपालुस्तं भजे काशिकेशम्

॥ १३ ॥

इति गङ्गातरङ्गिण्यां त्रयोविंशस्तरः ॥

पतिः ॥ तस्य धर्मविरोधेन यथा तत्क्षेत्रमुद्वसेत् । तथा कुरुष्व भो क्षिप्रं माव
मंस्थाश्च तं नृपम् ॥’ इत्यादि । उद्वसेत् उच्छिन्नं भवेदिति तद्रथाख्या । लोल
इति । लोलत्वादेवास्य लोलार्कसंज्ञेति स्मर्यते तत्वैव । ‘तस्यार्कस्य मनो लोलं
यदासीत् काशिदर्शने । अतो लोलार्क इत्याख्या काश्यां जाता विवरवतः ॥’
इति । द्वादशात्मानमिति । द्वादशरूपमित्यर्थः । एषां नामानि च तत्वैवेत्यं
दर्शितानि—‘लोलार्क उत्तरार्कश्च साम्बादित्यस्तथैव च । चतुर्थो द्रुपदादित्यो
मयूखादित्य एव च । खखोत्कथारुणादित्यो वृद्धकेशवसंज्ञकौ ॥ दशमो विमला
दित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च । द्वादशश्च यमादित्यः काशीपुर्या घटोद्धव ॥ तमोधि
केभ्यो दुष्टेभ्यः क्षेत्रं रक्षन्त्यमी सदा ।’ इति । तमोधिकेभ्यः आत्यन्तिकताम
सेभ्य इति तद्रथाख्या ॥ १२ ॥

निशितेति ॥ नयनेत्यादि । नयनसरसिजार्चया स्वचक्षुषा कमलसहस्रं
पूर्यित्वा विहितया अर्चयेत्यर्थः । सुप्रसन्नः नियमपरिपालनेन सम्रीतः । रथाङ्गं
सुदर्शनम् । दितिजहननलीलम् असुरनिग्रह एव लीला क्रीडा यस्य तम् । काल
रूपमिति । उक्तञ्च भगवत्पादैः—‘आहुर्यस्य रथरूपं क्षणमुखमखिलं सूरयः काल
मेतं ध्वान्तस्यैकान्तमन्तं यदपि च परमं सर्वधान्नाश्च धाम । चक्रं तच्चक्रपाणे
दितिजतनुगङ्गद्रक्तधाराक्तधारम्’ इत्यादि । व्यतरदिति । अत्रेयं विष्णुपुराणादि
स्पष्टा कथा विज्ञेया । एकदा देवेन्द्रः स्वविशुद्धावलीभिः कैलासं गतः । तत्र
द्वास्थवेषं हरं प्रत्यजानन् समयं पृष्ठा तेन धिकृतः शको भिया पपात् ॥
ततः क्रुद्धस्य हरस्य ललाटाक्षिस्फुलिङ्गपरिणतो जलन्धरासुरो हरदत्तवरदपितस्सन् लोका
नपीडयत् । तमायुधाद्यप्रधर्ष जिधांसुभिरमरैभ्यर्थितो हरस्सिद्धवेषधरः पृथिव्यां चक्रा
कारं पादाङ्गुष्ठेन लिखित्वा बलदिवक्षयेव ‘इदमुद्धर’ इत्युक्तस्तथा तदुद्धारमालेण सौऽसुरो

चतुर्विंशतरङ्गः ।

वन्देऽहं त्रिपुरारिराजनगरीमेतां शिवे पात्रनीं
 देवीदेहसमुत्थिताभिरभितः संरक्षितां शक्तिभिः ।
 ये नामाधिवसन्ति गर्भवसतेर्भीता निरस्याखिलं
 मृत्युं मित्रमिव प्रतीक्ष्य कृतिनस्त्वद्भूषितां मुक्तिदाम् ॥ १ ॥

हतः । तच्चकं कमलनियमाराधनं कृतवते हरये ददौ । पुनर्दक्षयागे तच्चकं
 हरिणा प्रयुक्तं वीरभद्रमालाकपालकबलितम् । पुनः कालान्तरे एकस्व कमलस्या
 लाभान्नियतकमलाराधनभङ्गभीतेन मुकुन्देन स्वनेत्रमुपदीकृत्य प्रसन्नात् परमेश्वरात्
 तच्चकमवापेति । लिङ्गपुराणे, ‘एवमुक्त्वा ददौ चक्रं सूर्यायुतसमप्रभम् । नेत्रं च
 नेता जगतां प्रभोर्वै पद्मसन्निभम् ॥’ तदा लोकास्तु तं प्राहुः पद्माक्ष इति सुत्रताः ।
 दत्तैव नयनं चक्रं विष्णवे नीललोहितः ॥ पर्पर्शं च कराभ्यां वै सुशुभाभ्यामुवाच
 ह इति । ब्रह्मण्डपुराणेच, ‘चक्रं जलन्धरवधाय शिवेन पूर्वं यन्निर्मितं सवितु
 कोटिसमानकान्ति’ इति । तत्वैवोत्तरभागे हयग्रीवागस्त्यसंवादे, ‘शरैरजेयमालोक्य
 वीरभद्रं जनार्दनः । यत्प्राक्षिप्तसहस्रां चक्रं लोकभयङ्गरम् ॥’ इति च । तत्वैव विष्णु
 वचनम्—‘वीरभद्र महाभाग स्थाने तव पराक्रमः । वज्रादपि महाभीमं गिरि
 कोटिप्रभेदनम् ॥’ दुर्धर्षमपि मच्चकं यत्त्वयाऽलिङ्गितं हठात् । तस्मादद्य
 शिवद्वोहकारिणं जहि दुर्धियम् ॥ कालान्तरे महेशस्य कृत्वा च बहुधा तपः ।
 अहं प्राप्स्यामि मच्चकं त्वद्गुरोः परमेश्वरात्’ इति । उक्तच्च दीक्षितचरणैः—
 ‘नेत्रेण स्वेन साकं दशशतकमलैर्विष्णुना पूजितत्वात्तस्मै चक्रप्रदानादपि च पशुपतिः
 सर्वदेवप्रकृष्टः’ इति, ‘नेत्राभ्योजसमर्पणेन हरये तुष्टो रथाङ्गं ददौ’ इति,
 ‘स्वच्छन्दं चरतो हि यस्य चरणाङ्गुष्ठाग्रसम्पादिता रेखा काचन हेतिराजपदवीं प्राप्ता
 जगद्विश्रुता । लब्धा दैत्यमिदा तपोभिरुपदीकृत्य स्वकं लोचनम्’ इति च ॥ १३ ॥

वन्द इति ॥ अभितः संरक्षितां शक्तिभिरिति । तथाच काशीखण्डे—
 ‘तयोर्भगवती देवी स्वशरीरसमुद्भवा । शक्तीरुत्पादयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥’
 इति, ‘ताः काशीं परिरक्षन्ति चतुर्दिक्षूद्यतायुधाः’ इति च । मित्रमिव प्रतीक्ष्येति ।

संख्यातीतानि यानि त्रिदिववलिपुरीभूतलस्थैरनेकै-
लिङ्गानि स्थापितानि स्मरहरनगरे यानि तीर्थानि चास्मिन् ।
स्मृत्या प्राग्जन्मकोटीकृतदुरितचयोऽन्मूलविध्वंसकेभ्य-
स्तेभ्यो लोकोत्तरेभ्यः प्रणतिमुपगतस्सर्वदा सर्वदेभ्यः ॥ २ ॥

कृतकृत्यत्वादिति भावः । तदुक्तमभियुक्तैः—‘कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रिय मिवातिथिम् । प्रायेण कृत कृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः ॥’ यद्वा, काशीमरणस्य सद्यो मुक्तिफलकत्वेन नितरां काम्यत्वादिति भावः । ननु काश्यां मरणसामान्यस्यैव मुक्तिफलकत्वे उद्घन्धनादिना स्वयं मरणाश्रयणस्यैव युक्तत्वात् किमर्थं कालप्रतीक्षा, नच दुर्मरणदोषः शङ्कयः, ‘सूच्यग्रमात्रमपि नास्ति ममास्पदेऽस्मिन् स्थानं सुरेश्वरि मृतस्य न यत मुक्तिः । भूमौ जले वियति वाऽशुचि मध्यतो वा सर्पाश्चिदस्यु पविभिर्निहतस्य जन्तोः ॥’ इति पाञ्चोक्त्या दुर्मरणस्याप्यत्र मुक्तिफलकत्वावग मेन निर्देषित्वादिति चेत्र, ‘कालेनोपरता यान्ति शिवसायुज्यमुत्तमम्’ इति मात्स्य वचनस्य, ‘त्यक्तासुरत स्वयमेव काले मामेव भक्तः प्रविशेद्विशङ्कः’ इति सन त्कुमारवचनस्य चानुरोधेनात्महत्याव्यतिरिक्तदुर्मरणस्यैवात्राभिप्रेतत्वात् । काले नेत्यस्य स्वरसतः उपरमे एवान्वयात् । प्रायोपवेशनाभिप्रवैश्योस्तु वचनान्तरबलाद्वोषा भावः । तदुक्तं मात्स्ये—‘अभिप्रवेशं ये कुर्याविमुक्ते विधानतः । प्रविशन्ति मुखं ते मे निस्सन्दिग्धं वरानने ॥’ ‘तथा कुर्वन्त्यनशनं ये तु मद्भक्ताः कृत निश्चयाः । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥’ इति । काशीखण्डेषि, ‘विना त्मघातमीशान त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् । नैश्रेयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ॥’ इति । प्रायोपवेशनं त्यक्त्वा आत्मघातं विनेति सम्बन्धः । स्पष्टैतत्तिस्थली सेतौ । ॥ १ ॥

संख्येति ॥ लिङ्गानीति । लिङ्गशब्दार्थनिरुक्तिरेव पाञ्चे—‘लिङ्गं लिङ्गशरीरस्य विश्लेषं गमयेत् परम् । तेन लिङ्गमिति रुद्यात्मपवर्गेकसाधनम् ॥’ इति । स्मृत्या स्मृतिमात्रेण । उन्मूलविध्वंसकेभ्यः उन्मूलं मूलरहितं यथा तथा विध्वंस केभ्यः । सवासनं नाशकेभ्यः इति यावत् । सर्वदेभ्यः निखिलाभीष्टप्रदातृभ्यः ॥ २ ॥

सङ्गाद्विशेषयति यत् किल धूतपापा
 सूर्यात्मजा च वरणा च सरस्वती च ।
 तीर्थेऽत्र पञ्चनदनान्नि कदा नु भूयः
 स्नायामि केशवनुते तव दिव्यगङ्गे   ॥ ३ ॥

भूयोऽसिसम्भेददशाश्वमेधपादोदकाभ्येत्य कदाऽत युष्मान् ।
 पञ्चोत्तमान् पञ्चनदाश्रयेयं गङ्गानहं श्रीमणिकर्णि हृष्टः   ॥ ४ ॥

काशीसारं सकलकलुषोन्मूलनं मोहगाढ-
 ध्वान्तच्छेदि तिपुररिपुणा मुक्तिलक्ष्म्याप्यमुक्तम् ।
 अन्तर्गेहं तव करुणया किञ्च भूयोऽविलङ्घं
 ज्योतीरूपं जननि जननोच्छित्तये संश्रयिष्ये   ॥ ५ ॥

सङ्गादिति ॥ सङ्गात् स्वसङ्गात् । विशेषयति सर्वातिगं करोति । यत्
 पञ्चनदतीर्थम् । किलेति पुराणप्रसिद्धौ । पञ्चनदनान्नि पञ्चानां नदीनां समाहारः
 पञ्चनदं तत्त्वान्नि । नद्यश्च परिगणिताश्वत्वारः गङ्गा च । तदुक्तम्—‘वरणा धूतपापा
 च पुण्यतोया सरस्वती । गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनदोऽत कीर्तिः ॥’ इति ।
 अस्यैव नामान्तरं विष्णुपादोदकमिति । अस्य तीर्थस्य उत्पत्त्यादिप्रकारः काशीखण्डे
 एकोनषष्ठितमाध्याये सम्यगुपवर्णितः । केशवनुते आदिकेशवक्षाखिते इति तीर्थविशे
 षणम् । श्लाघा च तत्वैव—‘अगण्या अपि वैकुण्ठ गुणा विगणिता मया । क क्षीर
 नीरधौ सन्ति तावन्तो निर्मला गुणाः ॥ यावन्तो विजयन्तेऽत्र काश्यां पञ्चनदे हृदे ।’
 इत्यादिरूपा   ॥ ३ ॥

भूय इति ॥ भूयः कदा अत्राभ्येत्य युष्मानाश्रयेयमिति सम्बन्धः । असि
 सम्भेदेत्यादि । एतानि पञ्च गङ्गासम्बन्धीनि महातीर्थानि प्रसिद्धानि   ॥ ४ ॥

काशीति ॥ सकलेति । अन्तर्गेहकृतपापव्यतिरिक्तसकलपापनिर्मूलनमित्यर्थः ।
 ‘अन्यक्षेत्रे कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति’ इति प्रक्रम्योक्तं ब्रह्मवैवर्ते—‘वाराणस्यां कृतं
 पापमन्तर्गेहे विनश्यति । अन्तर्गेहे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥’ इति   ॥ ५ ॥

देवा हि सन्ति पथि तीर्थगणाश्च तेषां
सेवानुबन्धे शिवलिङ्गचयाञ्चितायाः ।
काश्याः प्रदक्षिणमनन्तफलप्रदं मे
किं साधयेत् करुणा तव विश्वमातः ॥ ६ ॥

भक्त्यापगागळदुदारभवच्चरित्र-
गीतामृतानि ननु कर्णरसायनानि ।
कामं निषीय तटमेतदपेततापं
भूयः कदा पुनरहं स्थिरधीः श्रियष्ये ॥ ७ ॥

सद्द्विमुक्तगाले प्राप्तुं ब्रह्मोपदेशमीशानात् ।
तीरे तव कृपयाऽस्मिन्स्मत्प्राणाः प्रयान्तु भद्रेण ॥ ८ ॥

भूयो भूधरपृष्ठघट्टनघनाघोषाद्वहासा महा-
गर्तावर्तसहस्रवक्त्रविसर्तफेनोग्रदंष्ट्रावली ।
अञ्चन्मत्स्यसमाश्रिता परिचलद्वेणी तरङ्गच्छटा-
चञ्चत्खड्गलताऽम्ब संसृतिपिशाचोचाटनी जृम्भसे ॥ ९ ॥

देवा इति ॥ पथि प्रदक्षिणमार्गे । सेवानुबन्धीति प्रदक्षिणविशेषणम् । काश्याः
पञ्चक्रोश्याः । अनन्तफलप्रदमिति । प्रदक्षिणमन्तर्गेहकृतपापस्याप्यपनोदकं भवतीति
बोध्यम् । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—‘वज्रलेपच्छिदं हेतत् पञ्चक्रोशप्रदक्षिणम्’ इति ॥ ६ ॥

भक्त्येति ॥ भक्तिरेवापगा तस्या गळदित्यर्थः । नन्वित्यामन्त्रणे । कर्णरसा
यनानीति । कर्णसन्तर्पणानीत्यर्थः । भक्त्यापगागळदिति कर्णरसायनानीति च
विशेषणाभ्यां गीतामृतस्य प्रसिद्धामृताद्वयतिरेक उक्तः ॥ ७ ॥

सद्द्विरिति ॥ विमुक्तगाले अस्मिन् तीरे इति योजना । भद्रेण सुखेन ।
रोगादिकृतभूरिक्षेण विना इति यावत् ॥ ८ ॥

भूय इति ॥ भूधरेति । भूधरपृष्ठे यत् घट्टनम् आस्फालनं तज्जन्य
घनाघोष एवाद्वहासो यस्याः सा । महेति । महागर्तेषु ये आवर्ताः जलब्रमाः
त एव सहस्रवक्ताणि तेभ्यः विसरन्ती बहिःस्फुरन्ती फेनोग्रदंष्ट्रावली यस्यास्तथा

मञ्जन्मञ्जदनेकलोकविविधव्यापारजातध्वनि-

प्रोन्मीलच्छ्रुतिमोहनं चलशिरस्तीरद्गुमश्लाघितम् ।

मातस्तावकतुङ्गवीचिनिनदं त्वत्तीर्थर्निमञ्जना-

न्मुक्तानामनुमोदगानमिव किं श्रोष्यामि हृष्यामि च ॥ १० ॥

कारुण्यं तावकीनं जयति धरणिभृत्पुत्रि येनाद्रिता त्वं

त्यक्त्वा धाम स्वमुच्चं विगणितवहुदीर्घाध्वसश्चारखेदा ।

मन्दस्मेराब्जवक्त्रा विविधगतिमहारोधमुदधूय भूय-

स्तापं निर्वापयन्ती परिचलसि जगजीवनं साधयन्ती ॥ ११ ॥

इच्छन्ती भूचराघशममिह नभोमार्गतोऽभ्यापयन्ती

गच्छन्ती कर्षयन्ती सुरतटिनि गभीरारवैर्दिग्विभागान् ।

व्याधूतोतुङ्गवीचीनिचयजयपटीमुत्क्षपन्ती हरन्ती

रागाद्युग्रारिंग मम मनसि वियद्वाहिनी व्याचकाधि ॥ १२ ॥

भूता । अञ्चदिति । अञ्चन्तं शोभमानं मत्स्यं समाश्रिता अघिष्ठिता, गङ्गाया मत्स्यवाहनत्वात् । अञ्चन्मस्त्यैः समाश्रिता इति च । परीति । परिचलन्ती वेणी प्रवाह एव इव च वेणी यस्यास्सा । अत्र विशेषणैः पिशाचसमुत्सारकं भीषणभीषणं रूपं प्रदर्शितम् ॥ ९ ॥

मञ्जदिति ॥ विविधव्यापारेति । वस्त्रक्षाळनादिनानाव्यापारेत्यर्थः । ध्वनीति । ध्वनिभिः प्रोन्मीलन्त्या श्रुत्या मोहनम् । श्रुतिर्नाम स्वरारभ्यावयवः शब्दविशेषः । तदुक्तम्—‘प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते हस्तमातकः । सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरा वयवलक्षणा ॥’ इति । हृष्यामीति गानश्रवणेन हृष्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥

कारुण्यमिति ॥ धरणिभृत्पुत्रीति । हिमवत्पुत्रि, राजपुत्रीति चार्थः । आद्रिता द्रवीभूता, पक्षे आद्रचित्ता । धाम स्वं स्वकीयं स्थानम् । मन्देति । मन्दस्मेरं अब्जमेव वक्त्रम्, पक्षे अब्जमिव वक्त्रं यस्याः सेत्यर्थः । मन्दस्मेराब्ज वक्त्रा सती उद्धूयेति सम्बन्धः । तथाच मार्गरोधमसारं मत्वा सोपहासमना दृत्यैव पुरोगतिरिति भावः । जीवनं जलम्, धान्यादिजीविका च ॥ ११ ॥

इच्छन्तीति ॥ भूचरेति । भूचराणां प्राणिनामघस्य पापस्य दुःखस्य च प्रशम मित्यर्थः । दिग्विभागानिति । दिग्विभागान् कम्पयन्ती सती गच्छन्तीति योजना

अम्बापराधमस्तिलं दयया क्षमस्त्र

संसारघोरतरसागरगाढमग्रम् ।

स्वलौकवाहिनि समुद्रं मामनन्य-

नाथं तवाङ्गिरकमलं शरणं गतोऽस्मि

॥ १३ ॥

आहृत्यान्यकवीश्वरैर्विरचिताः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः

कृत्वा वर्णपदादिभेदकलनैर्यतां द्विरूपाकृतीः ।

मातस्त्वत्पदपश्योरुपहरोम्यारोप्य चात्मीयतां

कारुण्यान्मम साहसं जडमतेरेतत्त्वया क्षम्यताम्

॥ १४ ॥

रागेति । रागादय एव इव च उग्राः प्रयस्तेषां वर्गम् । वियद्वाहिनीति । वाहिनीशब्दोऽत नर्थकः । पक्षे सेनार्थकः । वियत्सेनेत्यर्थः । ‘स्वन्त्यामपि वाहिनी’ इति, ‘धजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चभूः’ इति चामरः । व्यचकाधीति । ‘चकासू दीसौ’ इति धातौः लोटि सिपि ‘शङ्खः’ इत्यादिना ‘हेष्ठौ धि च’ इति सकारलेपे चकाधि इति रूपम्

॥ १२ ॥

अम्बेति ॥ घोरतरेति । यादोगणागाधत्वादिना महाभयङ्करेत्यर्थः । गाढेति । नितन्तेत्यर्थः

॥ १३ ॥

स्वकृतिं भगवत्यामर्पयन् क्षमां प्रार्थयते—आहृत्येति ॥ आहृत्य इतस्ततः सम्पाद्य । अन्यकवीश्वरैः श्रीमदाचार्यपाददीक्षितजगन्नाथप्रभृतिभिर्महाकविभिः । सुधा स्यन्दिनीरिति । गुणान्तराणामप्युपलक्षणम् । कृत्वेति । यत्तांद्विरूपाकृतीः कृत्वेति योजना । वर्णेति । वर्णानां तद्रत्नामाक्षराणां पदानां सुसिङ्गन्तरूपाणाम् । आदिना अलङ्कारादिपरिग्रहः । भेदस्य व्यत्यासस्य कलनं करणं तत्स्थाने स्वयंकृतानां योजनं तैरित्यर्थः । यत्तात् यत्तेन । वर्णादिभेदकलनमपि महाश्रमसाध्यमिति भावः । विरूपा कृतीरिति । तथापि विरूपीकरणमेव जातमिति भावः । आत्मीयतां स्वकर्तृकत्वम् । आरोप्य प्रकल्प्य । स्वकर्तृकत्वमभिमन्येत्यर्थः । परेषां तथा प्रतीतिमुत्पाद्येति यावत् । जडमतेरिति । स्वयं निर्मणे अशक्ततायां हेतुगर्भमिदम् । एतत् अपहरणादिरूपम् । अत्र अनवद्यवपुषां परकीयकन्यकानां वर्णविनिमयपादभञ्जनादिना विरूपीकरणरूपखल वृत्तान्तस्य प्रतीत्या समाप्तोऽस्ति:

॥ १४ ॥

नमोऽस्तु जगदम्ब ते पदसरोरुहे निश्चलं
 मनस्तु शशिभास्वरे वपुषि लोचनेऽभ्यर्चने ।
 करौ स्तुतिविधौ वचो विविधसत्कथासु श्रुती
 प्रदक्षिणविधौ पदे परमितो न याचे मनःक् ॥ १५ ॥
 अपजयमभिनीय श्रीधरान्नैजसेवा-
 कलितविविधभूतेवाणसंग्रामभूमौ ।
 व्यतनुत विशदां यः स्वीयभक्तानुकम्पां
 भुवनकलनकेळिं विश्वनाथं तमीडे ॥ १६ ॥
 इति गङ्गातरङ्गिण्यां द्वार्चिंशस्तरङ्गः ॥

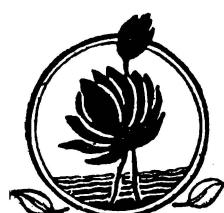
नमोऽस्त्विति ॥ तुरेवार्थः सप्तम्यन्तैः सर्वैः सप्तम्यध्यते । लोचने इति ।
 द्विवचनान्तेषु सर्वत्र स्तामिति वचनविपरिणामेन योजनीयम् । श्रुती श्रवणे ।
 प्रदक्षिणविधाविति । ‘वाचि स्तोत्रं हृदि ध्यानं करे चाञ्छलिरेव च । पदे चङ्क
 मणं चैव चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥’ इत्युक्तलक्षणस्य प्रदक्षिणपदमुख्यार्थत्वेषि चङ्क
 मणमात्रमत्र विवक्षितम् । स्तोत्रादीनां पदान्तरेणैव लाभादिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

अपजयमिति ॥ अभिनीयेति । शिवस्य न वस्तुतः पराभूतिः, किन्तु
 औदासीन्यावलम्बनमेवेति भावः । नन्वत्र औदासीन्येनावस्थानमयुक्तम्, शिवेन
 परमशास्त्रभवस्य बाणस्य पुत्रत्वेन परिगृह्य स्कन्दानुजोऽयमिति देव्यै समर्पितत्वात् ,
 स्कान्देनानुजत्वेनोपलालितत्वाच्चेति चेत्सत्यम्, तस्यासुरभावविलोपनार्थमेव भग
 वता इत्थमाचरितमिति बोध्यम् । पुरा किल बाणासुरः ऊष्मलदोससहस्रवीर्य
 दर्पितः कण्डूभरप्रशान्त्यर्थं युद्धमतितरामर्भर्थयमानः शिवेन वरदानव्याजेन शसः ।
 तदुक्तं हरिविशेषे—‘ततः प्रहस्य भगवानब्रवीद्वृषभध्वजः । भविता बाण युद्धं ते यदा
 तच्छृणु दानव ॥ ध्वजस्यास्य यदा भङ्गस्तव तात भविष्यति । स्वस्थाने स्थापित
 स्याथ तदा युद्धं भविष्यति ॥’ इति । अत्र प्रहस्येत्युक्त्या, स्वगृहस्थापितमयूरध्वज
 पतनरूपदुर्निमित्तोद्भवनानन्तरं युद्धं भविष्यतीत्युक्त्या च भाविनि युद्धे तस्यावश्यं
 पराजयो भविष्यतीति सूचितम् । अत्रार्थे पुराणान्तरवचनान्यपि द्रष्टव्यानि । अपि
 च भक्तावतंसप्तविष्णोः स्वाधिकमहिमाविष्करणार्थमुचितमेवौदासीःयं परमेश्वरस्य ।
 रीतिमिमामेवानुससार भारतयुद्धे अनायुध एव पाण्डवजयान्तं युद्धं निर्दत्तदिष्ट्या

मीति स्वप्रतिज्ञामपहाय ‘त्वामायुधं ग्राहयिष्यामि’ इति स्वभक्तस्य भीष्मस्य प्रतिज्ञां पालयन् भगवान् श्रीकृष्णोपि । तदुक्तं दीक्षितैः—‘शैली च ते समुदिता शशिखण्डचूड भक्ते विभावयसि यद्भवतोऽधिकत्वम् । आदाय चक्रमभिदीत्य नदीतनूजं यामेव सोप्यनुसार यदुप्रवीरः ॥’ इति । विविधभूतेरिति । ‘कदाचित् समरं प्राप्य भविष्यसि ममाधिकः’ इत्युक्तं द्रोणपर्वणि । हरिवंशे पारिजातहरण सामर्थ्यलाभार्थं शिवं प्रसादितवन्तं कृष्णं प्रति ‘पुरा मैनाकमाश्रित्य तपस्त्वमकरो र्यदा । तदा मम वचः कृष्ण संस्मृत्य स्थैर्यमाप्नुहि ॥’ अवध्यस्त्वमजयश्च मत्तश्शूरतरस्तथा । भवितासीत्यबोचं यत्तत्थैव न चान्यथा ॥’ इति । एव मादिवचनसिद्धनानाविधमहिमाकरादित्यर्थः । भुवनेति । भुवनानां करुनं करणं प्रसनन्नं केलिः लीला यस्य तथाभूतम् । अनेनापि पराजयाभिनीतिमालमिति सूचितम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतर्कस्तवव्याख्यायां द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥

सम्भृत्य नानागमकाननान्तात् पुष्पाणि भवत्या कलितो मयाऽदम् ।
टीकाप्रसूनाञ्जलिरम्ब भूयात्तवामितामोदविधानहेतुः ॥

इति गङ्गातरङ्गिणीटिपण्यां चतुर्विंशत्स्तरङ्गः ।

विश्वनाथाष्टकम् ।

त्रिभुवनमस्तिलं यद्वयासमित्यादरेण
 प्रणमति शतरुद्री पावनी वेदसारः ।
 अपि च बहुविधं यद्विश्वविश्वाधिपत्यं
 प्रथयति भज चेतस्तं सदा काशिकेशम् ॥ १ ॥

त्रिभुवनमिति ॥ यद्वयासं येन व्यासम् । अन्तर्यामिरूपेण उपादानरूपेण
 चेति भावः । इतीति । मत्वेति गम्यते । अत एवाप्रयोगः । आदरेण भक्ति
 श्रद्धाद्यतिशयेन । अत एव द्वितीयाद्यनुवाकेषु प्रतिमन्त्रमादावन्ते च नमस्कारः
 कृतः । प्रणमति श्वपचादिप्रत्येकरूपेण सामान्यरूपेण च नमति । शतरुद्रीति ।
 शतं रुद्राः प्रतिपाद्यत्वेनास्यामिति व्युत्पत्त्या शतरुद्रीयपरा । अत शतपदमानन्त्य
 परम्, ‘शतमनन्तं भवति’ इति श्रुतेः । ‘शतं सहस्रमयुतमित्यनन्तस्य वाचकम्’
 इति निखण्टूकेश्च अनन्ताश्चेह रुद्राः प्रतिपाद्यन्ते, ‘सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्राः
 अधिभूम्याम्, ये चेमां रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशः’ इति श्रवणात् ।
 पावनीति । ‘यः शतरुद्रीयमधीते सोऽभिपूतो भवति, कृत्याकृत्यात् पूतो भवति’
 इत्यादिश्रुतेः, ‘मध्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
 भस्मच्छब्दो भस्मशश्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥’ इति शातातपवचनात्,
 ‘एकादशगुणान् वापि रुद्रानावृत्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात
 संशयः ॥’ इत्यतिवचनात्, ‘सुरापी स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः । सहस्र
 शीर्षजापी च मुच्यते सर्वकिलिवैः ॥’ इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । इदमुपलक्षणं
 पुरुषार्थसिद्धेरपि, ‘अथैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः—किञ्चप्येनामृतत्वं ब्रूहीति । मोक्ष
 साधनजप्यप्रश्ने सहोवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रीयेणेति इति, ‘एतानि ह वा अमृतस्य
 नामधेयानि, एतैर्ह वा अमृतो भवति’ इत्यादिश्रुत्या नानापुराणोपबृंहितया

मोक्षसाधनत्वसिद्धेः । ‘वृक्षस्य मूलसेकेन शाखाः पुण्यन्ति वै यथा । शिवे
रुद्रजपात् प्रीते प्रीता एवान्यदेवताः ॥ अतो रुद्रजपादेव भुक्तिमुक्ती ब्रह्मसिद्धयतः ॥’
इति सूतसंहितोक्तरीत्या परमेश्वरं प्रीणयतः श्रीरुद्राध्यायिनः तदवयवेन्द्रादिप्रीति
फलभूतस्वर्गादितुच्छफलपेक्षासत्त्वे तेषां फलानामहमहमिकया स्वत एव पुरोऽव
स्थानस्य ‘यदिदिच्छन् जपेततदाम्भोति हि न संशयः’, ‘तदेतत् पापक्षयार्थी व्याधि
मोचनार्थी श्रीकामश्शान्तिकाम आयुष्काम आरोग्यकामश्च कुर्यात्, एतत् सर्व
माम्भोति’ इत्यादिवचनसिद्धत्वाच्च । वेदसारं इति । सर्वेषां वेदानां सारः प्रधा
नमित्यर्थः । अयं भावः—‘सर्वोपनिषदां सारं रुद्राध्यायं च दत्तवान् । सर्वोप
निषदां सारो रुद्राध्यायस्समर्थितः ॥ भोगार्थिनो मुमुक्षोर्वा प्रायश्चित्तार्थिनोपि
वा । रुद्रोपनिषदं मुक्त्वा गतिरन्या न विद्यते ॥’ इत्यादिपुराणवचनैरूपनिष
त्सारत्वे सिद्धे सुतरां वेदसारत्वसिद्धिः । एवं कूर्मे, ‘अध्यायं शतरुद्रीयं यजुषां सार
मुत्तमम् । जपस्वानन्यचेतस्को मृग्येवासक्तचेतसा ॥ ब्रह्मचारी मिताहारो भस्म
निष्ठः समाहितः । जपेदामरणाद्गुदं स याति परमां गतिम् ॥’ इति वसुमनसं राजर्षिं
प्रति परमेश्वरवचनम् । तत्र यजुषां सारमिति यजुस्सारत्वैव यजुवेदोत्तमत्वे
सिद्धे पुनरुत्तमपदम् ऋग्वेदाद्यपेक्षयाप्युत्तमत्वलभायेत्यर्थात् सर्ववेदोत्तमत्वसिद्धिः । एवं
मानुशासनिके पर्वणि, ‘वेदे चास्य विदुः प्राज्ञाः शतरुद्रीयमुत्तमम्’ इति वचनेन,
‘वेदे चास्य समाप्तां शतरुद्रीयमुत्तमम्’ इति वचनेन, ‘विद्यासु श्रुतिरुक्तृष्टा रुद्रैका
दशिनी श्रुतौ’ इति शिवागमरहस्यवचनेन, ‘वेदसारेण देवेशं महान्तं समुपासते’
इति शिवभक्तविलासवचनेन च कण्ठत एव श्रीरुद्रस्य वेदोत्तमत्वं प्रतिपादितमिति ।
बहुविधमिति । तथाच श्रूयते—‘नमो हिरण्यबाहवे नमो भवस्य हैत्यै जगतां
पतये नमः’ इति च । अत्र भाष्यम्—इत्थं नमो हिरण्यबाहवे इत्यादिभिः
पञ्चमिर्मनैः दिगादिकतिपयवस्त्वाधिपत्यदर्शनपूर्वेकमीश्वरौ नमस्कृतः, इदानीं
प्रतिवस्त्वाधिपत्यपूर्वकनमस्कारस्याशक्यतया जगत्पतित्वेन तत्त्वमस्कर्तुं षष्ठो मन्त्रः
प्रयुक्तः नमो भवस्येति । भवः संसारः तस्य छेदने हेतिः आयुधम् । संसार
वृक्षस्य छेतेत्यर्थः । स्थावरजङ्गमानां लोकानां स्वामी जगतां पतिः तस्मै
नम इति

दितिजविजयद्वामान् ग्राहयामास कृत्वा
दहनमपि समीरं कुण्ठशक्तीं तृणेपि ।
निजबलममरान् यो यक्षरूपी मृढान्याः
सुविदितनिजतच्चं नौमि तं काशिकेशम् ॥ २ ॥

उदयति कृतवादाः स्वर्गिणः कौस्तुभादौ
कदुतरगरक्ले तु प्राद्रवद्दूरदूरम् ।
दुहिणमुखनुतो यो विष्टपे क्षिष्टचेष्टे
तदपिबद्विशङ्कं नौमि तं विश्वनाथम् ॥ ३ ॥

तलवकारिणामुपनिषदि पुरा देवासुरयुद्धे स्वस्वमहिम्नैव जयो जात इति
गर्विष्ठानां देवानां दर्पमपनेतुं तेषां पुरतो यक्षरूपेण शिवः प्रादुर्भूय निजस्वरूप
जिज्ञासुनां देवानां प्रेरणया समीपमागतस्य सकलजगद्वहनसामर्थ्यमदावलिसस्यामे:
पुरतस्तृणमेकं निधाय तावन्मात्रमपि दग्धुं तस्यासामर्थ्यम्, तथैव वायोस्त
चालयितुमप्यशक्तिमापाद्य स्वयं तिरोदधे । ततः कोऽसौ यक्षरूपी दिव्यः पुरुष
इति जिज्ञासया खिद्यतां देवानां पुरस्तात्तस्वरूपेषदिदिक्षया परब्रह्मविद्याधिदेवता भग
वती हैमवती उमा स्वयमाविर्भूय ‘परमेश्वर एव यक्षरूपेणादिरासीत्’ इत्युपदिदेश ।
देवाश्च पारमेश्वरमेव तं जयमहिमानमन्वजानन्नित्युपास्यानं श्रूयते । प्रपञ्चित
श्वैतद्ब्रह्मगीतायां चतुर्थाध्याये । तदेतत् संक्षेपतो निबध्नाति—दितिजेति ॥
मृढान्याः पार्वत्यास्सकाशात् । तदुपदेशादिति यावत् । सुविदितेति । सुविदितः देवैः
सम्यक् ज्ञातः महिमा यस्य तम् । तथाच श्रूयते—‘सा ब्रह्मेति होवाच, ब्रह्मणो
वा एतद्विजये महीयध्वमिति । ततो हैव विदाच्चकार ब्रह्मेति’ इति । अतैवं व्याख्या—
सा ब्रह्मेति होवाचेति । ब्रह्मैव यक्षरूपेण युष्मन्मोहशमनाय प्रादुर्भूतम्, अतो
ब्रह्मसम्बन्धिनि विजये निमित्ते पूजां प्राप्नुवत । अस्माभिरेव विजयः कृत इति
दुरभिमानस्यक्तव्य इत्यर्थः । ततो हैवेति । तदुपदेशादेव ब्रह्मेति ज्ञातवानिन्द्र
इत्यर्थ इति ॥ २ ॥

उदयतीति ॥ उदयति आविर्भवति सति । कृतवादा इति । कृतः प्रकान्तः
ममेदं ममेदमित्येवंरूपः परस्परकलहो यैस्ताद्वशा इत्यर्थः । कौस्तुभादावित्यादि

गृहपतिनृष्टसुनुश्वेतगोपोपमन्यु-
 प्रभृतिषु परिण्टस्फीतभक्तानुकम्पम् ।
 हरिमुखविबुधार्दीसेवितागस्त्युपास्यं
 चपलहृदय काश्यामाश्रयाकाशकेशम् || ४ ||

पदेन अप्सरोगणादिपरिग्रहः । विष्टपे इति । हरिमुखादिदेवसङ्घे इत्यर्थः ।
 क्लिष्टचेष्ट इति । क्लिष्टाः ऊप्तापादूदुशकाः चेष्टाः स्वस्ववृत्तयो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः ।
 तदुक्तं व्यासेन—‘यः क्षीराढ्बेर्मन्दराधातजातो ज्वालामाली कालकूटोऽतिभीमः ।
 तं सोहुं वा कोऽपरोऽभून्महेशाद्यत्कीलाभिः कृष्णतामाप विष्णुः ॥’ इति ॥ ३ ॥

गृहपतीति ॥ गृहपतिः तत्त्वामा विश्वानरनाम्भः काशीमागत्य वर्षमेकं परमेश्वरसद्वशपुत्रकामनया वीरेश्वरलिङ्गसेवां कृतवतः ऋस्यचित् ब्राह्मणस्य तद्वरप्रभा वेण शुचिष्मत्यां जात एकः पुत्रः । श्रीनारदमुखादवगतासन्नमुत्युः स बालः परमेश्वरमाराध्य मृत्योर्मोर्चनं हविर्भेदत्रृत्वदिक्पालकत्वादिकं चावापेत्युपास्यायते काशीखण्डे एकादशाध्याये । अयमेव गृहपतिर्वैश्वानरः सःक्षादभिः । नृपसूनुः भद्रसेननामककाशीराजस्य सुधर्मनामा पुत्रः । द्वादशवयस्कस्यास्य राजकुमारस्य मृत्यु निवारणकथा ब्रह्मोत्तरखण्डे सविस्तरं प्रपञ्चिता । श्वेतो नाम शिलादनामकमुनेः मृत्यु झयसुतकामनया चिरकालं विहिततपसा प्रसन्नात् परमेश्वरालङ्घः पुत्रः । तदुक्तं काशीखण्डे—‘मृत्युञ्जयं सुतं लेखे शिलादोप्यनपत्यवान्’ इति । अस्यैव श्वेतकेतुरिति नामान्तरम् । अयमेव नन्दीति प्रसिद्धः परमशास्त्रभवः । अयं काशीमागत्य चिरकालं परमेश्वरमारराध । तदन्तरे कालागतेन यमेन पाशबद्धं पूजाद्यग्रं तं लिङ्गादावि र्भूय विश्वनाथो रक्षेति लैङ्गे उपाख्यायते । परमेश्वरो निजाराधनरतं श्वेतं स्वपुरं नेतु मागतं यमं वामपादेन निहत्य तस्मै चिरञ्जीवित्वं गाणपत्यादिकं च ददाविति कथा सौरेपि स्पष्टा । श्वेतपरिणाय भगवान् वामपादेन यमं निहतवानिति ‘यो वाम पादेन जघान कालम्’ इति शरभश्रुत्याप्यवगम्यते । गोपः श्रीकरनामा कश्चिद्दोपिका सूनुः । यं कञ्चन पाषाणखण्डं संस्थाप्य तत्र शिवपूजां कलयतः भोजनार्थं पुनः पुनराह्वानेष्यनागमनात् कुपितया निजमात्रा पूजोपकरणस्य विनाशनात् खिद्यतः पञ्चहायनस्यास्य शिवभक्तस्योपास्यायिका ब्रह्मोत्तरखण्डाद्विज्ञेया । उपमन्युरिति तस्य

अभयवरकुठारान् विभ्रं पाणिपद्मै-

मृगमणि नळिनस्थं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ।

शशिधरमतिदीपं व्याघ्रचर्मान्तरीयं

स्फटिकस्त्रिमुपासे काशिकेशं प्रसन्नम्

॥ ५ ॥

कथेत्थं निगुंफिता दीक्षितचरणैः—‘क्षीरं स्वादु निपीय मातुलगृहाद्रत्वा स्वकीयं गृहं क्षीरालाभवशेन खिन्नमनसे घोरं तपः कुर्वते । कारुण्यादुपमन्यवे निरवधिं क्षीरा न्बुधिं दत्तवानार्तलाणपरायणस्स भगवान् गङ्गाधरो मे गतिः ॥’ इति । काशी खण्डेपि, ‘क्षीरार्णवाधिपतितामुपमन्युरवासवान्’ इति । ‘उपमन्योर्महादेवः क्षीरार्णव मुपानयत्’ इति ब्रह्माण्डपुराणेपि । प्रभृतिपदेन विरिञ्चिनगरस्थस्य शिव पूजकवर्गान्तर्गतस्य कस्यचिद्ब्राह्मणस्य बालकः परिगृह्णते । उत्कञ्च दीक्षिते न्द्रैरेव—‘बालं शैवकुलोद्ध्रवं परिहस्तस्वज्ञातिपक्षाकुलं खिद्यन्तं निजमूर्धि पुष्पनिचयं दातुं समुद्यत्करम् । दृष्ट्वा नग्नशिरा विरिञ्चिनगरे पूजां तदीयां वहन्नार्तत्राणपरायणस्स भगवान् गङ्गाधरो मे गतिः ॥’ इति । हरीति । हरिमुखविबुधालीसेवितः यः अगस्तिः अगस्त्यमुनिः, ‘अगस्तिः स्यादगस्त्यश्च’ इति द्विरूपकोशात् । तेन उपास्य मित्यर्थः । अनेन शिवस्य निखिलदेवोपास्यत्वेनोत्कर्षः प्रांक्तः । रामायणे अगस्त्या श्रमाभ्याशे लक्ष्मणं प्रति श्रीरामचन्द्रेण शिवं विना सर्वदेवानामगस्त्योपासकत्वमुक्तम् । रामलक्ष्मणयोराश्रमप्रवेशानन्तरं शिवव्यतिरिक्तविष्णवादिनिखिलदेवानां तत्र स्थान विशेषाः कविना उत्काः, न तु शिवस्य । तदुक्तं दीक्षितेन्द्रैः—‘रामायणे हि कलशप्रभ वाश्रमस्था देवादयोपि तमुपासत इत्युदीर्य । स्थानानि चात्र मधुजिन्मघवन्मुखानां तस्याश्रमे निगदितानि न ते कपर्दिन् ॥’ इति । ततश्चागस्त्योपासनार्थमागत्य तत्र स्थितेभ्योऽन्यदेवेभ्यः शिवोपासकस्यागस्त्यस्योत्कर्षः सिद्धयतीति सुतरां तदुपास्यस्य शिवस्येति बोध्यम् । आकाशकेशमिति । गङ्गाधारणसमये आकाशवद्विशालः जटावलयरूपः केशो यस्य तम् । शिवमित्यर्थः

पञ्चाक्षरमन्त्रमूर्तिसदाशिवरूपेण विश्वनाथमनुसन्धते—अभयेति ॥ यद्यप्यत ध्येयस्य सदाशिवस्य दशैव भुजाः, तथापि जपकाले चतुर्भुजत्वेनैव ध्येयत्वम् । तदुक्तं कामिके—‘जपकाले तु मन्त्रस्य ध्येयो देवश्चतुर्भुजः । वराभयपरश्चैण लसत्करसरोरुहः’ इति । मृगमिति । अयं मृगः देवदारुवनस्थमुनिकृताभिचारा

दुत्पन्नः । यथोक्तं स्कान्दे—‘ततो मृगस्समुत्थाय शीघ्रमागच्छदम्बरात् । सर्वान् ज्ञानविहीनांस्तान् मृगतुल्यानिव ब्रुवन् ॥ आदाय वामहस्तेन, दधारेशश्च निश्चलम् ।’ इति । मन्त्रशास्त्रे तु मृगोऽयं वेदस्वरूप इति प्रसिद्धम् । यथोक्तं मृत्युज्ञय ध्याने—‘स्वकरकलितमुद्रापाशवेदाक्षमालम्’ इति । अत वेदो मृगः, ग्रन्थान्तरे ‘मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम्’ इति समानप्रकरणे स्पष्टतया तद भिधानात् । पञ्चवक्त्रमिति । प्रदक्षिणं कुर्वत्याम्निलोत्तमाया दिव्दक्षया चतस्रुषु दिक्षूत्पादितानि, चत्वारि मुखानि प्रागवस्थितमूर्ध्वमुखमेकमित्याहत्य पञ्चवक्त्राणि ईशान तत्पुरुषाधोरवामदेवसद्योजातास्त्यानि । तथा चोमामहेश्वरसंवादे तिलोत्तमाया उत्पत्ति प्रकारमुक्त्वा महेश्वरवचनम्—‘तथैव तां दिव्दक्षुश्च चतुर्वक्त्रोऽभवं प्रिये । ऐन्द्रं मुखमिदं पूर्वं तपश्चर्यापरं सदा ॥ दक्षिणं मे मुखं दिव्यं रौद्रं संहरति प्रजाः । लोककार्यकरं नित्यं पश्चिमं मे मुखं प्रिये ॥ वेदानधीते सततमद्भुतञ्चोत्तरं मुखम् । एतते सर्वमास्त्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥’ इति । विस्तरस्तु शिवतत्त्वरहस्ये द्रष्टव्यः । ‘विश्वतश्वक्षुरुत विश्वतौमुखो विश्वतोवाहुरुत विश्वतस्पात्’ इति श्रुत्या सहस्रवक्तव्ये पि जपकाले पञ्चवक्तव्येन ध्येयमिति पूर्ववत् सङ्गतिः । त्रिणेत्रमिति । त्रीणि सोमसूर्याग्निरूपाणि नेत्राणि यस्य तम्, ‘स्फुटितनलिनसंस्थं चन्द्रवहृर्यकनेत्रम्’ इति शिवागमस्मरणात् । अतिदीप्तमिति । विविधालङ्कारादिभिरुज्ज्वलमित्यर्थः । व्याघ्रं चर्मान्तरीयमिति । दारुकावनस्थमुनिकृताभिचारोत्पन्नव्याग्रस्य चर्मं अन्तरीयं वस्त्रविशेषः यस्य तं तथा । यथोक्तं स्कान्दे—‘ततो व्याघ्रो महान् कुद्ध आजगाम नखायुधः । तेषामृषीणां मर्मस्थः कोपोऽयं निर्गतो यथा ॥ तञ्चादाय त्वचं भित्वा तदा चर्मा अवरोऽभवत् । शुशुभे चर्मणा तेन नानावर्णयुतेन च ॥’ इति । उपासे ध्यायामि । ध्येयता च चोध्यते—‘तत्पुरुषाय विद्वाहे, महादेवाय धीमहि, तज्जो रुद्रः प्रचोदयात्’ इति । अत्र भाष्यम्—अथ ‘बिश्रदोर्भिः कुठारं मृगमभयवरौ सुप्रसन्नो महेशः’ इत्यागमप्रसिद्धमूर्तिधरं महेशं प्रार्थयते । सर्वत्र गायत्रीमन्तेषु बहुलं लिङ्गादिव्यत्ययः । तत्पुरुषाय तम् आगमसिद्धं पुरुषाकारं महादेवं जानीमो ध्यायेम । तत् तस्मिन् ध्याने अस्मान् रुद्रः प्रेरयतु इति

कमलभवमुखानामंशिनं तुल्यभूम्भां
 विविधजनिनिदानं काशिकेशं स्वतन्त्रम् ।
 अजनुषमुपगत्य स्वान्त रुद्रं विशङ्कं
 कदुकलिकलुषौधाङ्गीतिभारं जहीहि ॥ ६ ॥

कमलेति ॥ अंशिनमिति । लिमूर्त्यपेक्षया उत्कृष्टमित्यर्थः । मैत्रेयोप
 निषदि श्रूयते—‘अथ यो ह खलु वामास्य राजसोऽशः, असौ स योऽयं ब्रह्मा ।
 अथ यो ह खलु वा वास्य तामसोशः, असौ स योऽयं रुद्रः । अथ
 यो ह खलु वा वाऽस्य सत्त्विकोऽशः, असौ स योऽयं विष्णुः’ इति । अनया
 श्रुत्या परस्य रुद्रादिसंज्ञितस्य रजोगुणाद्युपहिता अंशभेदा ब्रह्मादय इति स्फुट
 तरमभिहितम् । ननूक्तश्रुत्या अंशवाचकत्वेन संप्रतिपन्नस्य रुद्रपदस्य अंशिनि उपाधि
 भेदभिन्ने परतत्त्वे कथमिह प्रयोग इति चेन्न, शिवशम्भुरुद्रेशानमहेश्वरमहादेवादिशब्दाः
 नामर्थविशिरशशाखादिदृष्टप्रयोगनिर्वचनाभ्याम् तत्पदवाच्यवस्य अंशन्यभ्युपगत्यव्य
 त्वात् । नच अर्थविशिखाप्रतिपादो गुणिरुद्र एवेति शङ्कयम्, तत्र तद्विभूतिषु ब्रह्मनारा
 यणयोरिव गुणिरुद्रस्यापि पाठात् । नच तत्र विभूतिमध्यान्नातरुद्रशब्दो गुणि
 रुद्रांशभूतरुद्रान्तरपरोऽस्त्विति वाच्यम्, ब्रह्मविष्णुसान्निध्यान्नातरुद्रशब्दस्य संहर्तृमूल
 रुद्रपरत्त्वोचित्यात्, ‘यत् प्राये श्रूयते यच्च तत्त्वाद्वगवगम्यते’ इति न्यायात् । अपि च
 यादृशं रूपं यानि च नामानि परशिवस्य, तदेव रूपं तान्येव च नामानि गुणि
 रुद्रस्य । तदुक्तं सूतसंहितायाम्—तसायःपिण्डवद्विप्रा रुद्रमूर्तिः परस्य तु । मूर्त्यतुल्या
 मूर्तिभ्यो लक्षणैर्मुनिसत्तमाः ॥ परतत्त्वस्य नामानि प्रत्यासत्या मुनीश्वराः । लिमूर्ती
 नां तु रुद्रस्य चामिधानानि सुव्रताः ॥’ इति । शिवपुराणेषि संहाररुद्रमाहात्म्यं
 प्रस्तुत्योक्तम्—‘स एव भगवानीशस्तेजोराशिनिरामयः । अनादिनिधनो धाता
 भूतसङ्कोचको विभुः ॥ परमैर्धर्यसंयुक्तः परमैर्धरभावितः । तच्छक्त्याधिष्ठितः
 शश्वत्तच्छैरपि चिह्नितः ॥ तत्रामनामा तद्रूपस्तत्कार्यकरणे क्षमः । तत्तुल्य
 व्यवहारश्च तदाज्ञापरिपालकः ॥’ इत्यादि । दीक्षितेन्द्रैरपि, ‘त्वदौपम्यं नामा
 कृतिचरितवेषप्रभृतिभिस्त्वदीयप्रत्यासत्यतिशयकृतञ्चास्य भगवन्’ इति परमशिव
 संहाररुद्रयोन्नामदैक्यमुक्तम् । तुल्येति । उत्कृष्ट कालिदासेन—‘एकैव मूर्तिं
 विभिदे विधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् । विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचि

द्रेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ' इति । ब्रह्मविष्णुरुद्राणामन्योन्यतुल्यत्वं कौर्मप्युक्तम्—
 'कवचिद्ब्रह्मा कवचिद्गुद्रः कवचिद्विष्णुः प्रशस्यते । नानेन तेषामाधिक्यं न्यूनत्वं वा
 कथञ्चन ॥' इति । तेषां परस्परोत्कर्षपकर्षविवादे महान् दोषोप्यस्ति । तथा
 चोक्तं वायुसंहितायाम्—'अयं वरस्त्वयन्नेति संरम्भाभिनिवेशिनः । यातुधाना
 भवन्त्येव पिशाचाश्च न संशयः ॥' इति । कर्मविपाकशास्त्रेषि, 'ब्रह्मविष्णुरुद्राणां
 भेदमुत्तमभावतः । साधयेदुदरव्याधियुक्तो भवति मानवः ॥' इति । विविध
 जनीति । जनीनां वैविध्यं च पूर्वापरीभावादिभेदेन । तदुक्तं शिवपुराणे वायु
 संहितायाम्—'त्रयस्ते कारणात्मानो जाताः साक्षात्महेश्वरात्' इत्युपकम्य 'तपसा
 तोषयित्वा तं पितरं परमेश्वरम् । ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽसुजत् ।
 कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णुजगन्मयः । विष्णुश्च भगवांस्तद्वद्ब्रह्माणमसुजत् पुनः ॥
 नारायणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनर्भवः । एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहे
 श्वराः ॥ परस्परस्माज्ञायन्ते परस्परजयैषिणः । तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य मह
 षिभिः । प्रभावः कथयते तेषां परस्परसमुद्घवात् ॥' इति । निदानं साक्षात्
 कारणमित्यर्थः । काशिकेशमिति । कल्लेः काश्यामप्रवेशेन, प्रवेशे वा तस्याकिञ्चि
 त्करत्वेन भीतेरनवकाशादिति भावः । तदुक्तम्—'ततो हि काशी कलिकाल
 वर्जिता' इति । अपि च, 'कलौ विश्वेश्वरो देवः कलौ वाराणसी पुरी । कलौ
 भागीरथी गङ्गा' इति । स्वतन्त्रं कर्माद्यवश्यम् । अजनुषं न विद्यते जनुः जननं
 यस्य तम् । तथाचाथर्वोपनिषदि श्रूयते—'सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसू
 यन्ते, सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैः । न कारणम्' इति । स्मर्यते च,
 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' इति । अथ मूर्तिवयोत्तीर्णस्य परमेश्वरस्य उमा
 सहायत्वादिविशिष्टविग्रहत्वश्रवणात् कथं जननशून्यत्वम्, विग्रहपरिग्रहस्यैव जन्यर्थ
 त्वादिति चेदत्र केचित्—तादृशविग्रहस्य नित्यत्वाद्युपगमात्रं परमेश्वरस्याजनिमत्त्व
 विरोधः । उमार्धविग्रहस्यापि पार्वतीकृतं यदष्टोत्तरस्तोत्रपठनम् तज्जन्यत्वे पुरुषवीर्य
 कणोत्पत्तशरीरराहित्यस्यैवात् जन्यर्थतया न विरोधः, 'अप्राकृतशरीरं तमतिमन्मथ
 रूपिणम् । वृतरीतिघनीभूतसच्चिदानन्दविग्रहम् ॥' इति शिवपुराणवचनेन, 'नास्त्यस्य
 देहे रुधिरं न मांसं नास्थि किञ्चन । प्रतिबिम्बमिवाकाशे शक्त्वापमिवाम्बरे ॥
 ज्योतिर्मर्यतया सिद्धमिदं सादाशिवं वपुः' इति शिवागमवचनेन च परम

अनुचितविषये न कृता यस्य दृष्टा
कचिदपि कृपया यो बोधसौख्ये ददाति ।
ब्रज शरणमनिद्रामोहशोकादिकं तं
हृदय हरनगर्या शुद्धसत्त्वस्वरूपम्

॥ ७ ॥

शिवशरीरस्याप्राकृतत्वप्रतिपादनात् । रामकृष्णादिवैष्णवशरीराणां दशरथवसुदेवादि पुरुषवीर्येत्पत्रत्वान्नैतादृशत्वम् । नच ‘सर्वे नित्याशाश्वताश्च देहास्तस्य महा त्मनः’ इत्यादिवचनेन वैष्णवशरीरस्य नित्यत्वप्रतिपादनात् कथमिदमिति शङ्खयम्, तादृशवचनानां मूलभूतपरमेश्वराभेददृष्ट्या स्तवनपरतया नेयत्वात् । दृश्यन्ते चैव जातीयानि स्तवनमालपराणि वचनानि । यथा शिवपुराणे संहाररुद्रमाहात्म्यं प्रस्तुत्य, ‘स एष भगवानीशस्तेजोरशिर्निरामयः । अनादिनिधनो धाता भूत सङ्कोचको विभुः’ इत्यादीनि । कट्टिति । दुष्प्रधर्षेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अनुचितेति ॥ न दृष्टेति । ननु तिपुरादिजगदोहिणां वधमूलस्य कौर्य स्योचितविषयत्वेषि त्रह्णपञ्चमशिरोदलनादिमूलं तदनुचितविषयमेवेति चेदुच्यते— निग्रहस्तावद्विविधः, अनुग्रहोदेश्यकः, तदनुदेश्यकश्च । आद्योपि त्रिविधः, निग्रा द्यानुग्रहोदेश्यकः तदितरानुग्रहोदेश्यकः, उभयानुग्रहोदेश्यकश्च । तत्राद्यः सदाचा रानुवर्तनार्थः पुत्रशिष्यादिनिग्रहः । स तु गुण एव । द्वितीयो बहितरानुग्रहोदेश्यकश्चेत्तदोषः । यथा मृगयया व्याघ्रादिवधः । चोरवध उभयानुग्रहार्थः । अतः पुत्रादिनिग्रहवद्ब्रह्मादिनिग्रहोप्युचितविषय एव । तथाचोक्तं शिवपुराणे— ‘ये पुनर्निग्रहाः केचिद्ब्रह्मादिषु निर्दर्शिताः । तेषि लोकहितायैव कृताः श्रीकण्ठमूर्तिना ॥’ इत्युपकम्य ‘सर्वोपि निग्रहो लोके न च विद्वेषपूर्वकः । न हि द्वेष्टि पिता पुत्रं यो निगृह्यापि शिक्षयेत् ॥’ इति । बोधसौख्ये ददातीति । जावालोपनिषदि, ‘रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे, येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति’ इत्यविमुक्तोपासनया प्रसन्नस्य शिवस्योपासनावसानकालेषु संसारतारकप्रणवार्थमूतपरब्रह्म विद्याप्रदत्त्वं श्रूयते । तस्याश्च विद्यायाः फलं जीवन्मुक्तिसुखरूपं परममुक्तिसुख रूपञ्च क्रमप्राप्यममृतीभवनमोक्षीभवनशब्दाभ्यामभिधीयते । जीवन्मुक्तिसुखञ्च निरतिशयानन्दरूपब्रह्मावगत्या तत्प्रयुक्ततुच्छविषयसुखवैतृष्ण्येन चोद्भवन्मुक्तिसुखकल्पमेव । यदाहुः—‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते

वदति यमखिलानां दैवतं दैवतानां
पतिमपि च पतीनामीश्वरश्चेश्वराणाम् ।
स्फुटमनुदयवाणी शाश्वतं पाशुपत्यं
श्रयति च हरपुर्या तं भजे वीतरागम् ॥ ८ ॥

नार्हतः घोडशीं कलाम् इत्यादि । इदमेव शिवस्य ज्ञानप्रदत्त्वम् । ‘स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु’ इति तैत्तरीयोपनिषदि, ‘स नो बुद्ध्या शुभया संयु नक्तु’ इति श्वेताश्वतरोपनिषदि च तत्पर्यार्थनाद्वारा प्रतिपाद्यते । तत्र शुभत्वं जीवन्मुक्तिपरममुक्तिसुखप्रदत्त्वमेव, जागालश्रुत्यैकार्थ्यात् । अनेन शिवस्य ‘महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः’ इति श्वेताश्वतरश्रुतिसिद्धं तामसत्वविरोधिसत्त्व प्रवर्तकत्वलक्षणं सात्त्विकत्वमुक्तम्, ‘सत्त्वात् सुखं च ज्ञानञ्च’ इति ज्ञानसुखयोः सत्त्वा धीनत्वस्मृतेः । अनिद्रेत्यादि । अनेन तमसाभिमूर्तिर्निरस्ता । तं विश्वनाथम् । शुद्धसत्त्व स्वरूपमिति । केवलसत्त्वगुणात्मकम् । ‘सत्त्वं देवा हरादयः’ इति वासिष्ठरामायणे देवतिर्यङ्गमनुष्यादिषु सत्त्वादिगुणविभागे शिवस्य प्राधान्येन सत्त्वमयत्वमुक्तम् । अपि च, सत्त्वं मायागतं सत्त्वं स्वरूपं शरीरं यस्य तमित्यर्थः । तथाच सूतसंहिता वचनम्—‘यस्य मायागतं सत्त्वं शरीरं स्यात्मोगुणः । संहाराय तिमूर्तीनां स रुद्रः स्याच्च चापरः ॥ तथा यस्य तमः साक्षाच्छरीरं सात्त्विको गुणः । पालमाय तिमूर्तीनां स विष्णुस्त्याच्च चापरः ॥’ इति । विस्तरस्त्वत्र ब्रह्मतर्कस्तव व्याख्यायां दृष्टव्यः ॥ ९ ॥

वदतीति ॥ अनुदयवाणी नित्यवाणी श्रुतिः वदतीति योजना । दैव तानां जगदाराधनीयानाम् । पतीनां जगत्पालकानाम् । ईश्वराणां जगन्नियन्तृणाम् । अत्र सर्वत्रापि अखिलानामिति विशेषणं योजयम् । ‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतामां परमं च दैवतम् । पर्ति पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमी द्व्यम् ॥’ इति श्वेताश्वतरोपनिषद्नन्त्रार्थोऽत्रानुसंहितः । एतेन भगवतः शाश्वतपाशुपत्य श्रयणोपपत्तिर्दर्शिता । शाश्वतं पाशुपत्यमिति । पाशुपत्यं हि सर्वान् जीवान् प्रत्याधिपत्यरूपं सर्वेश्वरत्वमेव । ‘आत्मानः पश्वः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः । तेषां पतिभ्वादैवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः ॥’ इति शैवलैङ्गादिपुराणोद्घोषात् स्वापे

क्षया उत्कृष्टदेव वरादानं लोके दृष्टम् । तथाच ‘तर्मीश्वराणाम्’ इत्यादिश्रुत्या सर्वोत्कृष्टस्य परमेश्वरस्य वरदातुः कस्यचिदभावात् पाशुपत्यमवश्यं नित्यमेवाङ्गी कार्यमिति भावः । ननु तर्हि ‘सोऽब्रवीद्वरं वृणा, अहमेव पशुपतिरसानि’ इति पाशुपत्यवरणश्रुतेः का गतिरिति चेदुच्यते—अनयैव श्रुत्या भगवतः पाशुपत्यस्य नित्यत्वमवगम्यते, अस्य तिवाक्यस्य प्रवृत्तेः पूर्वमेव पाशुपत्यवरवरणेन भाव्यम्, ‘सोऽब्रवीत्’ इति भूतार्थान्यथानुपपत्तेः । अतो यत्र यत्र अनादिकालप्रवृत्तेषु पूर्वपूर्व कल्पेषु इदं वाक्यं पठ्यते, ततस्ततः पूर्वसिद्धेन पाशुपत्येन भाव्यमित्यस्मादेव वाक्यात् पाशुपत्यमनादीति सिद्ध्यति । स्मर्यते च पाशुपत्यस्य नित्यत्वं लिङ्गं पुराणे—‘स्वतःसिद्धं पाशुपत्यं युष्माकं पशुतापि च । तदत दर्शयाम्यद्य पण बन्धविनोदतः ॥’ इति । इत्थञ्च यथानित्यसिद्धतत्तदेवताकर्मसम्बन्धप्रस्त्यापनद्वारा तत्तसन्निधिश्रुतो वरवरणार्थवादः कर्मप्रशंसैव । एवमयमपि नित्यसिद्धपशुपतिभाव प्रस्त्यापनद्वारा कर्मप्रशंसारूपोऽर्थवादः ‘प्रजापतिरात्मनो वपामुत्तिवदत्’ इति वाक्य वदसन्तमेवार्थमभिदधातीति गुणवाद एवाङ्गीकरणीयः । एवमेवार्थवादतामङ्गीकृत्यैव ‘त इषुं समस्कुर्वतामिमनीकं सोमं शल्यं विष्णुं तेजनम्’ इति लिपुरसंहारोपकरण तया रुद्रशेषभूताया इषोरव्यवतां देवैस्तदिच्छैव नीतत्वेन श्रुतस्य विष्णोरत्य न्तापकर्षः समापतत्रपि परिहरणीय इति । श्रयतीति । यमित्यनुष्ठयते । वीतराग मिति । अनेन निरतिशयस्वात्मानन्दनित्यास्वादप्रयुक्तनिरीहतयापि भगवतः पाशु पत्यवरणासम्भवः सूचितः । नित्यतृपत्वस्याप्युपलक्षणमिदम् । शिवशास्त्रेष्वाज्ञायते च, ‘सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभो विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्त्रष्टृत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ॥ अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ।’ इति । विस्तरस्तु श्रुतिसूक्तिमालादौ द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

इति विश्वनाथाष्टकं सत्यास्त्वानं

सम्पूर्णम् ॥

शुद्धपत्रम् ।

पुटम्	पड्किः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	७	भर्वे	भव्यै
५	१३	भुवनानि	भूतानि
८	१	यिक	यीक
"	१२	भिषजं	भिषजं
"	२२	तामिति	तेति
९	२	रजः पदे	रजपदे
१५	१८	देरुप	देरप्युप
१७	१३	त्वेता	त्वेचा
२१	४	रक्षति	रक्षन्ति
२२	१२	नन्य	नान्य
२३	२३	णचा	णखा
२४	६	णवः	णखः
"	१४	ञ्चेष्ट	ञ्चेष्टे
"	१९	संख्याक	संख्याका
३३	१	कम	त्कम
"	१०	देक	दैकं
४२	१८	न्वङ्ग	त्वङ्ग
४३	१३	वांसू	पांसू
४४	१५	इयन्त्य	इयन्त्य
४७	श्लोकौ पूर्वापरव्यत्ययेन पठनीयौ		
५१	१७	जमि	जैमि
५१	२७	बेत्य	वेत्य
५२	२३	तीत्य	ति तदित्य
५३	२४	धरं	धारां
५४	१५	याञ्च	याश्च
"	"	क्षम्	क्षः
५५	२८	शानां	शानं
५८	९	पुंसा	इति पुंसा

पुस्तक	पड़क्ति:	अशुद्धम्	शुद्धम्
५९	२०	पार्क्ती	पर्वति
६०	१९	स्सर्वे	स्सर्वे
६४	७	यस्मात् दातं तोच्चं	यस्मादाकामतो द्याम्
"	१३	ब्लाभा	ब्लाद्यभा
"	१५	भेदज	खेदज
"	२४	एक	ऐक
६६	१०	तोवि	तोडवि
"	२४	स्थानत्	स्थानात्
६९	१७	सावपि मे	सावपि
"	१८	प्रिविषि	प्रिवति
७०	१७	श्रयणा	श्रयणासम्भवा
"	२३	पदास	पादस
७४	१५	परम्	परमम्
७५	१४	लानां	लानं
७७	१९	धमः	धम
७८	२	सुषुम	सुषम
"	१४	दुर्लभाम्	दुर्लभत्वेन प्रसिद्धाम्
"	२४	तीति	सीति
८३	२१	परत्व	परत्वा
८४	५	मनक्षरं	मनक्षरं
९०	१२	वीर्यः	वीर्य
"	२४	वास्य	वास्या
९१	११	गर्भकालस्य	यद्वा, गर्भकालस्य
९५	१५	र्वत्या	र्वत्या
९६	२२	रजात्	रजात्
९९	१४	भूते इत्य	भूतेत्य
"	२३	र्मदर्थेऽ	र्मदर्थे
१०३	५	किन्नु	किन्न
"	१९	पादाः	पादोक्ते

पुस्तक	पंडिक्तः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०३	२३	किन्वि	किन्वे
१०६	२	कज्जि	कति
१०७	१५	रजाः	रजा
१०८	१८	शर्यावा	शर्यामावा
११३	१५	रिता	रितं
११८	६	पीतः	पीतं
१२१	२१	नारदः	नारद
१२३	१६	मनुष्कं	मनुष्पत्कं
१२५	७	वाराण	वारण
१२६	२४	तो बु	लोऽबु
१३२	१७	दर्शती	दगती
"	१२	जनसः	जनासः
१३४	१६	स्वात्मन्त्र	स्वात्मन्त्र
"	२२	स्वात्मृन्त्र	स्वात्मन्त्र
१३५	१३	बन्ध	बद्ध
"	१६	बन्धा	बद्धा
"	१८	भ्यो विद्या	भ्योऽविद्या
१३८	२	भित्तो	भित्तो
१३९	१५	ताढ्डे	ताढ्डे
१४०	८	मिश्र	मिश्रे
१४५	१२	शेदुपदेष्ट्य	शेद्रष्ट्य
१५०	२४	मार्थि	मर्थि
१५१	२५	मिनि	मिति
"	२६	राज	रज
१५३	२४	नमष्कु	नमस्कु
१५५	२४	सुखोन्मू	उन्मू
१६३	२६	ह्यत	ह्यतः
१६६	११	मर्ये	मर्त्ये
१७६	२३	तयोर्भगवती	ततो दयावती

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७६	२३	झवा	झवाः
१७९	२५	रन्ता	रन्ती
१८१	१२	अझ्यः	हुञ्जझ्यः

विश्वनाथाष्टकम् ।

३	६	प्राद्रवद्	प्राद्रवन्
२	१८	मृढा	मृडा
"	१९	महिमा	निजतत्त्वं
७	६	वामा	वावा
"	१८	मूर्यतुल्या	मूत्या तुल्या
८	४	वर	पर
"	५	ब्रह्म	यो ब्रह्म
"	१०	रुद्रविष्णु	रुद्रविष्णु
११	५	तिवाक्य	श्रुतिवाक्य

अनुबन्धः ।

पुटम् ५ पङ्क्तिः १३, तथाच श्रुतिः इत्यनन्तरं, ‘पादोऽस्य विश्वभूतानि, लिपादस्यामृतं दिवि’ इति । अत्र भाष्यम्—अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालतयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः चतुर्थोऽशः । अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं लिपात् स्वरूपमृतं विनाशरहितं सत् दिवि योत्तमानात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे । व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि ‘सत्यं ज्ञानमनन्तम्’ इत्याम्नातस्य तस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यम्, तथापि जगदिदं परब्रह्मस्वरूपापेक्षया अल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वव्यपदेशः इति इति योजनीयम् ॥

पुटम् १० पङ्क्तिः १०, भजनीयमित्यनन्तरं, स्फुरदित्यनेन देवस्य इत्यस्य सवितुः इत्यलान्वय इति सूचितम् इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् १९ पङ्क्तिः १८, रञ्जितामित्यर्थ इत्यनन्तरं, विशेषणाभ्यां दर्शने औत्सुक्यं सूच्यते इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् ३८ पङ्क्तिः २२, काशीविशेषणम् इत्यनन्तरम्, इति तद्व्याख्या इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् ६० पङ्क्तिः २१, काश्यामित्यनन्तरं, गङ्गास्नानपूर्वकम् इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् ९४ पङ्क्तिः १४, अपराधिनम् इत्यनन्तरं, श्रुतिस्मृत्योर्गङ्गाया आज्ञात्वकथनं वक्ष्यमाणपञ्चरूपतया अभेदमाश्रित्येति बोध्यम् इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् ९४ पङ्क्तिः २३, इत्यर्थः इत्यनन्तरं, रजनीशब्दः इकारान्तोप्यस्तीति शब्दकल्पद्रुमे स्पष्टम् इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् ९४ पङ्क्तिः २४, प्रसिद्धमित्यनन्तरं, तथाच शाकुन्तले—‘सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम्’ इति इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् ९५ पङ्क्तिः १८, सुचिरम् इत्यतः पूर्वं, मुनिवर्यैरिति । मुनिवर्यैरपीत्यर्थ इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् १०४ पङ्क्तिः २५, उपमा इत्यनन्तरं, क्रमिकानित्यनेन तरङ्गाणां सातत्यं वोत्यते । तेन निरोधनस्य तथात्ममित्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् १०९ पङ्क्तिः ७, भवतीत्यनन्तरं, तथाच भरतः—‘वज्रिण्या मुद्रया शकं पद्मिन्या दर्शयेद्विधिम् । शङ्खिन्या केशवं रुद्रं शिरस्यञ्जलिमुद्रया ॥’ इतीत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् १०९ पङ्क्तिः १८, श्रुतिः इत्यनन्तरं, यदप्येवं सति ‘ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्रये’ इत्याद्योषध्यादिनमसां, तद्वत् ‘श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः’ इत्यादिनकृष्टनमसां च श्रुतिबोधितानां नमस्कारान्हत्वाद्वद्यर्थत्वापत्तिः, तथापि अष्टमूर्त्तेर्भगवत्तोऽधिष्ठानतया सर्वस्यास्य जगतः सामान्यतो विशेषतश्च नमस्यताव्यप देशो भक्तियोगप्रयुक्त एव । तथाच सर्वेषां नमसामीश्वरताप्रयुक्तविधया तत्सन्निक र्षताप्रयुक्तविधयो वा अवसानभूमित्वं परमेश्वरस्यैव । उक्तच्च हरदत्ताचार्यैः—‘द्वेषा नमो विमृशतः प्रतिभाति लोके वेदेषु वा विषमलोचन नान्यरूपम् । यत्तत्रम स्वयित लदीश्वरताप्रयुक्तं त्वत्सन्निकर्षविहितं यदनीश्वरेषु ॥’ इति । अधिकं तु श्रुतिसूक्तिमालायां द्रष्टव्यम् इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् ११० पङ्क्तिः १३, सूचयते इत्यनन्तरं, भजे इति । भज सेवा याम् । सेवा चात्र पूजादानहोमादयो विशाक्षरमनुनैव कार्या । तथाचोक्तं काशी खण्डे—‘नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः । दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव हि ॥ स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्विशाक्षरो मनुः । पूजा दानं जपो होमोऽनेनैव मनुना स्मृतः ॥’ इतीत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् ११० पङ्क्तिः १४, पतन्तीत्यनन्तरं, तथा वा पाठः इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् १३१ पङ्क्तिः ११, भाव इत्यनन्तरं, जागर्णीति । अत इति शेषः इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् १३५ पङ्क्तिः २२, इति वा इत्यनन्तरं, चकपाणिरित्यादावपि व्यधिकरणो बहुत्रीहिः । पदानतासङ्गे पदानताः असङ्गाः विरक्ता यस्यास्तथा भूते इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् १४३ पङ्क्तिः २२, लीय इति इत्यनन्तरं, ‘विभाषा कदा कर्णोः’ इति भविष्यति लहू इत्यपि योजनीयम् ॥

पुटम् १६७ पड्किः २३, मुक्तिरित्यर्थः इत्यनन्तरम्, अनन्यसाध्या
मुक्तिरत्र तृणवलभ्यत इत्युक्तं शिवोत्कर्षमज्ञर्याम्। तत हि, ‘यदातुं कृतलोभ एव
परमं धाम स्वभक्तान् पुरा काकुत्स्थोप्यतिसन्दधे स भुवनान्यन्यानि सृष्टा तदा।
आवेषो मशकं तदेव तृणवहृतेऽविमुक्ते तु यः स स्वामी मम दैवतं तदितरो
नाम्नापि नाम्नायते ॥’ इति इत्यपि योजनीयम्॥

पुटम् १७७ श्लोकः २, श्लोकोऽयमेवं पठनीयः—

संख्यातीतानि यानि त्रिपुरहरहरिश्चमृडानीस्वरूपे

लिङ्गानि स्थापितानि त्रिभुवननिलयैर्यानि तीर्थानि गङ्गे ।
काश्यां स्मृत्यैव नानाजनिकृतदुरितव्यूहविध्वंसकेभ्य-

स्तेभ्यो लोकोत्तरेभ्यः प्रणतिमहमितः सर्वदा सर्वदेभ्यः ॥ इति ।

अस्य व्याख्या—संख्येति ॥ त्रिपुरेत्यादि । गङ्गे इत्यस्य विशेषणमेतत् ।
गङ्गायाः शिवादभेदात् पञ्चरूपत्वं नारदीये उक्तम् । यथा—‘यथा शिवस्तथा
विष्णुर्यथा विष्णुस्तथाह्यमा । उमा यथा तथा गङ्गा चात्र भेदो न विद्यते ॥
विष्णुरुद्रान्तरं यश्च गङ्गागौर्यन्तरं तथा । लक्ष्मीगौर्यन्तरं यश्च प्रब्रूते मूढधीस्तु सः ॥’
इति । लिङ्गानीति । लिङ्गशब्दार्थनिरुक्तिरेवं पादे—‘लिङ्गं लिङ्गशरीरस्य विशेषं
गमयेत् परम् । तेन लिङ्गमिति ऋयात्मपवर्गेकसाधनम् ॥’ इति । स्मृत्या स्मृतिमात्रेण ।
विध्वंसकेभ्यः विशेषेण सवासनं नाशकेभ्यः । सर्वदेभ्यः निखिलाभीष्टप्रदातृभ्यः इति ॥

पुटम् १७९ पड्किः, २३ भूय इति इत्यनन्तरं, भूयः पुनः । अस्य घट्टने
त्यनेन सम्बन्धः इत्यपि योजनीयम्॥

विश्वनाथाष्टकम् ।

पुटम् १ पड्किः १४, श्रुतेरित्यनन्तरम्, अत कृत्याकृत्यादिति ।
कृत्यस्य अकृत्यात् अकरणादित्यर्थः । इदच्च अकृत्यस्य करणादित्यस्याप्युपलक्षणं
बोध्यमित्यपि योजनीयम्॥

पुटम् ६ पड्किः २२, महेशः इत्यनन्तरम्, ‘सर्वालङ्कारयुक्तः सरसिज
निलयो व्याघ्रचर्मात्तवासाः । ध्येयो मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः पञ्चवक्त्रस्त्यक्षः
कोटीरकोटीघटितुहिनरोचिष्कलातुङ्गमौलिः ॥’ इत्यपि योजनीयम्॥

